

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Кошова І. В., Кресан О. Д.

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Навчально-методичний посібник

Ніжин – 2021

УДК 316.624(075.8)

К 76

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №16 від 02.06.21 р.

Рецензенти:

Папуча М. В. – доктор психологічних наук, професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя;

Щотка О. П. – кандидат психологічних наук, доцент.

Кошова І. В., Кресан О. Д.

К 76 Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник.
Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.

Навчально-методичний посібник включає в себе зміст навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки», теоретичний матеріал щодо запропонованих тем, методичні рекомендації до їх вивчення, завдання та матеріали для роботи на заняттях і самостійної роботи.

Посібник рекомендований студентам, що вивчають психологію як фахову дисципліну, а також може бути цікавий учителям, вихователям, шкільним психологам та соціальним педагогам, які у своїй діяльності стикаються з різними проявами девіантної поведінки.

УДК 316.624(075.8)

© Кошова І. В., Кресан О. Д., 2021

© НДУ імені М. Гоголя, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1. Поняття про девіантну поведінку	8
Тема 1. Загальне уявлення про девіантну поведінку.	
Детермінація девіантної поведінки	8
Основний зміст теми	8
Семінарське заняття № 1	13
Лабораторна робота №1.....	14
Лабораторна робота №2.....	15
Задачі до теми	15
Розділ 2. Види девіантної поведінки	19
Тема 2. Загальна характеристика адиктивної (залежної)	
поведінки. Хімічні залежності.....	19
Основний зміст теми	19
Семінарське заняття №2	21
Лабораторна робота №3.....	23
Задачі до теми	25
Тема 3. Нехімічні залежності. Харчові адикції.	29
Основний зміст теми	29
Семінарське заняття №3	37
Лабораторна робота №4.....	38
Задачі до теми	41
Тема 4. Психологія агресивної поведінки	46
Основний зміст теми	46
Семінарське заняття №4	49
Лабораторна робота №5.....	51
Задачі до теми	53
Тема 5. Делінквентна поведінка	57
Основний зміст теми	57
Семінарське заняття №5	61
Лабораторна робота №6.....	62
Задачі до теми	63
Тема 6. Суїцидальна поведінка	66
Основний зміст теми	66
Семінарське заняття №6	69
Лабораторна робота №7.....	71

Задачі до теми	74
Тема 7. Сексуальні девіації	79
Основний зміст теми	79
Семінарське заняття № 7	83
Лабораторна робота №8.....	84
Задачі до теми	87
Розділ 3. Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку	91
Тема 8. Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості та її профілактика.....	91
Основний зміст теми	91
Семінарське заняття № 8	93
Лабораторна робота №9.....	94
Задачі до теми	96
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	98
Доповіді та реферати	98
Тематика курсових робіт	99
ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	101
ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИКИ ТА МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОВЕННЯ ЗАНЯТЬ	113
Встановлення контакту з девіантним підлітком (методика Л.Б.Філонової).....	113
Методика аналізу сімейного виховання (АСВ)	114
Бланк відповідей методики АСВ (Аналіз сімейного виховання)	135
Анкета Хорна "Чому ви курите?"	136
Тест для визначення схильності підлітка до вживання психотропних речовин	138
Опитувальник для визначення співузалежності (коалкоголізму)	139
Опитувальник К.Янг на визначення Інтернет-залежності.....	141
Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика й корекція	142
Схема спостереження за проявами агресивної поведінки (Фурманов І.А.)	147
Бланк карти спостереження Д.Стотта	153
Інтерв'ю з суїцидентом (за В.Г.Ромеком)	154
Бланки для діагностики ступеня ризику суїцидальної поведінки	165
Фрагмент тренінгу з профілактики негативних явищ	170

Опитувальник для визначення схильності до ризику	
О.Г.Шмельова.....	179
Методика діагностики схильності особистості до девіантної поведінки.....	183
Схема аналізу поведінки, що відхиляється (О.В.Змановська).....	206
Методика С.О.Кулакова для роботи з адиктивною поведінкою підлітків.....	209
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	213
ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ”	220
ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ З КУРСУ	225

ВСТУП

Вивчення навчальної дисципліни "Психологія девіантної поведінки" спрямоване на формування у студентів цілісного уявлення про проблему девіантної поведінки у сучасному суспільстві. Засвоєння курсу передбачає не тільки ознайомлення з теоретичними основами психології девіантної поведінки, самостійну роботу студентів з науковою літературою, а й опанування вміннями та навичками, необхідними для надання психологічної допомоги особистості з девіантною поведінкою.

Запропоновані у посібнику завдання можуть бути використані для проведення лабораторних та семінарських занять зі студентами, що вивчають дисципліну "Психологія девіантної поведінки", отримуючи кваліфікацію психолога, практичного психолога, а також та для навчання студентів інших спеціальностей, за умови врахування вимог робочої програми. Викладач може вибрати із запропонованого переліку ті завдання, які вважає найбільш доречними та важливими для досягнення мети заняття. У розділі "Методичні матеріали та діагностичні методики до проведення занять" розміщені не тільки тексти методик, запропоновані для використання на занятті, а й заповнені досліджуваними бланки, описи ситуацій, інтерв'ю та ін. Запропоновані задачі можуть бути основою як для проведення дискусії на занятті, так і для закріплення матеріалу та для перевірки знань.

Одним із найскладніших моментів організації навчального процесу у вузі є самостійна робота студентів. Порівняно з аудиторними формами роботи студентів (лекціями, практичними заняттями, семінарами), самостійна робота є такою, що найменше піддається зовнішньому контролю. Разом з тим, вона є найбільш ефективною формою учбової діяльності студентів. З метою стимулювання студентів до самостійної роботи при вивченні навчального матеріалу та закріпленні знань, формуванні нових понять, що розкривають природу девіантної поведінки, у завдання до лабораторних занять введені теоретичні питання, що передбачають самостійну роботу з підручниками та іншою науковою літературою з психології. Зокрема, конспектування, складання плану, пошук відповіді на проблемне питання та ін. Ці завдання допоможуть розвинути навички роботи з науковою літературою, сформувані вміння відбирати важливу інформацію, обґрунтовувати власну точку зору, здійснювати експериментальне дослідження, кількісний та якісний аналіз даних.

У посібнику запропоновано список рефератів, курсових робіт, дослідницькі завдання та задачі. Ці завдання допоможуть не тільки оволодіти фундаментальними знаннями, професійними вміннями та

навичками, а й досвідом творчої дослідницької діяльності, сприятимуть поглибленню та розширенню знань з дисципліни, формуванню пізнавального інтересу до навчальної діяльності загалом.

Запропоновані завдання включають три рівні самостійної діяльності.

❖ Тренувальний (репродуктивний) рівень – передбачає виконання самостійної роботи за зразком з метою закріплення знань, формування умінь та навичок. Наприклад, розв'язування задач, заповнення таблиць, схем і т.ін. Пізнавальна діяльність студента проявляється тут в основному у відтворенні та запам'ятовуванні матеріалу.

❖ Реконструктивний рівень самостійної роботи передбачає перебудову (зміну) матеріалу, що відбувається при складанні плану, тез, анотуванні, написанні рефератів.

❖ Творча самостійна робота полягає у виконанні науково-дослідницьких завдань, курсових робіт та вимагає від студента самостійного здійснення вибору засобів і методів вирішення завдань, аналізу проблемних ситуацій, отримання нової інформації.

Як форма організації самостійної роботи для студентів можуть бути використані завдання для контрольних робіт. Вони передбачають перевірку самостійного вивчення базових понять з психології девіантної поведінки у різній формі: реферування, самоаналіз із подальшим обов'язковим психологічним аналізом отриманих даних, виділення основних понять при засвоєнні теми, наукове пояснення життєвих фактів.

Вчителям, практичним психологам, усім, хто у своїй діяльності стикається з проблемами девіантної поведінки, а також для широкого кола читачів посібник буде корисний цікавими й неочікуваними аспектами проблеми девіантної поведінки та різних її видів, допоможе розкрити різні прояви та особливості девіантної поведінки у розрізі конкретних прикладів. У посібнику наведені уривки найбільш вагомих наукових праць з даної проблеми, запропоновані питання для роздумів і самоаналізу, що сприятиме підвищенню інтересу до різних аспектів девіантної поведінки.

Розділ 1. ПОНЯТТЯ ПРО ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ

Тема 1. Загальне уявлення про девіантну поведінку. Детермінація девіантної поведінки

Основний зміст теми

Сучасне суспільство характеризується значним підвищенням кількості форм та проявів поведінки, що відхиляється від норми. Девіантна поведінка є предметом дослідження в різних гуманітарних науках: у соціології, психології, педагогіці тощо. Психологічна наука досліджує явище девіантної поведінки з точки зору її мотиваційних компонентів, внутрішніх особливостей та чинників суб'єктивного світу особистості, що відхиляється від норми.

При вивченні даної теми слід перш за все визначити сам термін "девіантна поведінка" та близькі до нього поняття, які використовуються в науці: "поведінка, що відхиляється від норми", "проблемна поведінка", "ризикована", "ненормальна" тощо.

Визначення девіантної поведінки базується на розумінні її соціальних та медичних аспектів. За О.В.Змановською, **девіантна поведінка** – це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найважливіших соціальних норм і наносить збитки суспільству чи самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією¹

Основні **ознаки та характеристики** девіантної поведінки включають:

- ❖ нездатність регулювати та контролювати свою поведінку,
- ❖ порушення емоційної та пізнавальної сфери,
- ❖ соціальна дезадаптація особистості (за М.В.Папучею)².

Згідно з поглядами О.В.Змановської, девіантна поведінка характеризується такими особливостями:

- ❖ стійкість, повторюваність поведінки (це поведінка багаторазова чи довготривала, а не одноразова);
- ❖ функціонування в межах медичної норми – означає, що девіантна поведінка притаманна здоровим людям, а не психічно хворим;
- ❖ відповідність загальній спрямованості особистості;
- ❖ характеризується соціальною дезадаптацією особистості;
- ❖ включає нанесення шкоди собі та/або іншим³.

Варто розглянути різні підходи до розуміння ознак та критеріїв девіантної поведінки (О.В.Змановська, М.В.Папуча, М.Раттер та ін.). Розкриваючи питання класифікації видів девіантної поведінки, слід звернути увагу на те, що в різних галузях науки дане поняття і його

¹ Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.15.

² Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності // Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навч.-метод. посіб. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. С. 85-124.

³ Змановская Е.В. Там же. С.12-14.

класифікації розглядаються по-різному. Важливо зробити акцент на психологічній класифікації девіантної поведінки.

Цікавою і значущою для розуміння явища девіантної поведінки є проблема *соціальних норм*. В.М.Кудрявцев під **соціальною нормою** розуміє сукупність вимог та очікувань, які висуває соціальна спільнота (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регуляції діяльності та відносин⁴. Дане поняття слід розглядати саме у психологічному ракурсі, у зв'язку з особливостями розвитку та функціонування особистості в суспільстві. Психологічні аспекти соціальних норм вивчаються в контексті особливостей їх регулювання. Основними **механізмами регулювання соціальних норм** є:

❖ *формування установок (атитюдів)* щодо виконання тих чи інших правил та вимог суспільства, які водночас формують диспозиційну поведінку – схильність людини діяти певним чином. Наприклад, суспільна думка, стереотипи про те, що можна, а що ні, мода і тренди в суспільстві тощо;

❖ *заохочення та покарання* суспільством суб'єктів виконання норм. Виражається у правових, легітимних санкціях у разі, коли норма є писаною, тобто відображена в нормативно-правових документах. Або ж виявляється в осуді, бойкоті, негативному ставленні оточення до особистості, яка порушує ці норми. Наприклад, такі порушники стають «вигнанцями», «юродивими», з якими не хочуть спілкуватися та ін. І навпаки, бажана поведінка заохочується схваленням, наданням певних преференцій особам, які виконують соціальні норми.

При аналізі соціальних норм та відхилень важливо пам'ятати, що соціальні відхилення можуть мати як *негативний, так і позитивний характер*. Прикладами позитивних відхилень є творчість, геніальність та ін. (Ю.О.Клейберг).

Детермінація девіантної поведінки

Питання детермінації девіантної поведінки становить серйозну наукову проблему. Детермінантами щодо девіантної поведінки визначаються, залежно від концептуального бачення даного явища, *соціальні, біологічні та психологічні чинники*.

Відповідно детермінація девіантної поведінки розглядається в межах основних теоретичних напрямків вивчення особистості.

Соціологічні концепції основними чинниками девіантної поведінки вважають соціальні умови існування суспільства та проблеми, що виникають у соціумі (Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс, Н.Дж.Смелзер, Сазерленд та ін.).

---

⁴ Цит. за: Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.17.

Біологічні концепції пояснюють виникнення девіантної поведінки спадково-генетичними, фізіологічними, конституційними та іншими вродженими та набутими особливостями індивіда. Серед найбільш відомих біологічних концепцій девіантної поведінки – теорії Ч.Ломброзо, Ф.Гальтона, Е.Кречмера, К.Лоренца та ін.

Найбільш цікавими з точки зору вивчення психології девіантної поведінки є **психологічні концепції**, тому при вивченні даної теми слід приділити їм найбільше уваги.

Психологічні концепції пояснюють виникнення девіантної поведінки, її детермінацію психологічними механізмами функціонування і розвитку особистості та її внутрішнього світу. Вони поділяються відповідно до основних напрямків психології та дослідження особистості.

При аналізі детермінації девіантної поведінки в кожному теоретичному напрямку психології слід перш за все виходити з розуміння сутності самої теорії та концептуального бачення в ній людини. Чинники поведінки і, відповідно, девіантної поведінки пояснюються згідно із загальним розумінням особистості в даній теорії. Досліджуючи психологічні теорії девіантної поведінки, слід виокремити ті види та форми девіантної поведінки, які розглядаються в кожній окремій концепції, виділити спільне й відмінне між різними поглядами на це питання. На заняттях слід також розглянути способи корекції девіантної поведінки, які пропонуються авторами в кожному напрямку.

Серед теорій, які вивчають девіантну поведінку виокремлюють:

- ❖ Психодинамічні (психодинамічні),
- ❖ Поведінкові (біхевіоризм),
- ❖ Когнітивні
- ❖ Гуманістичні
- ❖ Екзистенційні
- ❖ Диспозиційні та ін.

Зокрема, відхилення в поведінці у **психодинамічних концепціях** пояснюється конфліктом між несвідомими потягами та соціальними обмеженнями (З.Фройд), зокрема основним чинником девіацій, розладів та психопатології, на думку З.Фрейда є неусвідомлені інстинктивні потяги та їх витіснення свідомістю. Чим більше людина усвідомлює себе, чим сильніше в неї *Ego*, тим менше схильна до неврозів та інших поведінкових розладів.

А.Адлер пояснює виникнення девіацій комплексом неповноцінності та неправильним стилем життя, що формується в дитинстві. Зокрема, *низький соціальний інтерес та соціальна активність* особистості зумовлюють виникнення злочинності, агресивності, патологічного потягу до влади. Натомість розвинений соціальний інтерес та *творче Я* людини допомагають їй реалізовуватися в середовищі, вирішуючи три основних завдання: робота, дружба, любов.

Концепції неофрейдизму розглядають особистість як результат впливу соціокультурного оточення, а джерела девіантної поведінки вбачають у відсутності емоційного контакту та почуття захищеності, довіри в дитинстві (К.Хорні, Е.Еріксон та ін.). Так, К.Хорні виокремлює поняття *базальна тривога* та *базальна ворожість* – це неусвідомлені почуття, що виникають у немовлячому віці, коли дитина не відчуває належного піклування від батьків. В дорослому віці такі неусвідомлені почуття спричиняють невротичні тенденції, залежність у відносинах або, навпаки, агресію та конфлікти з оточуючими.

Поведінковий напрямок (біхевіоризм) своїм предметом вивчення обирає саме поведінку людини чи тварини. Детермінантами поведінки вважаються впливи зовнішнього оточення, стимули. Основними поняттями класичного біхевіоризму є поведінка, підкріплення, наuczіння, стимули, реакції. На думку авторів (Дж.Уотсон, Скіннер та ін.), поведінка виникає як реакція на зовнішні подразники, стимули з оточуючого середовища. Формування поведінки шляхом пред'явлення стимулів називається в біхевіоризмі *наuczінням*.

Девіантною вважається поведінка, яка сформована в результаті відповідного (неправильного, девіантного) впливу та наuczіння з боку оточення. Механізмами, які підтримують поведінку, є підкріплення – заохочення й покарання. Якщо поведінка отримує позитивне підкріплення, вона триває і продовжує розвиватися, якщо негативне – то поступово згасає.

Поряд із даним напрямком важливими для наукового розуміння особистості та її поведінки є *соціально-когнітивна теорія* (А.Бандура), теорія соціального наuczіння (Дж.Роттер), когнітивна (А.Бек), раціонально-емотивна (А.Елліс) та ін., в яких значне місце приділяється дослідженню девіантної поведінки. Зокрема А.Бандура у своїй соціально-когнітивній теорії, не заперечуючи значення впливу оточення та підкріплення на поведінку, виокремлює ще одну групу факторів, які визначають її – *особистісні фактори*, до яких він відносить когнітивні процеси: віру, очікування, прогнозування, мислення, мовлення, самооцінку, самоствавлення, самоєфективність та ін.

Формування поведінки за А.Бандурою відбувається шляхом засвоєння сприйнятих і запам'ятованих людиною моделей з оточення. Спостерігаючи за певними проявами поведінки й наслідками, до яких вона призводить, людина або відтворює ці моделі, або ні. Автор назвав цей вид наuczіння *наuczіння через спостереження*. Таким чином діти засвоюють агресивну, злочинну чи будь-яку іншу деструктивну поведінку, яку спостерігають в сім'ї чи у ЗМІ, якщо вона є привабливою для них чи має позитивні наслідки.

В **екзистенційній та гуманістичній** психології девіантна поведінка розглядається як наслідок бездуховності та відсутності смислу, що є чинником емоційних та поведінкових розладів (В.Франкл). Зокрема

В.Франкл виокремлював основний мотиваційний чинник особистості – прагнення до смислу. Якщо людина не знаходить сенсу свого життя, діяльності та ін., вона переживає *екзистенційний вакуум* – негативне почуття пустки, безнадії, безглуздості свого існування, що зрештою призводить до агресивності, депресії, а згодом – до суїцидальної поведінки.

У *гуманістичній психології* А.Маслоу детермінантами девіантної поведінки є блокування процесу саморозвитку, самоактуалізації, фрустрація вищих, духовних потреб, відсутність буттєвого способу життя, а також стани, які виникають внаслідок цього. Людина не може бути щасливою й реалізованою, на думку автора, якщо вона не прагне самоактуалізації та не реалізовує свій потенціал. Така особистість стає апатичною, депресивною, цинічною, агресивною, хворіє на неврози, має інші проблеми. Цей стан А.Маслоу назвав *матопатологія* – відсутність вищих, духовних пореб, метапотреб. Щоб позбавитися труднощів та поведінкових проблем, людина повинна реалізовувати свої здібності, закладені в неї від природи, задовольняти духовні, буттєві потреби (метапотреб) і не зупинятися на шляху саморозвитку.

Феноменологічна концепція К.Роджерса основними чинниками девіантної поведінки вважає порушення розвитку Я-концепції особистості, неприйняття себе та оточуючих, неконгруентність особистості, що виявляється у відсутності внутрішньої узгодженості, гармонії з собою, нерозумінні та недостатньому неусвідомленні власних почуттів та поведінкових проявів. До девіантної поведінки (зокрема автор вивчав особистість неповнолітніх злочинців) схильні особи з недиференційованою жорсткою Я-концепцією, які не знають себе, не мають контакту з власними почуттями та своїм внутрішнім світом, відтак вони є неконгруентними і мають труднощі у відносинах з іншими.

Диспозиційний напрямок (Г.Олпорт, Р.Кеттел та ін.), або теорії рис, розглядають девіантну поведінку як наслідок функціонування диспозицій – рис особистості, що є передумовами певної поведінки. На думку Г.Олпорта, детермінація девіантної поведінки полягає в *індивідуальних диспозиціях* (рисах), які не просто детермінують поведінку, а призводять до того, що людина сама шукає ситуації, в яких може виявити свої риси. Наприклад, агресивна людина сама створює ситуації, де вона виявить свою ворожість, провокує конфлікти тощо.

Зазначимо, що наведений аналіз поглядів і теоретичних підходів до джерел виникнення девіантної поведінки є далеко не повним, оскільки існує ще багато психологічних концепцій та досліджень, з якими читачі можуть ознайомитися, прочитавши рекомендовану літературу.

Семінарське заняття № 1

Психологія девіантної поведінки. Детермінація девіантної поведінки (2 год.)

План

1. Поняття про девіантну поведінку: визначення, класифікації, критерії виділення, структура.
2. Соціальні норми та механізми їх регулювання.
3. Основні теорії девіантної поведінки: біологічні, психологічні, соціологічні.
4. Гендерні та вікові особливості девіантної поведінки..

Основна література

1. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М., 2003. С. 5-63.
2. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. К. Либідь , 2011 С.14-40,48-58.
3. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. С.7-59.
4. Кон И.С. Девиантное поведение. Норма и патология. Девиантное поведение и личность. // *Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя.* М.: Просвещение, 1989. 255 с.
5. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності // *Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навч.-метод. посіб.* Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. С. 85-124.

Додаткова література

1. Смелзер Дж. Социология (девиантное поведение, типы девиаций) // *Социологическое исследование.* 1992. № 1. С.128-142 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/socis/msg/18670773.html>
2. Смелзер Дж. Социология (девиантное поведение, типы девиаций) // *Социологическое исследование.* 1992. №2. С.98-11 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/451/557/1217/013.SMELZER.pdf>
3. Овчарова Р. В. Технологии практического психолога образования. М., 2000. С.330-341.
4. Кон И. С. Психология ранней юности: кн. для учителя / И. С. Кон. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
5. Максимова Н.Ю. Теоретико-методологічні підходи до визначення психологічних механізмів адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища // *Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища* : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Педагогічна думка, 2015. С.7-29. URL: <http://library.mdu.edu.ua/Documents/NAPN/institut%20psihologii/monograf/>

[D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzspp_2012_2_7.pdf)

6. Лякішева А. В. Соціальна поведінка: сутність, типологічні та видові ознаки [Електронний ресурс] / А. В. Лякішева // *Наукові записки* [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Психолого-педагогічні науки. 2012. № 2. С. 23-26. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzspp_2012_2_7.pdf

Лабораторна робота №1

Психологічна діагностика змісту та чинників девіантної поведінки

Мета. Вивчення методів діагностики змісту та чинників девіантної поведінки.

Завдання 1. Теоретична підготовка

Дайте загальну характеристику (письмово) методів психологічної діагностики змісту і чинників девіантної поведінки особистості та вкажіть особливості їх застосування.

Література

1. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. К.: МАУП, 2006. С. 44–52. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/nw48.pdf>

2. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Уч. пос. М.: Издательский центр "Академия", 2003. С. 343–344.

3. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. К.: Либідь, 2011. С. 211-257.

Завдання 2. Створити банк психодіагностичних методик, що можуть бути використані для діагностики змісту та чинників девіантної поведінки особистості.

Завдання 3. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Схильність до поведінки, що відхиляється (СОП)" (Див.с. 195–217).

Завдання 4. Змодельуйте в навчальній аудиторії ситуацію встановлення контакту з підлітком-девіантом. Застосуйте для виконання цього завдання методику контактної взаємодії Л.Б.Філонової⁵. (Див. с 121-123).

---

⁵ (Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Уч. пос. М.: Издательский центр "Академия", 2003. С. 341–342)

Завдання 5. Вивчіть схильність особистості до ризику за допомогою опитувальника О.Г.Шмельова (Див. с. 191–194).

Встановіть взаємозв'язок між схильністю особистості до ризику та схильністю до девіантної поведінки. Для цього проведіть дослідження схильності до ризику у вашій групі та встановіть, чи корелюють отримані дані з даними шкали "Порушення норм та правил" опитувальника СОП. Алгоритм підрахунку коефіцієнтів кореляції описано в посібнику Д.С. Горбатова.⁶,

Лабораторна робота №2

Сім'я як можливий фактор виникнення девіантної поведінки неповнолітніх

Мета. Встановити роль сім'ї, сімейного виховання та особистісних особливостей батьків у виникненні девіантної поведінки неповнолітніх; визначити тип виховання та психологічні причини відхилень у сімейному вихованні за допомогою методики АСВ.

Завдання 1. Теоретична підготовка

- Опишіть основні особливості сім'ї, сімейного виховання та особистісні властивості батьків, які викликають чи сприяють виникненню відхилень у поведінці неповнолітніх.

- Поясніть термін "залежна" сім'я та роль такої сім'ї у виникненні девіантної поведінки неповнолітніх.

Література

1. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков. М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2007. С. 268–296.

2. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2006. СС. 111-120, 160-169,173-204.

Завдання 2. Встановіть тип виховання та психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, здійснивши обробку опитувального листа методики АСВ (Див. с. 145).

Запропонуйте план подальшого діагностичного обстеження сім'ї та напрямки психологічної допомоги.

Задачі до теми

1. Визначте, чи є наведені нижче випадки проявами девіантної поведінки. Обґрунтуйте свою відповідь. Для аргументації відповіді використайте ознаки та критерії девіантної поведінки (Змановская Е.В.

---

⁶ Горбатов Д.С. Практикум по психологическому исследованию. Самара: Изд. дом БАХРАХ-М, 2006. 272 с.

Девиантологія (Психологія відхиляючого поведіння). М., 2003; Папуча М.В. Психологія ранньої юності. Ніжин, 2001 та ін.).

1) Студентка 2-го курсу зайнялася продажем косметики. Перестала відвідувати заняття, ходити на дискотеки, дозвілля почала присвячувати семінарам та зібранням представників сітьового маркетингу. Різко погіршилася успішність навчання. Крім косметики та бізнесу, ні про що більше говорити й думати не хоче. Батьки в розпачі.

2) Учень 9-го класу є надзвичайно замкнутим, соромиться своїх однокласників, не бере участі в позакласних заходах. Серед товаришів у нього тільки дорослі люди. Це він пояснює тим, що однокласники його не розуміють і йому нема про що з ними розмовляти.

3) Студентка 3-го курсу взимку не носить верхнього одягу, незважаючи на мороз і холод. Щороку хворіє на запалення легенів, але одягатися все одно відмовляється.

4) Учень 10-го класу вирішив стати біологом. Він ловить тварин і робить їх розтин, вивчаючи таким чином їхню будову. Вважає, що інакше цю науку вивчити не можна.

5) Жінка середнього віку, мати двох дітей, почала ходити до секти. Відмовилася їсти багато продуктів, перестала цікавитися звичними справами. Хочє покинути роботу, аби більше часу було на молитви та релігійні зібрання. Всіх знайомих запрошує на свої зібрання і до своєї общини.

6) Після того, як 20-річного юнака покинула дівчина, він довгий час страждав, а потім за компанію з другом пішов "знімати" дівчат. Тепер він міняє дівчат мало не щодня, одночасно зустрічається з кількома, говорить, що тепер відчув себе справжнім чоловіком.

7) Студентка коледжу їсть чотири рази на день. Крім звичайної їжі з трьох страв, щодня з'їдає півбатона, кілька тістечок, кілограм цукерок, бутерброди, фрукти, кілька плиток шоколаду, млинці та ін.

8) Підліток 14 років входить до фанклубу футбольної команди. Ходить на всі матчі, носить з собою бейсбольну битку, одягається в чорний одяг, обличчя ховає за високим коміром. Виявляє ненависть до фанів інших команд, кілька разів був затриманий у вуличній бійці.

9) 8-річна дівчинка заїкається. Особливо, коли хвилюється, розмовляє з незнайомими або має відповідати перед класом. Батьки водили її кілька разів до невропатолога, але це не допомогло.

10) 40-річний чоловік, колишній військовий, після відставки влаштувався на нову роботу і почав палити. Пояснює це тим, що раніше не палив, бо ніхто з його друзів і колег не палив, а зараз колеги інші, всі ходять на "перекури".

2. Девіантна поведінка людини, з точки зору В.Д. Менделевича, це *«система вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і*

проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю за власною поведінкою »⁷.

Ю.А. Клейберг психологічну сутність досліджуваного поняття визначив як «...специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію ціннісного ставлення до них»⁸. О.В. Змановська⁹ девіантною поведінкою називає: «стійку поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, завдає реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією».

Назвіть істотні ознаки поняття «девіантна поведінка», виділені різними авторами.

3. Біологічні причини девіантності до сих пір не вивчені досконально. Висловіть ваше ставлення до біологічної моделі пояснення девіацій. Чи вважаєте ви пояснення девіантності через біологічні чинники беззаперечними?

4. Проведіть спрямований самоаналіз “Моє ставлення до соціальних норм і правил поведінки¹⁰”.

Спрямований самоаналіз — це різновид тренінгової технології, який передбачає занурення у свій внутрішній світ та подальший письмовий виклад думок і почуттів, що виникли внаслідок цього.

Подумайте про те, як ви ставитеся до соціальних норм і правил поведінки.

- Чи вважаєте ви за необхідне завжди їх дотримуватися?
- Якщо ви порушили якісь норми чи правила, що ви відчуваєте?
- Чи намагаєтесь ви вибачитися або якимось іншим чином виправити ситуацію?
- Як часто ви порушуєте соціальні норми та правила поведінки?
- Стосовно яких сфер життя чи в яких ситуаціях відбуваються ці порушення?

На виконання самоаналізу відводиться 10 хв.

Прочитайте написане та зробіть висновок щодо ступеня нормативності своєї поведінки, спираючись на теоретичну інформацію, викладену в рекомендованій літературі.

---

⁷ Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие. М.: МЕДпресс, 2001. С.70.

⁸ Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. М.: ТЦ Сфера при участии «Юрайт-М», 2001. С.17.

⁹ Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.15.

¹⁰ Максимова Н.Ю. Психология девиантной поведінки: Навч. посібник для студ. вищих навч.закладів. К.: Либідь, 2011. С.41.

6. Зобразіть у вигляді схеми класифікацію видів девіантної поведінки за О. В. Змановською¹¹, В. Д. Менделевичем¹². Запропонуйте власну класифікацію. Поясніть, який принцип лежить в її основі.

7. Дайте характеристику типів акцентуацій у вигляді таблиці: по горизонталі – перераховані нижче критерії, а по вертикалі – типи акцентуацій.

- загальна характеристика;
- характеристика комунікації;
- реакція групування з ровесниками;
- реакція емансипації;
- спрямованість, захоплення, інтереси;
- самосвідомість, самооцінка;
- ситуації, які викликають протест з боку підлітка, форми протесту;
- сприятливі ситуації.

8. Проаналізуйте форми девіантної поведінки при різних акцентуаціях характеру:

Типи акцентуацій характеру	Види девіантної поведінки							
	Адиктивна поведінка	Суїцидальна поведінка	Делінквентна поведінка	Агресивна поведінка	Втечі, бродяжництво	Групова девіантна поведінка	Сексуальні девіації	Переморбідний фон
Гіпертимний								
Циклоїдний								
Шизоїдний								
Епілептоїдний								
Істероїдний								
Нестійкий								
...								

¹¹ Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.33.

¹² Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие. М.: МЕДпресс, 2001. С.70-86.

Розділ 2. ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Тема 2. Загальна характеристика адиктивної (залежної) поведінки. Хімічні залежності

Основний зміст теми

Поняття адиктивної (залежної) поведінки у психології не є визначеним до кінця, існують різні підходи до його розуміння. За останні роки наукові уявлення про адиктивну поведінку значно змінилися та розширилися.

На сьогодні під **адиктивною поведінкою** розуміють особливу форму деструктивної (девіантної поведінки), що виражається у втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психофізичного стану за допомогою певного об'єкта (речовини чи виду діяльності (Ц.П.Короленко, Н.В.Дмитрієва). Таким чином, адиктивна поведінка є тісно пов'язаною з явищем психологічної та фізичної залежності особистості.

Психологічну залежність можна розглядати як постійну, нав'язливу потребу в зміні свого стану за допомогою певного об'єкта та переживання емоційного дискомфорту за його відсутності.

Фізична залежність виникає в особистості внаслідок вживання психотропних хімічних речовин і виявляється у стані фізичного дискомфорту при її відсутності в організмі (абстинентний синдром).

У даному випадку, за наявності фізичної залежності, вживання психотропних речовин стає захворюванням (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія тощо).

Даючи загальну характеристику адиктивної поведінки, важливо виокремити та проаналізувати види й форми адикцій. Вони виділяються відповідно до об'єктів, які використовуються. Ними можуть бути:

- ❖ психотропні (психоактивні, хімічні) речовини – *хімічна залежність*;
- ❖ їжа – *харчова залежність*: анорексія та булімія;
- ❖ азартні та комп'ютерні ігри – *ігрова залежність, гемблінг*;
- ❖ робота – *трудоголізм*;
- ❖ діяльність чи проведення часу в мережі Internet, на веб-сайтах – *Internet-залежність, залежність від соцмереж*;
- ❖ секс – *сексуальна залежність*;
- ❖ релігія та релігійні культи – *релігійна залежність, фанатизм*;
- ❖ інша людина, відносини – *співзалежність, любовна адикція* тощо.

На думку О.Є.Змановської, різні форми залежної поведінки мають тенденцію до поєднання чи переходу одна в одну, що доводить спільність механізмів їх функціонування¹³. Наприклад, звільнившись від однієї залежності, наприклад, у результаті лікування чи реабілітації, людина

---

¹³ Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.119-120.

може знайти інші об'єкти адикції: у курців може виникнути булімія, у колишніх наркоманів – трудовголізм, ігрова залежність тощо.

Однією з характерних ознак адиктивної / залежної поведінки є її циклічність¹⁴ – постійна зміна фаз, до яких входять:

❖ Наявність внутрішньої готовності до адиктивної поведінки. Це може бути інтерес до об'єкта чи бажання його спробувати.

❖ Посилення бажання й напруги – стан, коли людина дуже хоче отримати об'єкт якомога швидше. Це може відбуватися, коли вже сформована психологічна залежність від об'єкта.

❖ Очікування та активний пошук об'єкта адикції.

❖ Отримання об'єкта й досягнення специфічних переживань.

❖ Розслаблення.

❖ Фаза ремісії (відносного спокою).

Далі цикл повторюється з індивідуальною частотою та різною тривалістю й вираженістю.

В аналізі даної теми провідними є **чинники адиктивної поведінки**, фактори, що її зумовлюють, а також її мотиваційні детермінанти.

Основними чинниками залежної поведінки є:

❖ **біологічні**, до яких відносять спадковість, захворювання центральної нервової системи, кори великих півкуль головного мозку тощо;

❖ **соціальні** – чинники макро- і мікросередовища: вплив сім'ї, найближчого соціального оточення людини, традиції в суспільстві, культура, вплив засобів масової комунікації та ін.;

❖ **психологічні** – внутрішні конфлікти, невротичні тенденції, труднощі в комунікації та міжособистісній взаємодії, особливості Я-концепції, самооцінки, переживання стресів, травм тощо.

Підлітки входять у "групу підвищеного ризику»» формування адиктивної поведінки.

Крім загальної характеристики залежностей, необхідно здійснювати аналіз кожного виду названих адикцій за наступним планом:

- визначення конкретного виду залежної поведінки;
- психологічні ознаки даного виду адикції;
- причини та мотиви;
- особливості й механізми його виникнення та розвитку;
- прояв у різних вікових групах;
- психологічна характеристика особистості адикта;

---

¹⁴ Там же. С 121.

- основні підходи до профілактики і корекції даного виду адиктивної поведінки.

Хімічна залежність як вид адикції відрізняється від усіх інших наявністю у людини стійкого фізичного потягу до психотропної речовини, від якого надзвичайно важко позбавитися самотужки. Психоактивні речовини вплітаються в обмін речовин в організмі, внаслідок чого виникає *абстинентний синдром*, або синдром відміни у разі відсутності цієї речовини в організмі.

Залежні від алкоголю переживають абстинентний синдром як похмілля; особи, залежні від наркотичних і токсичних речовин – як ломку, тобто фізичний біль та симптоми соматичних захворювань, які одразу ж зникають після вживання людиною психотропної речовини, від якої сформувалася залежність. Поруч із цим залежна особа відчуває психо-емоційний дискомфорт і страждання в разі відсутності в організмі речовини-об'єкту адикції. Це може виражатися в тривожності, дратівливості, агресії у ставленні адикта до світу, в його конфліктності, емоційній невірноваженості, депресивних проявах, замкнутості й відсутності бажання вступати у взаємодію з іншими людьми. Наслідком цього найчастіше є розрив соціальних відносин, ізоляція адикта, зміна його кола спілкування тільки до осіб з такою ж залежністю.

Психологічна допомога таким особам передбачає тісну взаємодію психолога з лікарями: наркологом, психіатром, терапевтом та ін., інакше робота психолога може виявитися неефективною через ризик рецидиву.

Семінарське заняття №2

Адиктивна поведінка як вид девіантної поведінки. Хімічні залежності

План

1. Загальна характеристика адиктивної поведінки. Психологічна характеристика адикта.

2. Хімічна залежність як форма адиктивної поведінки:

- психоактивні речовини (ПАР) та їх вплив на психіку і організм людини;

- мотиви вживання ПАР;

- етапи розвитку залежності та стадії хвороби.

3. Види залежності від хімічних речовин: причини, ознаки, особливості розвитку, особистість залежного:

- алкогольна залежність;

- наркотична залежність;

- тютюнопаління;
  - токсикоманія.
4. Особливості хімічних залежностей неповнолітніх.
  5. Співзалежність та її основні ознаки.

Основна література

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profilitika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF;jsessionid=22E58E54B11F84815A27845B1A8AFC74?sequence=1
2. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М., 2003. С. 118–137.
3. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. С. 72–75.
4. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2006. С. 18–204.
5. Максимова Н.Ю., Милютин К.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. С. 291–363.
6. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога в образовании. М., 2000. С. 402–406.
7. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. СПб.: Речь, 2007. 768 с.

Додаткова література

1. Литвиненко В.И. Парадоксы алкоголизма. Полтава: АСМИ, 2003. 144 с.
2. Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С.Даулинга/ М. Независимая фирма «Класс», 2000. 240 с.
3. Сирота Н.А., Ялтонский В.М. Профилактика наркомании и алкоголизма: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 176 с.
4. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с англ. М.: Независимая фирма «Класс», 2002. 224 с.
5. Игумнов С.А. Основы психотерапии детей и подростков: справ. пособие. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001 С.87-106.

Лабораторна робота №3

Адиктивна поведінка

Мета. Встановити основні причини адиктивної поведінки.

Завдання 1. Теоретична підготовка

Опишіть основні причини адиктивної поведінки неповнолітніх. Назвіть особистісні складові схильності до адиктивної поведінки.

Література

1. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навчальний посібник. К.: Либідь, 2006. С. 97–173.

Завдання 2. З метою відпрацювання навичок роботи зі "Схемою аналізу поведінки, що відхиляється від норми", яка призначена для виділення можливих факторів залежної поведінки, пригадайте з особистого досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

Завдання 3. Встановіть детермінанти проблемної поведінки та можливі мішені її психокорекції (див. Завдання 2) за допомогою прийому АВСДЕ-парадигма¹⁵

Прийом АВСДЕ-парадигми.

1. Умови, які посилюють проблемну поведінку.
2. Умови, які послаблюють цю поведінку.
3. Вірогідне походження проблеми:
  - А – що передувало поведінці.
  - В – поведінка та її варіанти.
  - С – наслідки поведінки для людини та оточуючих.
  - Д – дискусія (обговорення особливостей поведінки, “за” і “проти”).
  - Е – ефект (результат аналізу та обговорення детермінант поведінки).
4. Мікросоціальний, особистий вплив, соціальні та особистісні наслідки.
5. Вірогідні зміни: що можна зробити для зміни ситуації.
6. Мішені для психокорекційної роботи.

Завдання 4. Ознайомтеся з текстом анкети Д.Хорна, що використовується лікарями для встановлення основних мотивів, причин паління для подальшого вибору методу припинення паління їх пацієнтами.

Користуючись текстом методики, встановіть основні мотиви та психологічні причини паління (їх шість). Які питання методики вказують на

---

¹⁵ Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Уч. пос. М.: Издательский центр "Академия", 2003. С. 374–376

кожну групу цих мотивів та причин? Зіставте ваші відповіді запропонованим до методики "ключем" (Див. с. 147–148).

1. Я курю, щоб підтримувати себе у формі.
2. Я тримаю сигарету в руках, і це приносить мені задоволення.
3. Я відчуваю задоволення від того, що з сигаретою мені легше розслабитися, у мене з'являється відчуття розкутості.
4. Я закурюю, якщо чомусь засмучений.
5. Мені не по собі, коли під рукою немає сигарети.
6. Я курю автоматично, не замислюючись про причини.
7. Палю, щоб зібратися, зосередитися.
8. Сам процес прикурювання сигарети приносить мені задоволення.
9. Мені просто приємний запах тютюну.
10. Я закурюю, коли хвилююся.
11. Коли я не курю, мені здається чогось не вистачає.
12. У мене таке відчуття, що я курю одну сигарету: поки стара догоряє в попільничці, я, не помічаючи, прикурюю нову.
13. Коли я курю, мені здається, що я стаю бадьорішим.
14. Мені приносить задоволення дивитися на дим від сигарети.
15. Найчастіше я курю, коли мені добре, я спокійний і вмиротворений.
16. Я курю, коли мені нудно і не хочеться ні про що думати.
17. Якщо я якийсь час не курю, то починаю відчувати нестримне бажання зробити це.
18. Іноді трапляється, що запалена сигарета у мене в руках, але я закурюю її автоматично, неусвідомлено.

Завдання 5. Ознайомтеся з текстом "Тесту встановлення схильності підлітка до вживання речовин, що одурманюють" (Див. с. 149), який дозволяє встановити схильність підлітка до вживання токсичних та наркотичних речовин, не констатує факт їх вживання.

• Які з питань, на Вашу думку, найбільш діагностично значущі? Чому?

• Поясніть, з якою метою введено в тест кожне з тверджень?
• Які передумови схильності до вживання психоактивних речовин воно встановлює?

1. Низька стійкість до фізичних навантажень і стресів.
2. Невпевненість у собі, низька самооцінка.
3. Труднощі спілкування з однолітками.
4. Тривожність, напруженість у спілкуванні в школі або в іншому закладі.
5. Прагнення до отримання нових відчуттів, задоволення, причому якомога швидше і будь-яким шляхом.
6. Надлишкова залежність від друзів, легка підпорядкованість думці знайомих, некритична готовність наслідувати спосіб життя приятеля.

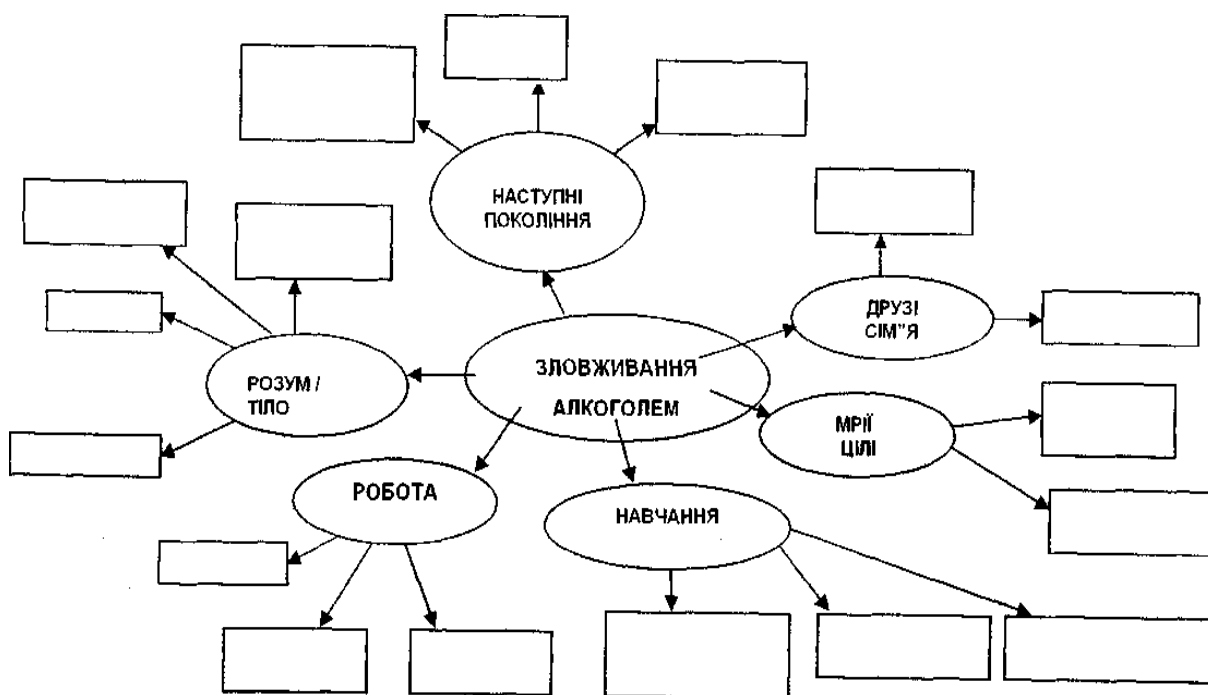

7. Відхилення в поведінці, викликані травмами мозку, інфекціями або вродженими захворюваннями, в тому числі і пов'язаними з мозковою патологією.

8. Непереносимість конфліктів, прагнення втекти в ілюзорний світ благополуччя.

9. Обтяжена спадковість – захворювання батька (матері) на наркоманію чи алкоголізм.

Завдання 6. Заповніть схему "Наслідки зловживання алкоголем". Вкажіть ті сфери життєдіяльності, які не вказані у схемі, але в яких також можуть виявлятися негативні наслідки вживання алкоголю.

Задачі до теми

1. Під час масового соціального дослідження дорослим людям ставили запитання, чи переконали їх матеріали науковців про те, що паління призводить до раку легенів. Позитивну відповідь дали 54% тих, хто не палить, і лише 28% курців.

- Яким психологічним явищем можна пояснити ці результати?
- Запропонуйте ефективні заходи психопрофілактики паління з урахуванням цих явищ.

2. Женя П. 14 років виріс без батька. Мати постійно на роботі, Женя допомагає по господарству, непогано вчиться. Останнім часом Женя

почав часто пропускати школу, брехати матері, різко погіршилася успішність. Протягом останніх місяців почав спілкуватися з компанією старших підлітків, покинув свої колишні захоплення, майже не ходить до школи, почав просити більше грошей. Кілька разів приходив додому в дивному стані: не міг відповідати на питання, без причини сміявся, вранці відчував головний біль¹⁶.

- *Поясніть поведінку підлітка. Які фактори могли на неї вплинути?*
- *Якими можуть бути мотиви даної поведінки?*
- *Запропонуйте превентивні заходи стосовно даного випадку.*

3. Троє восьмикласників, які не мали раніше досвіду вживання алкоголю, вирішили відсвяткувати закінчення навчального року. Купили пляшку горілки, 300 г ковбаси, хлібину, цибулю і редиску. Потім хлопчики поїхали на пляж і, влаштувались у затишному місці, протягом години випили всю горілку, ретельно розділивши її на рівні частини¹⁷.

• *Поясніть мотиви поведінки підлітків. Які фактори найімовірніше вплинули на їхнє рішення?*

- *Чи сп'яніють підлітки і якою мірою? Від чого це залежить?*
- *Як можна спрогнозувати подальший розвиток подій?*

4. Дружина з тривогою говорить чоловіку, що він багато п'є і це може погано закінчитися. Чоловік заспокоює дружину, говорячи, що він, як і раніше, непогано себе почуває, гарно виглядає і спиртне йому зовсім не шкодить. До того ж він став більш стійкий до алкоголю, в нього виробився "імунітет" і він майже не п'яніє.

- *Поясніть хибність міркувань чоловіка.*
- *Чи наявні у чоловіка ознаки алкогольної залежності? Поясніть відповідь.*
- *Зробіть прогноз щодо можливого подальшого розвитку подій.*

5. Коли нам стало відомо, що наш сусід, Ростислав Борисович, виявився наркоманом, ми не повірили. Адже наркомани – це бандити, спадкові злочинці! А Ростислав Борисович – така шанована людина! З хорошої сім'ї, в домі всього вдосталь. І сам герой: усе життя на військовій службі, брав участь у боях в Афганістані, був тяжко поранений, довго лікувався. А який він чемний, вихований, і взагалі, нормальний на вигляд! Ну хіба це може бути, що така людина – наркоман?¹⁸

• *Чи може бути Ростислав Борисович наркоманом? Якщо так, то на якій стадії?*

---

¹⁶ Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л. Курс лекцій по детській патопсихології: Учебное пособие. Ростов-н/Д: Феникс, 2000. С. 330–331.

¹⁷ Там же. С. 96.

¹⁸ Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навч. посібник. К.: Либідь, 2006. С. 136.

• *Які причини виникнення наркоманії є найімовірнішими у цьому випадку?*

6. Віра Миколаївна, молода вчителька, дуже переймається проблемами своїх учнів. "Ну що мені робити з цим Вітею? – ледь не зі сльозами казала вона. Уже двічі міліція затримувала його п'яним! А він тільки в дев'ятому класі. Я його матері казала, щоб вона відвела його на гіпноз або кодування, а їй не до сина – вона нарешті вперше заміж вийшла, щастя своє жіноче будує..."¹⁹

• *Чи треба вести Вітею на гіпноз або кодування від алкоголізму?*

• *Які причини, найімовірніше, штовхають Вітею до зловживання спиртними напоями?*

• *Що можна порадити вчительці стосовно Віктора?*

7. До слідчого райвідділу міліції викликали учня ПТУ Анатолія Т., 17 років, за підозрою в торгівлі наркотиками. З оперативних даних стало відомо, що Толя розповідав друзям, як він уживає героїн, ЛСД, "екстазі", кокаїн. Толя переконував, що ці імпортовані наркотики дають "кайф" куди кращий, ніж наші. Бажаючи він обіцяв кілька упаковок, тільки-но другіноземець привезе йому наступну партію.

Коли Анатолій увійшов до кабінету, досвідчений слідчий одразу відчув розчарування. Незважаючи на свою заношену куртку та стоптане взуття, хлопець справляв враження екстравагантно та яскраво одягненого: барвиста сорочка, на шиї яскрава хустинка, в одному вусі одразу чотири сережки, на голові – чудернацька зачіска, така, що й уявити важко. "Ну й "лопухи" ці оперативники, – думав слідчий. Цей Анатолій своїм друзям "лапшу на вуха вішав", а вони повірили. Сміх, та й годі!"²⁰

• *Чому слідчий припустив, що інформація, яку Анатолій повідомив своїм друзям, найімовірніше вигадана?*

• *Що Ви можете сказати про особистісні особливості Анатолія?*

8. До реанімаційного відділення лікарні потрапив Владлен К., 16 років, з гострим отруєнням транквілізаторами. Як виявилось, він з другом вирішив спробувати, що таке "кайф". Друг в останню хвилину злякався і став відраджувати Владлена. У відповідь на це Владлен зі словами: "Ех ти, слабак! Усього боїшся, а я завжди що хочу, те й роблю!" – розчинив пігулки у воді й випив одним духом.

Мати Владлена, модно і багато вдягнена жінка, плакала в кабінеті лікаря: "І нащо він це зробив? Що це за ігри такі? Мало йому було розваг,

---

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. С. 137.

чи що? Адже він мав усе! Будь-яке його бажання виконувалося, варто йому було тільки захотіти!"²¹

- *Як пояснити поведінку Владлена?*
- *Який тип сімейного виховання застосовувався до Владлена?*
- *Запропонуйте корекційно-профілактичні заходи, які може використати психолог у даному випадку.*

8. Студент 3-го курсу Г.Н. щотижня ходить на дискотеки, де молодь часто випиває. В гуртожитку теж є багато друзів, з якими можна гарно відсвяткувати будь-яке свято. Раніше, коли Г.Н. вживав хоч маленьку дозу алкоголю, його нудило, боліла голова і погіршувався настрій. Тепер він може випити значно більше, ніж раніше, не так п'яніє. На дискотеці тепер без алкоголю робити нічого.

- *Чим пояснюються зміни, які відбулися зі студентом?*
- *Чи наявні у студента прояви залежності? Поясніть відповідь.*
- *Який прогноз можна дати щодо його подальшої долі?*

9. Прочитайте завдання тренінгової вправи «Історія життя, котре могло б бути моїм»²².

- *Встановіть можливу мету використання вправи в тренінгу.*
- *Які рекомендації ви могли б дати ведучому тренінгу що до особливостей використання вправи?*

Порядок проведення вправи.

Ведучий пропонує учасникам групи пофантазувати про те, як могло б скластися їх життя, як би не було вживання хімічних речовин та їх наслідків. Яким би тоді могло стати сьогоднішнє, яким би був кожен учасників тренінгу у професійному, сімейному, соціальному, духовному житті, якими б були досягнення, успіхи, цінності. Ведучий просить учасників закрити очі і зосередитися на своїх фантазіях. Коли сформується достатньо чітке уявлення про своє можливе життя, підняти руку, позначивши таким чином свою готовність. Ведучий, переконавшись, що всі виконали завдання, пропонує учасникам поділитися своїми фантазіями групою. Інші учасники можуть задавати питання, з метою уточнення. Ведучий звертає увагу на почуття, що з'являються в процесі розповіді.

10. Сервіс з надання допомоги у припиненні куріння ²³ наводить список міфів про паління.

Спростуйте за допомогою наукових фактів деякі з них (список додається нижче). Наведіть конкретні наукові факти та аргументи.

²¹ Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии: Учебное пособие. Ростов-н/Д: Феникс, 2000. С. 136-137.

²² Пилипенко А., Соловьева И. Зависимые, созависимые и другие трудные клиенты: психологический. М.: Психотерапия, 2011. С. 43-44

²³ <http://stopsmoking.org.ua/whyto/mifi-ta-fakti-pro-kurinnya/>

- Кинути курити дуже просто. Я можу зробити це у будь-який момент, коли захочу.
- «Легкі» чи ароматизовані сигарети менш шкідливі, ніж звичайні.
- Електронні сигарети – це ефективний спосіб кинути курити.
- Сигарети допомагають розслабитися.
- Пасивне куріння нешкідливе.
-

Тема 3. Нехімічні залежності. Харчові адикції.

Основний зміст теми

Поведінкова залежність (нехімічна залежність) – адикція, в якій об'єктом залежності стає будь-який поведінковий патерн, а не психоактивна речовина (за О.Ю.Єгоровим)²⁴.

Характерними для цього виду адикцій залишаються такі універсальні ознаки як:

- ❖ «надцінність» об'єкту,
- ❖ синдром відміни,
- ❖ зміна настрою у зв'язку з об'єктом чи його відсутністю,
- ❖ зростання толерантності до об'єкту адикції,
- ❖ міжособистісні і внутрішньоособистісні конфлікти,
- ❖ часті рецидиви.

Поведінкові й хімічні залежності схожі між собою особливостями розвитку, феноменологією та несприятливими наслідками. Люди з поведінковою залежністю так само, як і хімічно узалежнені, описують свій стан як потяг до певної поведінки, що знижує тривожність, покращує настрій, викликає відчуття полегшення. Можливим є і зниження цих позитивних ефектів при повторенні поведінки, що зумовлює необхідність збільшення її інтенсивності. При утриманні від такої поведінки (об'єкту залежності) може виникати дисфоричний стан, відчуття напруги та фрустрації, однак фізіологічно виражені або серйозні з медичного погляду абстинентні стани при поведінкових залежностях, як правило, не виникають.

За Ц. П. Короленко до поведінкових адикцій належать:

- патологічний потяг до азартних ігор;
- еротичні адикції: любовна адикція, сексуальна адикція, любовно-сексуальна адикція);
- «соціально прийнятні» адикції: трудовоголізм, спортивна адикція, шопоголізм, адикція до модифікації власного тіла, релігійна адикція;

---

²⁴Єгоров А.Ю.Нехимические аддикции. Речь 2007.190с

- технологічні адикції (інтернет-залежність, адикція до мобільних телефонів, гаджетів, інші технологічні адикції);
- харчові адикції (переїдання, голодування).

Описано також і ряд інших нехімічних адикцій. Наприклад, різноманітні комп'ютерні залежності або інтернет-залежності (А.В.Гоголева, А. Е. Войскунський, К. Янг), адикція вправ (спортивна).

Крім того, нехімічні адикції часто поєднуються з іншими психічними патологіями: афективними розладами, обсесивно-компульсивними розладами, розладами особистості, неврозами і хімічними залежностями [Менделевич В.Д.]²⁵

В основі виникнення цього виду адикцій можна виокремити як біологічні, психологічні, так і соціальні причини. Дослідники вказують також на можливі спадкові фактори, але основним залишається *фактор середовища*.

Гемблінг

Особливу увагу дослідників, у зв'язку з поширеністю та соціальним наслідками, викликає залежність від азартних ігор (**гемблінг, лудоманія**). Характерними ознаками цієї залежності (Ц.П. Короленко, Н.В.Дмитрієва)²⁶ є:

- постійна залученість, збільшення часу, проведеного в ситуації гри;
- зміна кола інтересів, витіснення колишніх мотивацій ігровою;
- постійні думки про гру,
- переважання в уяві ситуацій, пов'язаних з ігровими комбінаціями;
- «втрата контролю», що виражається в нездатності припинити гру як після великого виграшу, так і після постійних програшів;
- стан психологічного дискомфорту, роздратування, занепокоєння, що розвивається через порівняно короткі проміжки часу після участі в грі разом з сильним бажанням знову приступити до неї;
- поступове збільшення частоти участі в грі, прагнення зростання ризику;
- періодичний стан напруги, що супроводжуються ігровим «драйвом» і прагненням знайти можливість участі в азартній грі;
- зниження здатності чинити опір спокусі.

Характерною психологічною особливістю проблемних гемблерів є втрата контролю за власною поведінкою. Пристрасть до азартних ігор частіше спостерігається у чоловіків, але у жінок ця адикція має тяжчі форми та важче піддається психотерапії. Досить часто гемблінг поєднується з зловживанням алкоголем й іншими ПАР. Типовими для

²⁵ Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие. М.: МЕДпресс, 2001.

²⁶ Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Психосоциальная аддиктология. — Новосибирск: Изд. [НГПУ](#), 2001.

гравців є труднощі міжособистісних відносин, часті розлучення, порушення трудової дисципліни, часта зміна роботи.

Факторами ризику гемблінгу є соціальні передумови: неправильне виховання в сім'ї, позитивне ставлення до гри в ній та участь в дітей в азартних іграх дорослих та прагнення до них, надмірна увага до матеріальних цінностей і фінансових можливостей інших людей, заздрість до багатших, переконання в тому, що всі проблеми можна вирішити за допомогою грошей (Ц.П. Короленко, Н.В.Дмитрієва)²⁷ Перешкоджають виникненню гемблінгу такі особливості виховання у сім'ї як уміння зберігати гроші, складати бюджет/

Поведінка проблемних гемблерів описується як ігровий цикл, що включає ряд фаз: фаза стриманості, «автоматичних фантазій», фаза наростання емоційної напруги, фаза прийняття рішення грати, витіснення прийнятого рішення. Після реалізації останньої починається фаза стриманості, що запускає новий цикл.

Ефективними психологічними засобами допомоги адиктам є програми КПТ (когнітивно-поведінкової терапії) і 12 кроків.

Комп'ютерна та Internet-залежність

Явище комп'ютерної залежності інтенсивно вивчається паралельно до збільшення кількості користувачів комп'ютерів. Різні аспекти цього виду залежності досліджували: А. Войскунський, М. Шоттон, Д. Грінфілд, Дж. Грохот, Р. Девіс, Дж. Сулер, К. Янг, А. Асмолов, В. Бурова та інші.

Існують різні авторські визначення поняття «Інтернет-залежність»: комп'ютерна адикція, кіберадикція, нетаголізм, віртуальна адикція тощо, але загалом вона включає:

- 1) залежність від комп'ютера;
- 2) залежність від Інтернету;
- 3) залежність від віртуального спілкування.

Це форма деструктивної поведінки, що виражається у прагненні втекти від реальності і штучно змінити свій психічний стан шляхом фіксації уваги на Інтернет-ресурсах. А. Голберг, який ввів термін «Інтернет-залежність», описав цей вид залежності як нездоланий потяг до використання Інтернету. В його основі поведінка зі зниженим рівнем самоконтролю, що загрожує витіснити і замінити реальне життя людини на віртуальне. К. Янг, виділила основних п'ять типів Інтернет-залежності:

- ❖ пристрасть до віртуального спілкування та віртуальних знайомств;
- ❖ нав'язлива «фінансова» потреба у мережі (участь в онлайн-іграх, постійні покупки чи участь в Інтернет-аукціонах);
- ❖ інформаційне перевантаження (нав'язливий web-серфінг);
- ❖ ігрова залежність;

---

²⁷ Там же

❖ кіберсексуальна залежність.

Відповідно до гіпотези Griffiths розвиток комп'ютерної залежності може бути обумовлений різними факторами: процесом друкування, середовищем комунікації, відсутністю міжособистісного спілкування, надмірним інтересом до порнографічних сайтів, соціальною активністю в мережі (чати, комп'ютерні ігри). Загалом, комп'ютеризація може викликати як позитивні, так і негативні ефекти. Наприклад, розвиток логічного, прогностичного, оперативного мислення, підвищення самооцінки, формування позитивних рис (ділова активність, акуратність, впевненість у собі) та інше. Однак надмірне психічне залучення породжує залежну поведінку, деформацію особистісної структури, деструктивні форми поведінки.

Одним із наслідків інтенсивної взаємодії людини та комп'ютера може бути виникнення *кіберкультури* (Л.М. Юр'єва, Т.Ю. Больбот)²⁸. Віртуальні комп'ютерні технології можуть стати джерелом особливого «віртуального стану». Віртуальна реальність, незалежно від її природи (фізичної, психологічної, соціальної, технічної), має *специфічні властивості*: породженість, актуальність, автономність, гіперактивність, що робить її адиктивним агентом.

Інтернет стає привабливим засобом уникнення реальності завдяки таким властивостям віртуалу (Н.А Носов)²⁹: незвикання, спонтанність, фрагментарність, об'єктивованість, зміна статусу тілесності, зміна статусу свідомості, зміна статусу особистості, зміна статусу волі.

Мережа дозволяє створити нові образи Я, варіанти самопрезентації, втілити уявлення і фантазії. Таким чином Інтернет своєрідно змінює спілкування. Наприклад, не такими важливими стають невербальні засоби спілкування, зменшуються бар'єри, з'являється більше свободи. Користувачі також можуть переживати привабливий «ефект дрейфу цілі» та «ефект азарту».

Особливості Інтернету, такі як анонімність, доступність, невидимість, множинність, безпека, простота використання, роблять його привабливим для формування ідентичності, але сформована на такій основі особистість може бути адиктивною. Однак це досить неоднозначний висновок, що вимагає додаткового вивчення.

Наукові дослідження фіксують розповсюдження ще одного виду залежності – **гейм-залежності** (від англ. game – гра). Йдеться про залежність від комп'ютерних ігор. Сучасні комп'ютерні ігри дозволяють віртуально реалізувати значну частину потреб людини. Потреба втечі від реальності і потреба прийняття ролі можуть стати механізмом формування залежності. Тоді гра починає компенсувати життєві проблеми особистості, які вона починає реалізовувати в ігровому світі, а не в

---

²⁸ Юр'єва Л.Н, Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. Днепропетровск: Пороги, 2006. 196 с.

²⁹ Там же

реальності. Це призводить до серйозних проблем розвитку особистості, формування самооцінки, самосвідомості, морально етичним проблемам (Л.М. Юр'єва, Т.Ю. Ботьбот).

Харчові адикції

Питання розладів харчової поведінки та психологічні особливості **харчових адикцій** досліджуються, як у теоретичній, так і в практичній психології та психотерапії. Кількість харчових розладів зростає, особливо серед підлітків та молоді, що часто призводить до серйозних хвороб і навіть летальних випадків.

Психологічні аспекти харчової поведінки, її розладів та порушень розглядалися у працях Х.Е.Долл, Г.Ш.Ашурова, А.А.Марков, Дж.Терренс Уілсон, Кетлін М.Пайк, І.І.Федорова; Н.Ю.Красноперова, В.Д.Менделеевич, І.Г.Малкіна-Пих, Ю.Л.Савчикова, С.Дж.Фрайберн, В.Я.Семке, Т.Г.Вознесенська, А.В.Вахмістров, П.Норман, Б.А.Девіс та інші.

Термін **«харчова поведінка»** описує сукупність дій, здійснюваних людиною в процесі харчування, якісні й кількісні характеристики споживчого харчового раціону. Харчова поведінка обов'язково включає в себе зовнішній об'єктивний прояв голоду, що виражається в пошуку й прийманні їжі. Вона спрямована на усунення причин, що викликали стан голоду, який може бути пояснений фізіологічними причинами, проте поняття «апетит» це скоріше емоційне спонукання до приймання конкретної їжі.

Важливими *психологічними аспектами* харчової поведінки є:

- ❖ ціннісне ставлення до їжі,
- ❖ стереотипи харчування,
- ❖ орієнтованість на образ власного тіла та діяльність щодо формування цього образу (П.Д.Менделевич)³⁰.

Харчова поведінка задовольняє не тільки біологічні та фізіологічні, а й психологічні, соціальні потреби. Наприклад, підтримка гомеостазу, релаксація, отримання задоволення, комунікація, самоствердження, пізнання, підтримка ритуалу або звички, нагорода та задоволення естетичної потреби (І. Г. Малкіна-Пих).

Особливості харчової поведінки впливають на формування фізичної складової Я-концепції (Я-фізичне), а також на когнітивний та емоційний розвиток особистості.

Адекватна харчова поведінка характеризується відповідністю споживання харчових речовин складу, кількості, форми, способу вживання й приготування харчовим потребам організму в поживних речовинах та енергії, залежно від стану ферментних систем, енерговитрат, біоритмів, особливостей харчової мотивації, підвищення рухової активності (А.В.Вахмістров).

---

³⁰ Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. СПб.: Речь, 2007. 768 с.

Порушення харчової поведінки – є результатом комплексу психологічних та фізіологічних факторів. Розлади харчової поведінки прийнято розглядати як серйозну проблему, загрозу для здоров'я індивіда. Серед розладів харчової поведінки відомі нервова (психічна) булімія та нервова анорексія.

Нервова булімія характеризується повторюваними приступами переїдання й надмірною заклопотаністю контролюванням ваги тіла, навіть шляхом використання таких крайніх заходів як викликання блювоти, прийняття проносного, щоб позбутися з'їденого. Характерними для нервової булімії є:

- ❖ переїдання (безконтрольне вживання їжі у великій кількості);
- ❖ регулярне застосування методів очищення шлунково-кишкового тракту;
- ❖ строга дієта;
- ❖ виснажливі фізичні вправи;
- ❖ надмірна залежність самооцінки від фігури та маси тіла.

Іноді причиною булімії є зменшення почуття насичення.

Нервова анорексія – це розлад харчової поведінки, що характеризується зниженням апетиту аж до його повної втрати. Її причинами є діяльність харчового центру й травної системи, ендокринні, нейрогенні й психогенні розлади, інтоксикації. Характерними *ознаками нервової анорексії* є:

- ❖ аномально низька маса тіла;
- ❖ аменорея (порушення менструального циклу в жінок);
- ❖ порушення сприйняття власної маси тіла та власної фігури;
- ❖ розлади апетиту (прагнення вживати неїстівні речовини);
- ❖ сітофобія (страх вживання їжі, що спостерігається переважно при неврозах та психопатіях);
- ❖ орторексія (надмірна турбота про якість здорового харчування).

Отже, порушення харчової поведінки становлять комплекс симптомів, що виникають внаслідок тривалого впливу поведінкових, емоційних, психологічних і соціальних факторів.

Якщо *розлади харчової поведінки* – це відхилення у вживанні їжі, що призводять до фізичного та психологічного нездоров'я і є комплексною медико-психологічною проблемою, то *порушення харчової поведінки* це відхилення у вживанні їжі, які перешкоджають повноцінному функціонуванню людини, але не є хворобою. Наприклад, це екстернальний, емоціогенний та обмежувальний тип харчової поведінки та у деяких випадках і компульсивне переїдання. З погляду адиктології описані розлади та порушення є залежністю, оскільки людина не може самостійно відмовитися від цих поведінкових паттернів, навіть у разі загрози для життя і здоров'я. Найбільш схильними до харчових адикцій є жінки, дівчата підлітки віком від 12-13 до 25-30 років або особи із психічними розладами, де харчові порушення є супутніми симптомами.

Серед **психологічних факторів**, які впливають на виникнення порушень харчової поведінки, найважливішими є:

- ❖ порушення Я-концепції, низька самооцінка, неадекватне сприйняття себе, неконгруентність (К.Роджерс);
- ❖ почуття відсутності або недостатності контролю над власним життям;
- ❖ депресія, страхи;
- ❖ переважання гніву, самотності, інших негативних емоцій;
- ❖ конфліктні відносини в родині;
- ❖ прагнення відповідати соціальним стандартам краси, насмішки з боку оточуючих приводу фігури чи ваги;
- ❖ труднощі у вираженні емоцій та почуттів, емоційна замкненість, алекситимія;
- ❖ незадоволеність власним життям, собою, відсутність самоприйняття.

Психологічна допомога особам з харчовою залежністю передбачає роботу з Я-образом, Я-концепцією та прийняттям себе і свого тіла. Робота психолога може включати також сімейне консультування, оскільки відносини в сім'ї та сімейне виховання є важливими чинниками виникнення цієї залежності. Ефективною є групова психотерапевтична робота (Л.Бінсвангер, І.Ялом та ін.).

Релігійна залежність

Проблема **релігійної залежності** актуальна у зв'язку з поширенням діяльності різних релігійних організацій, у тому числі і сект, адже сильну психологічну залежність людей одне від одного можна легко використати не тільки в конструктивних цілях. Суть релігійної залежності полягає в домінуванні релігійної практики як центральної стосовно інших аспектів життя. В такому разі будь-які відносини встановлюються через релігію. Залежність від релігійної практики та її adeptів заперечує особисту потребу віри в Бога. Релігія отримує всю повноту влади над залежними.

П. Бут, П. Вандерхайден, Ц.П. Короленко, Н.В.Бондарєв та ін. пропонують перелік *симптомів релігійної адикції*:

- нездатність думати, сумніватися і ставити питання з приводу релігійної інформації;
- віра, заснована на соромі;
- магічна переконаність, що Бог все зробить для тебе без твоєї активної участі;
- безкомпромісні судження: готовність всюди (особливо за межами даної релігійної формації) знаходити недоліки і зло;
- компульсивні або нав'язливі прагнення до релігійних ритуалів; ригідне дотримання правил та положень;
- нереалістичні фінансові пожертвування;
- конфлікт і суперечки з наукою, медициною і освітою;

- прогресуюча відмова від реальної роботи, ізоляція, розрив колишніх відносин;
- маніпулювання цитатами або текстами, відчуття обраності,
- трансоподібний стан, щасливий (або суперодухотворений) вираз обличчя;
- відчуття правоти і переваги над рештою людства, категоричність суджень – т.зв. чорно-біле мислення;
- розчарування, сумніви, психічна, фізична й емоційна криза.

Релігійну залежність, можна розглядати як один із способів втечі від тривоги, відповідальності, необхідності вирішувати свої особистісні та духовні проблеми.

Одним із аспектів дослідження проблеми релігійної залежності є вивчення культів, культових організацій. *Культу* – це групи, які систематично підривають свободу вибору своїх членів і змушують їх вступати в залежні відносини з групою або її лідером у відриві від їх попереднього соціального контексту (Є.М. Волков)³¹.

С.Хассен виділяє чотири основних *типи культів*:

- релігійні (духовні),
- політичні,
- групи масової психотерапії,
- комерційні групи.

Хоча філософські орієнтації різних деструктивних культів можуть істотно відрізнятись, але методи їх дії схожі. Неортодоксальні вірування та практики не є основною ознакою культу. Основна відмінність – використання обману і методів контролю свідомості з метою позбавлення свободи волі та досягнення залежності від лідера культу.

Основними *ознаками* культів С.Хассен вважає контроль свідомості та поведінки, маніпулювання, зловживання владою, що, в свою чергу пов'язане з створенням культової особистості³². У консультиванні жертв контролю свідомості (Є.М. Волков) важливе значення має роз'яснення соціально-психологічних механізмів, що використовувалися маніпуляторами для встановлення контролю та залежності. У процесі консультивання про вихід з культу (реформування мислення) обов'язково клієнту пред'являються наукові моделі контролю свідомості і психологічного маніпулювання. Наприклад, такі, як моделі Дж. Ліфтона «Вісім факторів» та «подвоєння особистості».

³¹ Исцеление от рая: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч. ред. Е. Н. Волкова. СПб.: Речь, 2008. 196 с.

³² Хассен С. Освобождение от психологического насилия / под ред. Я. Левченко. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. 400 с. (Секреты психологии). URL: https://www.koob.ru/steven_hassan/releasing_bonds

Семінарське заняття №3
Нехімічні залежності. Харчова залежність
План

1. Основні ознаки нехімічних залежностей.
2. Психологічна характеристика основних видів нехімічних залежностей:
  - релігійна деструктивна поведінка;
  - гемблінг як різновид адиктивної поведінки;
  - Інтернет-залежність та гейм-залежність;
  - інші види залежностей: трудоголізм, любовні адикції, шопоманія / шопоголізм, залежність від гаджетів тощо.
2. Залежність від їжі: нервова анорексія та булімія.
3. Профілактика різних видів нехімічних залежностей та основи психологічної роботи з ними.

Основна література

1. Абсалямова Л. М. Розлади та порушення харчової поведінки особистості [Електронний ресурс] / Л. М. Абсалямова // *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 25. С. 19-33. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pspl_2014_25_4.pdf
2. Войскунский А.Е. Зависимость от Интернета: актуальная проблема. URL: <https://cyberpsy.ru/articles/vojskunskij-internet-addiction/>
3. Волков Е.Н. Методы вербовки и контроля сознания в деструктивных культах // *Сельченко К.В. Контроль сознания и методы подавления личности*. URL: www.koob.ru/selchenok/ks_16
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М., 2004. С. 136-141.
5. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Психодинамика сект // *Сельченко К.В. Контроль сознания и методы подавления личности*. URL: http://www.koob.ru/selchenok/ks_16
6. Ліщинська О.А. Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 127-140. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2010/loapzo.pdf
7. Юрьева Л.Н, Ботьбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. Днепропетровск: Пороги, 2006. 196 с. URL: <https://studfile.net/preview/7605641/>
8. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В. Д. Менделевича. СПб.: Речь, 2007. 768 с.

Додаткова література

1. Асмолов А.Г., Цветкова Н.А., Цветков А.В. Психологическая модель Интернет-зависимости личности // *Мир психологии*. 2004. №1. С. 179–193. URL: <https://www.km.ru/referats/05E1AA7B9C904626AEA3A8FC857A2402>
2. Волков Е. Н. Консультирование жертв интенсивного манипулирования психикой: основные принципы, особенности практики // *Журнал практического психолога*. 1997. № 1. С. 102-109. URL: <http://www.people.nnov.ru/volkov/descult/jppart4.html>
3. Волков Е.Н. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания // *Сельченко К.В. Контроль сознания и методы подавления личности*. URL: http://www.koob.ru/selchenok/ks_16
4. Егоров А. Ю. Любовные аддикции // *Вестник психиатрии и психологии Чувашии*. 2015. №2. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/lyubovnyye-addiktsii>
5. Исцеление от рая: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч. ред. Е. Н. Волкова. СПб.: Речь, 2008. 196 с.
6. Лавров А.Н. Тоталитарные секты и угроза информационно-психологической безопасности личности // *Вестник психотерапии*. 2005. №1. С. 111–122.
7. Ліщинська О.А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій // *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. №3. С. 1–3.
8. Мудрик А. Б. Трудоголізм як професійна адикція особистості // *Психологічні перспективи*, 2017 Випуск 29. С.175-185. URL: <file:///C:/Users/Home/AppData/Local/Temp/175-Article%20Text-520-1-10-20171129.pdf>
9. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно. Если для Вас "любить" означает "страдать", эта книга изменит Вашу жизнь / Робин Норвуд. Изд-во «Добрая книга», 2013 352 с. URL: https://www.np-stanovlenie.ru/images/books/norvud_r_zhenshini_kotorie_sliskom_silno_lub_yat.pdf
10. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / под ред. Я. Левченко. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. 400 с. (Секреты психологии). URL: https://www.koob.ru/steven_hassan/releasing_bonds

Лабораторна робота №4

Адиктивна поведінка

Мета. Встановлення основних ознак різних видів адиктивної поведінки.

Завдання 1. Уважно прочитайте наведені статті та зробіть у зошиті анотацію до них на 1-1,5 стор.:

- 1) Осуховська О. С., Аймедов К. В. Дослідження розповсюдженості та особливостей залежності від азартних ігор як форми нехімічної адикції серед громадян України: URL : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4xDrN1A20fJ:irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu.gov.ua/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/apsuh_2010_16_1_17.pdf+&cd=3&hl=ru&ct=clnk&gl=ua
- 2) Камінська О. В. Емпіричне дослідження кіберсексуальної залежності як виду інтернет-адикції. URL : <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v10/i26/36.pdf>

Завдання 2. Ознайомтеся з тестом Т.Такера на виявлення ігрової залежності. Встановіть мету кожного із запитань тесту. На встановлення яких ознак ігрової залежності вони спрямовані?

Тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований і адаптований для неповнолітніх І. А. Конігіною

Інструкція: Дайте відповіді на питання. Відповідати слід, маючи на увазі останні 12 місяців.

1. Чи грав ти та за останній рік в комп'ютерні ігри так, що не помічав часу?
А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
2. За останній рік, граючи в комп'ютерні ігри, потрібно було тобі більше часу для того, щоб потрібно ступеня азарту (збудження)?
А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
3. Коли ти грав напередодні, чи повертався наступного дня то тієї ж гри, щоб пройти незавершені рівні?
А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
4. Чи брав ти гроші в борг, щоб мати нагоду грати?
А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.

5. Чи було у тебе коли-небудь відчуття, що у тебе можуть бути проблеми із залежністю від комп'ютерних ігор?
- А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
6. Чи можна так сказати, що комп'ютерні ігри іноді були причиною твоїх проблем із здоров'ям (включаючи втому і безпричинне хвилювання?):
- А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
7. Чи критикували тебе коли-небудь за твою пристрасть до комп'ютерних ігор, навіть якщо ти вважав ці зауваження несправедливими?
- А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
8. Чи була коли-небудь твоя пристрасть до комп'ютерних ігор причиною твоїх проблем у школі?
- А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.
9. Чи виникало у тебе коли-небудь відчуття провини за те, як ти граєш, або за те, що відбувається під час гри?
- А) ніколи;
Б) іноді;
В) частіше за все;
Г) майже завжди.

Підрахунок балів:

- «ніколи» – 0;
- «іноді» – 1;
- «частіше всього» – 2;
- «майже завжди» – 3.

Бали за відповіді на всі дев'ять питань підсумовуються.

0-2 бали – немає ніяких негативних наслідків від комп'ютерної гри.

3–7 балів – людина грає в комп'ютерні ігри на рівні, який може призвести до негативних наслідків.

8-21 бал – людина грає на рівні, що веде до негативних наслідків; можливо, контроль над пристрастю до комп'ютерних ігор вже втрачений – чим вище результат, інтенсивніше гра, тим серйозніші можуть бути

проблеми; висока вірогідність патологічного гемблінгу (формування залежності).

Завдання 3. Розробіть план заходів шкільного психолога, спрямованих на попередження комп'ютерної залежності. Обґрунтуйте мету кожного з них.

У робочій групі підготуйте розгорнутий план-конспект виступу на батьківських зборах, план семінару-практикуму для батьків дітей різного віку.

Завдання 4. Складіть приблизний перелік питань, які допоможуть вам встановити наявність Інтернет-залежності (гейм, гемблінг) у вашого клієнта. Обґрунтуйте їх зміст. Порівняйте їх із питаннями опитувальника К.Янг (Див. с.152).

Завдання 5. Продіагностуйте одного досліджуваного за допомогою опитувальника для визначення співузалежнення (коалкоголізму). (Див. с. 150-151), що призначений для жінок та близьких осіб із хімічною залежністю. Проінтерпретуйте результати та запропонуйте заходи психологічної допомоги такому клієнту. Пам'ятайте про етичні вимоги під час дослідження та представлення його результатів.

Задачі до теми

1. Наталка, 13 років. Звернулася вчителька зі скаргою на зниження успішності, роздратованість, непритомність під час уроку. Із бесіди з мамою з'ясувалося, що в дівчинки було дещо прискорене статеве дозрівання – перша менструація в 11 років. Вона страждала від надлишкової ваги – при зрості 150 см вага була 60 кг. У цьому навчальному році в школі змінився учитель фізкультури, прийшов "молодий і суворий". Він почав глузувати з Наталчиної фігури, з її низьких досягнень із фізкультури. З інших предметів дівчинка встигала на "відмінно", готувала домашні завдання по 3–4 години на день. Після зауважень учителя Наталка вирішила "виправити фігуру", посилено займатися фізкультурою та дієтою. В результаті дівчинка має вагу 30 кг, припинилися менструації. Незважаючи на це, вона виконує протягом дня по 100 присідань, готує домашні завдання стоячи, обмежує себе в їжі – вживає в основному капусту та огірки, п'є чай без цукру. На вмовляння матері з'їсти що-небудь реагує гнівом або плачем. Хворою себе дівчинка не вважає, а мати не хоче показати її лікарю, "щоб не образити доньку".

При патопсихологічному обстеженні зафіксована виснажуваність психічних процесів. Обсяг та концентрація уваги не порушені, переключення утруднене. Механічне та смислове запам'ятовування успішне. Порушень мислення та інтелекту не помічається. Самооцінка висока за параметром "розум", "характер", "товариськість"; низька за параметрами "врода" і "щастя". При виконанні методики "Минуле – сучасне – майбутнє" дівчинка описує себе в минулому як "гладку,

ненажеру, потвору", в теперішньому – "нормальну, слабку, плаксиву", в майбутньому – "струнку, вродливу, спокійну". При описуванні картин ТАТ усі описи пов'язані з проблемою їжі: персонажі годують один одного, обговорюють смачні страви. Улюбленим заняттям дівчинки є приготування страв, прикрашання столу. При дослідженні за ПДО виявлена виражена акцентуація істероїдного та епілептоїдного типу³³.

• *З чим може бути пов'язане схуднення? Дайте психологічне пояснення даного явища.*

• *Яких заходів необхідно вжити?*

2. Мар'яна К., 14 років. Мати доправила дочку в приймальню палату психіатричної лікарні в зв'язку з тим, що у дівчинки був "напад": у відповідь на заборону матері виходити з дому куди-небудь, крім школи, Мар'яна розбила вікно, скло в серванті, намагалася перебити посуд, кричала й плакала, виривалася з рук батьків.

Крім того, матір хвилює те, що дочка останнім часом "поривається з дому", закинула попередні заняття (раніше вона під керівництвом матері вишивала рушники), в неї з'явилися нові друзі, а головне – Мар'яна ходить на якісь, за висловом матері, "сходки" з незрозумілою для неї назвою. Мар'яна пояснювала їй, що вона виконує там вправи для вдосконалення духу й тіла, але мати вважає, що це релігійна секта, й заборонила дочці ходити туди.

При патопсихологічному обстеженні Мар'яни будь-яких порушень з боку психічних процесів не виявлено. Самооцінка адекватна, диференційована. Рівень домагань високий, нестійкий. При виконанні проєктивних методик яскраво проявляється необхідність у спілкуванні, в групуванні з однолітками.

Під час бесіди з дівчиною з'ясувалося, що вона протягом останніх 4 місяців успішно займається в секції ушу. Вона дізналася тут багато цікавого, знайшла нових друзів. Нещодавно їй довірили працювати з новачками, скоро буде виступ на змаганнях. Мати не хоче чути про її захоплення, хоча жодного разу не була на заняттях, не знайома з тренером.³⁴

• *Чи потребує Мар'яна психіатричного лікування?*

• *Які рекомендації можна дати матері?*

3. Студент 4-го курсу А.В. постійно вживає алкоголь у компанії з друзями. Вперше спробував, навчаючись у школі, йому сподобалося – є про що з друзями поспілкуватися і з дівчатами легше познайомитися. Раніше почував себе нормально, але останнім часом уранці після гулянки

---

³³ Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Пісун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посібн. К.: Перун, 1996. С. 220.

³⁴ Там же. С. 187.

почала боліти голова, на заняттях неуважний, вдома всі дратують. Тільки з друзями можна нормально поспілкуватися за чаркою.

- *Чи наявні у студента ознаки залежності? Поясніть відповідь.*
- *На якому етапі залежності імовірно знаходиться студент?*
- *Як можна пояснити стан студента між уживанням алкоголю?*

4. 13-річна дівчинка була доставлена в лікарню з вагою 31 кг при зрості 167 см. Вона була надзвичайно виснажена: сіра шкіра, неприємний запах з рота, ламке волосся. Хвора була байдужа, на всі питання відповідала повільно, із зусиллям підбирала слова.

- *Що ж ти не їси нічого? —* запитала медсестра. Хвора мовчала.
- *Тобі не хочеться їсти?*
- *Хочеться, але я не дозволяю собі їсти.*
- *Чому?*
- *Сама не знаю!*

Півроку тому дівчинка закохалася в однокласника, але він не звертав на неї уваги. Дівчинка перестала їсти. Спочатку пояснювала небажанням повніти, потім узагалі нічого не пояснювала. Мама плакала, погрожувала, просила. Дівчинка ніби не чула, хоча раніше була слухняною, дуже відповідальною і добросовісною. Щоправда, мама помічала, що з дитинства вона була якоюсь "сухою", без почуття гумору, все сприймала надто серйозно.³⁵

- *Чи можна назвати поведінку дівчинки девіантною? До якого виду девіантної поведінки ви б віднесли даний прояв? Поясніть відповідь.*
- *Поясніть мотиви поведінки дівчинки.*
- *Запропонуйте профілактично-корекційні заходи, які може застосувати психолог у даному випадку.*

5. Порядний сім'янин, батько двох дітей почав відвідувати ігрові автомати, витратити на них дуже багато грошей. Менше уваги став приділяти сім'ї, почалися сварки, скандали. Натомість чоловік ще більше "занурився" в ігри на автоматах, позичив велику суму грошей. Дружина поставила чоловіка перед фактом: "Або я, або автомати!"

- *Дайте психологічне пояснення поведінки чоловіка.*
- *Які ознаки психологічної залежності наявні у нього? Поясніть відповідь.*
- *Чи правильно, на вашу думку, повела себе в даній ситуації дружина? Поясніть відповідь.*
- *Як, на вашу думку, в даному випадку рідним і близьким можна психологічно грамотно побудувати стосунки з такою людиною?*

---

³⁵ Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. М.: Просвещение, 1988. С. 175–176.

6. Комп'ютери широко використовуються у сучасному повсякденному житті. Часто перші програмні продукти, з якими люди навчаються працювати на комп'ютері, – "іграшки". Навчання відбувається швидко, процес гри привабливий, це гарна психологічна розрядка, спосіб зняти напруження після роботи, але засіб може перетворитися на самоціль, і момент цього переходу помітити досить важко. Можна спостерігати, як користувачі годинами розкладають пасьянси, ганяють кульки, керують літачками, нервують, радіють, витрачають на гру обідні перерви, грають на роботі і замість роботи... Де знаходиться межа, що відділяє захоплення від залежності?

- *За якими ознаками можна встановити наявність залежності?*

- *Назвіть позитивні та негативні наслідки захоплення комп'ютерними іграми.*

7. Потенційно небезпечні групи або лідери «спочатку постають просто неймовірними, вони націлюються на вразливих людей, що шукають відповіді на свої питання, самотніх, тих, кого ви назвали б «нормальними людьми». Вони дуже гарні у своїй справі й можуть змусити людей повірити у що-завгодно. Ви можете думати, що ніколи не "кльонете" на таку приманку, але не варто бути абсолютно впевненими в цьому», – пише Маргарет Сінгер³⁶.

8. Серед сукупності ознак виділіть 10 рис потенційно небезпечної групи/лідера та 10 ознак безпечної групи. Обґрунтуйте вашу відповідь.

1. Абсолютний авторитаризм без ясної (змістовної, конкретної) відповідальності.

2. Група / лідер заохочує критичне мислення, індивідуальну автономію і почуття власної гідності.

3. Відсутність чітких фінансових публічних звітів про бюджет і витрати, наприклад, таких як незалежний аудиторський фінансовий звіт.

4. Необґрунтовані страхи стосовно зовнішнього світу, такі як страх катастрофи, що насувається, диявольських змов і переслідувань (гонінь).

5. Наявність описів, книг, новин або телевізійних програм, які документують зловживання цієї групи / лідера.

6. Відсутність будь-якої законної причини покинути (групу / лідера). Колишні послідовники завжди неправі, у відриві від групи / лідера, вони оцінюються як негативні або навіть диявольські.

7. Лідер відповість на ваші питання, не критикуючи і не караючи.

8. Лідер розкриває фінансову інформацію, і може запропонувати незалежний аудиторський фінансовий звіт про бюджет і витрати. Такі групи й лідери розкажуть вам більше, ніж ви хочете знати.

---

³⁶ Исцеление от рая: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч. ред. Е. Н. Волкова. СПб.: Речь, 2008. С.368-371.

9. Група / лідер визнає недоліки і помилки і приймає конструктивну критику і поради.

10. Повна відсутність терпимості до питань (сумнівів, дослідження) або критичного вивчення (наведення довідок).

11. Розповідь колишніх членів групи про схожі зловживання і відтворення подібної схеми скарг.

12. Послідовники відчувають, що вони ніколи не зможуть бути «достатньо хорошими».

13. У групи/лідера немає документальних свідчень, переважно негативних описів, книг, статей і тверджень про неї / нього.

14. Група/лідер заохочує сімейну комунікацію, суспільну (колективну) взаємодію, дружбу, а не почуття загрози.

15. Група/лідер завжди права / правий.

16. Група/лідер – єдині засоби пізнання «істини» або підтвердження істинності, ніякий інший процес отримання інформації не є прийнятним чи таким, якому можна довіряти.

17. Група/лідер часто демократична / демократичний, підтримує спільне прийняття рішень і заохочує підзвітність і контроль.

18. Група/лідер, якщо чимось заподіяли досаду колишнім своїм членам, не буде їх суворо критикувати, відлучати і забороняти іншим дружити з ними.

19. Група/лідер визнає розумні межі і обмеження, маючи справу з іншими.

20. Група/лідер не претендує на те, щоб бути єдиним джерелом знання і навчання, виключаючи все інше, але цінує діалог і вільний обмін ідеями.

9. Засоби масової інформації значно впливають на формування наших уявлень про жіночу привабливість, особливо щодо ваги. Образи жінок середньої ваги і привабливості зустрічаються в засобах масової інформації досить рідко. Сучасні ж тенденції такі, що кожного року образи жінок, які демонструються нам на телеекранах і в рекламі, все більше віддаляються від середньостатистичної норми. Двадцять років тому, на початку 80-х, вага фотомоделей була нижчою за середньостатистичну вагу для жінок приблизно на 8%, тепер ця різниця становить 23% (Daniluk, 1998). Округлі форми актрис попереднього покоління – Мерелін Монро, Елізабет Тейлор і Софі Лорен – сьогодні змінилися ультрастрункими тілами Калісто Флокхарт, що грає в «Оллі Мак-Біл», і Лари Флінн Бойл, що

грає в «Практиці». Тож розрив між реальними й ідеальними жіночими образами збільшився (Stein, 2000).³⁷

Які психологічні причини описаних фактів?

Тема 4. Психологія агресивної поведінки

Основний зміст теми

Як основні види девіантної поведінки у психологічній літературі розглядають: адиктивну, агресивну, делінквентну, суїцидальну поведінку та відхилення у сексуальній поведінці (непатологічного характеру). Спільною ознакою цих, на перший погляд, різних видів поведінки є *деструктивність*, що призводить до руйнування та переривання: стосунків, здоров'я, суспільного порядку, життя та ін. Таким чином, характеристикою та важливим компонентом усіх провів девіацій є агресія, яку можна назвати складовою інших видів поведінкових девіацій, і яка набуває в них різних форм прояву. При цьому сама агресивна поведінка не є девіацією в чистому вигляді, оскільки притаманна всім без винятку і базується на природних емоціях людини: злість, гнів, страх та ін.

Агресію слід відрізнити від агресивності та агресивної поведінки. *Агресивність* – це схильність проявляти внутрішню спонукальну тенденцію (агресію) у внутрішніх та зовнішніх формах, що реалізуються у поведінці (агресивна поведінка). Основними **ознаками** такої поведінки є³⁸:

- ❖ виражене прагнення до домінування над людьми і використання їх у своїх цілях;
- ❖ тенденція до руйнування, спрямованість на завдання шкоди навколишнім людям;
- ❖ схильність до насилля.

Характеризуючи **агресивну поведінку**, слід описати особливості її формування та прояву з урахуванням вікових особливостей, індивідуально-особистісних характеристик, впливу гендерного фактору, соціальних чинників.

Проблема агресії та агресивної поведінки розглядається у різних психологічних підходах, що дозволяє виділяти різні **теорії агресії**.

До найвідоміших психологічних теорій агресії належать:

Психоаналітичні (теорії потягу / інстинкту). Одним із найвідоміших представників цієї групи теорій є З.Фрейд, який вважав, що агресивний інстинкт, або інстинкт смерті – *tanatos* – є вродженим неусвідомленим явищем, яким дуже складно керувати. На думку психоаналітика, «людина одержима однією лише пристрастю –

---

³⁷ Крукс Р., Баур К. Сексуальность / Р. Крукс, К. Баур.: СПб.: Изд-во «Прайм-Еврознак, 2005. С.318.

³⁸ Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. М.: Изд. центр «Академия», 2003. С.86.

прагненням руйнувати або себе, або інших людей, і цієї трагічної альтернативи їй навряд чи вдасться уникнути»³⁹ Знешкодити руйнівний інстинкт може Libido, «відводячи інстинкт зовні, на об'єкти зовнішнього світу, використовуючи при цьому особливу органічну систему – мускулатуру. У такому разі воно називається деструктивним потягом, прагненням до оволодіння, волею до влади».⁴⁰

К. Лоренц, австрійський учений, у межах *етологічного підходу*, який він розробляв протягом свого життя, аналізував агресію як біологічне, інстинктивне явище, притаманне живим істотам у боротьбі за існування. На його думку, агресія у тварин має дві цілі: міжвидова – для захисту виду від небезпечних хижаків і здобуття їжі, та внутрішньовидова – для забезпечення відбору найбільш життєздатних особин. Агресія розуміється ним саме у цьому останньому значенні – як внутрішньовидова боротьба⁴¹. Агресія, таким чином, виступає механізмом встановлення ієрархії й соціального порядку в популяції. Внутрішньовидова агресія спровокувала розвиток інгібіторів агресивної поведінки, призначених для збереження від знищення найбільш слабких особин популяції. К.Лоренц вважає, що ці примітивні форми гальмування агресивного імпульсу лежать в основі норм моралі і моральності, які розвинулися в людському суспільстві⁴².

Фрустраційні теорії агресії. *Фрустрація* – (від лат. *Frustratio* – омана, марне очікування) – це емоційний стан особистості, що виникає внаслідок неможливості реалізувати свої потреби, коли відбувається зовнішнє блокування цілеспрямованої поведінки або людина зіштовхується з перешкодами на шляху до досягнення своїх цілей.

Вперше теорія фрустрації була сформульована *Дж. Долардом* і його колегами в 1939 р й відразу ж набула широкого поширення як у наукових колах, так і серед нефаківців. Вона базується на ідеях, що фрустрація завжди призводить до агресії у будь-якій формі, а також уявленні про те, що агресія завжди є результатом фрустрації.

Виходячи з цього, автори вважали, що в кожному разі прояву агресії необхідно шукати фрустрацію, впливати на агресора та агресивні імпульси, що є її чинниками. З іншого боку, передбачаючи стан фрустрації у людини, можна вжити превентивних заходів, щоб агресивна реакція не мала руйнівних наслідків.

Дж. Міллер в середині ХХ століття вдосконалив теорію, дослідивши, що фрустрація викликає широкий спектр поведінкових реакцій, однією з яких є агресія, а не єдиною. З іншого боку, агресія може бути викликана низкою чинників, і фрустрація є лише одним з них. Подібне розуміння

---

³⁹ Цит.за: Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: АСТ, 624 с. Серия «Новая философия»

⁴⁰ Фрейд З. Экономическая проблема мазохизма / З.Фрейд. URL: <https://migp.pa.org.ua/stati-zigmund-frejd-ekonomiceskaa-problema-mazohizma>

⁴¹ Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"). СПб., 2002. 349 с.

⁴² Там же.

взаємозв'язку фрустрації та агресії, хоч і не є однозначним і простим, проте переважною мірою відображає реальну дійсність.

У 60-х рр ХХ століття вивчення фрустрації як чинника агресії продовжив *Л.Берковіц*, який вважав, що наявність аверсивного (негативного) стимулу також є для індивіда фрустрацією. У своїй книзі «Агресія: причини, наслідки та контроль» він погоджується з висновками Дж.Міллера про те, що агресія – лише один із можливих наслідків фрустрації, але не вважає їх вичерпними. На думку автора, фрустрація та аверсивні стимули спонукають до демонстрації одного з двох видів поведінки: втеча або агресія. В афективному плані ці варіанти поведінки супроводжуються емоціями страху або гніву. Л. Берковіц зазначає, що часто саме страх стає причиною агресивної поведінки. Це відбувається тоді, коли індивід прагне врятуватися від ситуації втечею, але вважає це неможливим. Він ніби загнаний в кут і захищається, не бачачи інших варіантів поведінки⁴³.

Теорії соціального наочіння (А.Бандура, Дж.Роттер) – вивчають агресію як наслідок зовнішнього впливу середовища на особистість та її когнітивну сферу. *Соціальне наочіння*, або *наочіння через спостереження*, виокремлене А.Бандурою як новий вид наочіння поруч з відомими в біхевіоризмі класичним та оперантним наочінням, базується на когнітивних процесах особистості, до яких автор відносив прогнозування, мислення, пам'ять, увагу, уяву, а також віру, очікування, самопідкріплення, самооцінку, самоефективність та ін. Таким чином, будь-якій поведінці, в тому числі й агресивній, людина навчається шляхом спостереження за іншими людьми. Особливо успішним таке наочіння буде у разі його позитивного підкріплення – отримання заохочення.

Психологічні експерименти, проведені в рамках цієї теорії, свідчать, що значним чином на виникнення агресії впливає перегляд агресивних передач, фільмів і загалом агресивного контенту в засобах масової комунікації. А.Бандурою було показано, що в результаті перегляду передач і фільмів агресивного змісту, наприклад, з демонстрацією насильства, у досліджуваних не лише підвищувався рівень агресії, але й знижувалася толерантність до агресивності й співчуття до його жертв.

Поруч із наведеними найвідомішими теоріями агресивності у психології існують інші, менш відомі теорії агресії:

- Теорія комунікативних актів Т.Ньюкома.
- Теорія відносної депривації (С.Стоуфер, У.Ренсімен та ін.).
- Теорія примусових дій (Дж.Тедеші, Р.Фелсон) та багато інших, які ми пропонуємо студентам розглянути самостійно та обговорити на заняттях.

Аналізуючи кожну групу теорій, слід описати не тільки встановлені у них механізми виникнення агресії, але й можливі засоби її контролю. Важливим аспектом проблеми агресивної поведінки є з'ясування

---

⁴³ Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки. СПб., 2002. 512 с.

особливостей взаємозв'язку між агресією та делінквентністю, встановлення природи протиправної агресії, особливостей патологічної агресії.

Агресивна поведінка дітей часто є способом вираження гніву та протесту, в основі якого лежать біль, страх, приниження, котрі виникають в результаті незадоволення базової фундаментальної потреби людини в любові та прийнятті. Тож таку поведінку можна сприймати як вираження потреби в допомозі, увазі до внутрішнього світу. А.Бандура вважає, що в сім'ях агресивних дітей відсутня емоційна прихильність між батьками та дітьми, а батьки самі мають ворожі почуття один до одного. Крім того, батьки демонструють агресивні моделі поведінки, а матері не вимогливі до дітей. Часто моделі виховання батьків і їх власна поведінка не співпадають або ж моделі виховання батьків включають суперечливі вимоги. Батьки агресивних дітей часто використовують такі засоби виховання як фізичні покарання, погрози, обмеження та ізоляція. Батьки не прагнуть розібратися в проблемах дітей та не цікавляться їх емоційним світом.

Робота психолога з проблемами агресивної поведінки повинна бути комплексною, систематичною. Вона починається з етапу від реагування гніву, що важливо для вираження істинних, прихованих переживань (образа, розчарування, біль) Надалі робота спрямовується на усвідомлення власного емоційного світу, почуттів інших людей, оволодіння прийомами контролю гніву, розвиток адекватної самооцінки (Т.П. Смирнова)

Як різновиди поведінки, що містять виражений її компонент – агресію, можна розглядати **вандалізм** – руйнування пам'яток архітектури й культури, громадського, суспільного чи особистого майна та **графіті** – псування майна шляхом здійснення малюнків та написів на ньому.

Семінарське заняття №4

Психологія агресивної поведінки

План

1. Агресія та агресивна поведінка. Види та форми агресивної поведінки. Ознаки агресивної поведінки.
2. Теорії агресивності. Умови формування агресивної поведінки (у кожній із груп теорій).
3. Жорстоке ставлення до дітей як можлива причина девіантності.
4. Вандалізм і графіті як форми руйнівної поведінки людини.
5. Булінг, мобінг, хейзинг.

Основна література

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб., 2001. С.С. 22-54, 125-187, 286-330.

2. Вандализм как деструктивное агрессивное поведение // Ильин Е.П. *Психология агрессивного поведения*. СПб. Питер 2014. С.130-154.

3. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83_0.pdf

4. Змановская Е. В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М., 2003. С. 82–98.

5. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. С. 76–84.

6. Психология насилия // Ильин Е.П. *Психология агрессивного поведения*. СПб.: Питер 2014. С.154-287.

7. Семейное лидерство и агрессивность детей // Налчаджян Л. *Агрессивность человека*. СПб Питер. 2007. С. 507-541.

8. Скороходова А.С. Граффити: значение, мотивы, восприятие // *Психологический журнал*. 1998. №1. С. 144–154.

9. Скороходова А.С. Вандализм. URL: <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj3-4-99skoro.html>

Додаткова література

1. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : методичні рекомендації / Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В.; за ред. Я. В. Сухенко. Полтава : ПОІППО, 2011. 80 с. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BDi-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86i%D1%97.-%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86i%D1%8F-%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82i-%D1%82%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D1%8F-%D0%B2-%D0%BE%D1%81%D0%B2i%D1%82%D0%BD%D1%8C%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89i.pdf>

2. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів / Автори-упоряд.:

Оксана Степанюк, Оксана Мельниченко. Київ, 2020. 132 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>

3. Крайг Г. Психология развития. СПб., 2000. С. 521–527.

4. Психология человеческой агрессии. Хрестоматия / К. Сельчёнок
URL: // https://www.koob.ru/selchenok/ks_17

Лабораторна робота №5

Агресивна поведінка

Мета. Виявити вікові, гендерні та індивідуальні особливості агресивної поведінки.

Завдання 1. Встановіть вікові та гендерні особливості агресивної поведінки. З цією метою:

1. Отримайте за допомогою опитувальника Басса-Дарки дані про основні види агресивних та ворожих реакцій у вашій віковій групі та у групі підлітків. Порівняйте їх. (Текст методики див.: Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М.: Издательский центр "Академия", 2004. С. 244–248.)

2. Опишіть гендерні особливості агресивної поведінки вказаних вікових груп.

3. Порівняйте отримані результати з даними І.В.Фурманова (Див. с. 153–158).

4. Порівняйте індивідуальні результати, отримані у вашій віковій групі. Обговоріть у групі отримані дані та проблему соціалізації агресії.

Завдання 2. Розв'яжіть задачі:

1. На уроці математики учень 7 класу раптово схопився з місця і закричав: "Що за задачі! Хто такі задачі повидумував? Не буду виконувати!" І, розкидавши зошити, вибіг із класу.

- Чи можна назвати таку поведінку агресивною?
- До якого виду агресивної поведінки її можна віднести?
- Які ймовірні причини такої поведінки? Дайте психологічне пояснення.

• Запропонуйте профілактично-корекційні заходи щодо даного прояву поведінки.

2. 6-річний Мартін нещодавно разом з батьками емігрував до США. Батьки хочуть, щоб він спілкувався рідною мовою, тому англійською звертаються до нього рідко. Через це йому важко спілкуватися з оточуючими, він в основному грається сам. Проблеми виникли, коли Мартін почав показувати оточуючим язика, плюватися, забирати у дітей іграшки. Бачачи негідну поведінку сина, батьки запропонували сусідам і знайомим лупцювати хлопчика у разі виникнення проблем чи порушення ним спокою та порядку.

• Як можна пояснити поведінку хлопчика з психологічної точки зору? Чи є поведінка агресивною?

- *Які можливі причини такої поведінки?*
- *Спрогнозуйте можливі варіанти подальшого розвитку хлопчика.*

Завдання 3. Виконайте тестові завдання. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Виберіть з наведених ознак ті, які, на вашу думку, якнайточніше характеризують агресивну поведінку:

- а) деструктивність;
- б) дезадаптація;
- в) емоційність;
- г) домінування;
- г') алекситимія.

2. Хто з учених вважав агресію вродженою, а тому неминучою?

Поясніть відповідь.

3. Переважання яких гормонів у крові людини призводить до підвищення рівня агресивності?

- а) адреналін;
- б) тестостерон;
- в) серотонін;
- г) інсулін;
- г') тироксин.

4. З якого віку в дитини вперше можна спостерігати прояви агресивної поведінки?

- а) 1 рік;
- б) 3 роки;
- в) 5 років;
- г) 7 років;
- г') 13 років.

5. У яких випадках наuczіння агресивної поведінки при спостереженні **не** відбувається?

- а) коли глядач ототожнює себе з агресором;
- б) коли побачене сприймається як агресія;
- в) коли агресор отримує покарання;
- г) коли в сім'ї заохочуються прояви агресивності;
- г') коли в сім'ї засуджуються прояви агресивності.

6. Які твердження про батьківські зловживання щодо дітей є правильними?

- а) "Агресивні батьки в дитинстві самі були жертвами батьківських зловживань";
- б) "Застосовувати насильство щодо дітей можуть лише "психічно хворі люди";
- в) "Психотерапія не зможе змінити поведінку батьків";
- г) "Агресія одного з батьків здійснюється при прямому чи непрямому потуранні з боку іншого".

Задачі до теми

1. В експерименті з лялькою Бобо, проведеного А.Бандурою та його колегами, який був присвячений встановленню впливу телевізійних та кінематографічних образів насилля на людську поведінку, було показано, що поведінкові реакції людини в широкому діапазоні можуть засвоюватися через спостереження відповідних моделей поведінки. Цей експеримент викликав бурхливе обговорення можливого впливу мас-медіа, що створюють та тиражують образи насилля, на зростання рівня насилля у суспільстві.

• Чи можна, виходячи із даних сучасних досліджень, стверджувати, що споглядання сцен насилля у телепередачах викликає у людей агресивність? Відповідь аргументуйте.

2. Опишіть можливий вплив телепередач на становлення агресивної поведінки за допомогою моделі Х'юсмана⁴⁴. Які ще фактори, на вашу думку, впливають на засвоєння агресивної поведінки?

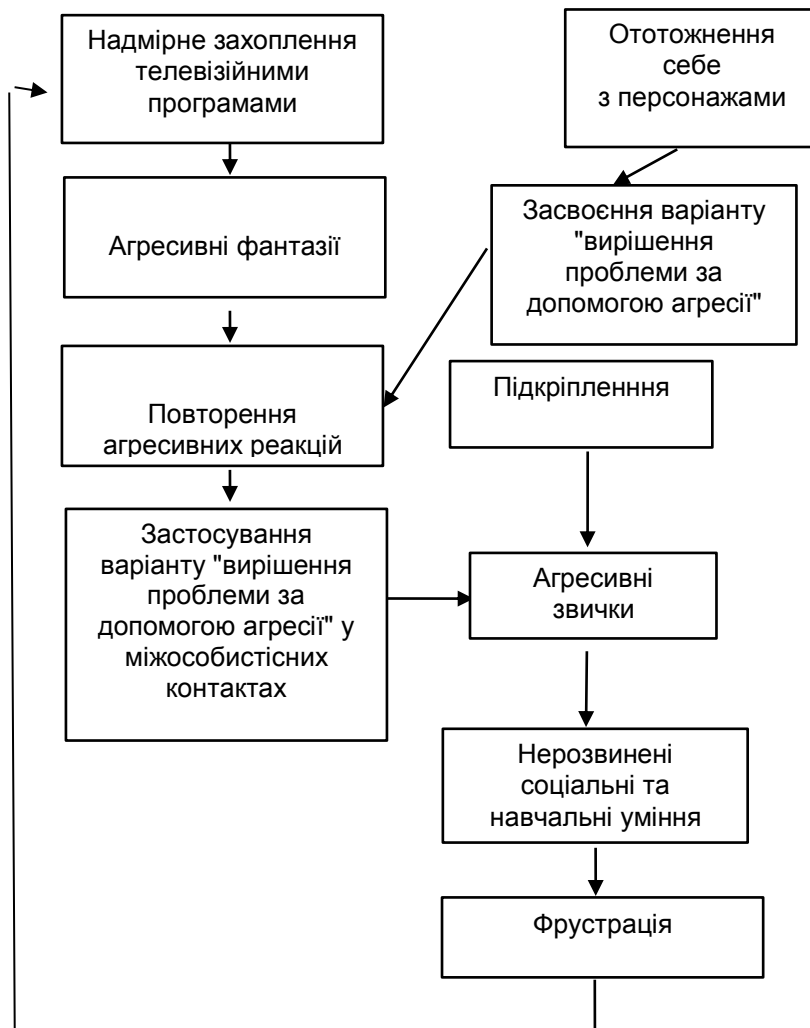

Рис. 1. Модель Х'юсмана, що описує вплив телепередач на

⁴⁴ Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб.: Питер, 2001. С. 116–117.

3. До консультації звернулася мати 8-річного хлопчика зі скаргою на агресивність. Хлопчик зачіпає всіх у школі, дратівливий, усі конфлікти намагається вирішити силою. Буває дуже жорстоким. Діти у класі його не люблять, але є два однокласники, з якими він спілкується та грається у дворі. Вчитель вимагає від матері, щоб вона "сходила до психолога та принесла довідку про те, що дитина здорова". Хлопчик – єдина дитина у сім'ї, батьки працюють, за ним інколи наглядає старенька прабабуся. Запит матері: як змінити поведінку сина? Чи не придираються до нього вчителі і як можна на них вплинути?⁴⁵

- *Які можливі причини агресивної поведінки хлопчика (поясніть їх, виходячи із різних теорій агресивності)?*
- *Запропонуйте можливу програму психологічного обстеження, виділіть основні напрямки корекційної роботи.*

4. **Булінг** – повторювана і агресивна поведінка, спрямована проти однолітків у шкільному середовищі, що характеризується дисбалансом влади між агресором і жертвою (Olweus, 1991). Шкільний булінг почали досліджувати в 1970-80 рр. минулого століття у скандинавських країнах. У новому тисячолітті почався наступний етап вивчення булінгу, який в онлайн-просторі трансформувався в кібербулінг. Статистика випадків кібербулінгу (КБ) показує, що проблема шкільного цькування сьогодні є актуальною не тільки офлайн, але й онлайн. Сучасні дослідження підтверджують, що КБ нерідко поєднується з традиційним шкільним булінгом. Є дані про те, що близько третини підлітків, що піддавалися знущанням в школі, також стикалися і з КБ (Li, 2007), а жертви шкільного булінгу більш ніж в 2,5 рази частіше піддавалися КБ (Hinduja, Patchin 2008). Це підтверджує тезу про те, що агресори виходять за межі шкільного двору (Patchin, Hinduja, 2006) і продовжують цькування в Мережі. За результатами масштабного дослідження, проведеного у 2013-2014 рр. організацією HBSC (Health Behaviour In School-Aged Children) у співпраці з Всесвітньою Організацією охорони Здоров'я (ВООЗ) (220000 11-, 13 - і 15-річних підлітків), в рамках якого здійснювався збір даних в 42 країнах Європи, включаючи Росію та Північну Америку, було виявлено, що в середньому по Європі 3 % дітей кожного з опитаного віку піддавалися кібербулінгу в текстових повідомленнях 2-3 рази за останній місяць (World Health Organization, 2016). В огляді 80 досліджень, проведених на початку другого тисячоліття, в яких аналізувалися випадки КБ серед учнів 12-18

---

⁴⁵ Возрастно-психологический подход в психологическом консультировании детей и подростков: Учеб. пособ. Г.С.Бурменская, Е.И.Захарова, О.А.Караванова. М.: Академия, 2002. С. 391–396.

років, було показано, що жертвами кібербулінгу були 15% респондентів (Modecki et al., 2014)⁴⁶. (<http://psycdigest.ru/articles/detail.php?article=8154>).

Запропонуйте власний варіант дослідження, спрямованого на пошук шляхів вивчення та вирішення проблеми кібербулінгу.

5. Мільйони чоловіків і жінок різного віку, національностей і рас ненавидять ходити на роботу, поступово впадають у відчай і часто серйозно хворіють. Деяким доводиться просто втікати з тієї роботи, яку вони колись любили, інші терплять таку ситуацію, бо не в змозі знайти вихід.

«Кожен день був схожий на перебування на полі бою. Я ніколи не знала, в який момент буде скинута наступна бомба. Зі страху, що будь-хто може опинитися моїм ворогом, я боялася довіряти будь-кому. Я була психологічно і фізично виснажена. Я знала, що скоро мені обов'язково потрібно буде якесь полегшення. Але ніякої надії на перепочинок не було», – розповіла одна із працівниць про своє перебування на роботі.

Що відбувається? Чому це відбувається? Наскільки це явище широко поширене? Що можна з цим зробити? Ось ті питання, які на які спробували знайти відповідь психологи Ноа Девенпорт, Рут Шварц і Гейл Елліот.⁴⁷

• *Запропонуйте власну програму дослідження та розв'язання описаної проблеми*

6. Проблема тероризму як насильницького, протиправного та деструктивного явища глибоко турбує більшість країн у світі. Дослідників цікавлять геополітичні, макросоціальні, а також внутрішні, психологічні механізми цього явища.

Прочитайте уривок з праці Д.В.Ольшанського⁴⁸ «Психологія тероризму». Які психологічні особливості тероризму як прояву агресії, насилля та деструктивної поведінки тут наведені? Узагальніть ці ознаки та випишіть їх, проранжувавши за ступенем значущості їх впливу на суспільство та особистість: від найбільш важливих і впливових, на ваш погляд, до найменш важливих. Результати обговоріть у групі.

«З психологічної точки зору терор – насамперед стан жаху, що виникає в результаті насильства. Терористичні акти – це передовсім акти насильства. Займаючи важливе місце в політичній історії людства, з найдавніших часів і до сьогодення саме насильство розглядається суб'єктами політики як одне з основних, хоча і крайніх, але неминучих; не надто бажаних теоретично, але досить зручних практично, засобів досягнення своїх цілей.

⁴⁶ <http://psycdigest.ru/articles/detail.php?article=8154>

⁴⁷ <https://mobbingu.net/articles/detail/17/>

⁴⁸ Ольшанский Д.В. Психология терроризма / Д.В.Ольшанский. СПб.: Питер, 2002. С. 16-18.

Разом з тим зрозуміло, що використання насильства тягне за собою серйозні деструктивні наслідки: загибель людей, руйнування матеріальних цінностей, дегуманізацію соціальних відносин.

...З погляду психології, діяльність, пов'язана із застосуванням насильства, вирізняється особливою своєрідністю. Насамперед, її особливістю є висока емоційна напруженість, яка визначається значним ступенем ризику. З одного боку, суб'єкти насильства зазвичай керуються сильними емоціями і почуттями, що доходять до найбільш бурхливого свого прояву: це гнів, лють, ненависть, відчай. З іншого боку, наслідки насильства викликають відповідну емоційну реакцію і в його жертв: приниження гідності, біль, горе породжують не тільки страх, але й у відповідь ненависть, прагнення помсти.

...У періодичності насильства полягає певний психологічний механізм терору: за рахунок регулярного використання терористами насильства і формується стан впевненості громадян у тому, що це насильство може бути застосоване в будь-який момент до будь-кого з них. Так виникає масова загроза стабільності й безпеки, за рахунок чого швидко розповсюджується жах. Далі терористам треба тільки періодично його підтримувати все новими терористичними актами, емпірично з'ясовуючи, яка ж тривалість психологічної інерції жаху, викликаного насильством.

Систематичне, грубе, крайнє насильство, тривалий терор здатні створити таку атмосферу загального страху, яка паралізує волю і здатність до опору, викликає свого роду трансформацію свідомості. Хронічний терор веде до формування свого роду внутрішньої звички автоматично підкорятися репресивному впливу. Однак, насильство, що породжує терор, ефективно лише для вирішення тактичних завдань. У стратегічному плані, рано чи пізно воно веде до психічного виснаження – люди втомлюються боятися, і тривалий терор рідко буває ефективним. У будь-якому разі, терор ніколи не буває постійним.

7. Встановіть індивідуальні особливості агресивної поведінки у ваших знайомих, застосувавши схему спостереження, що побудована на основі робіт С.Розенцвейга. Не забудьте попросити дозвіл на це спостереження та скористайтеся матеріалом на С.159-164.⁴⁹

---

⁴⁹ Див.: Фурманов И.В. Детская агрессивность: диагностика и коррекция (Див. с. 159–164).

Тема 5. Делінквентна поведінка

Основний зміст теми

Вивчення теми "**Делінквентна поведінка**", яку розглядають у рамках проблеми протиправної поведінки загалом, надзвичайно важливе у зв'язку із суспільною небезпечністю цього виду девіантної поведінки.

Делінквентна поведінка (від лат *delinquens* – «проступок, провина») – це протиправна поведінка, дії конкретної особи, що відхиляються від встановлених в даному суспільстві і в даний період законів, загрожують благополуччю інших людей або соціальному порядку та є кримінальними в крайніх своїх проявах (Г.Крайг, Д.Бокум, 2005)⁵⁰.

У *широкому значенні* делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У *вузькому значенні* – це некримінальні правопорушення чи протиправна поведінка дітей та підлітків.

Поняття «делінквентна поведінка» переважно застосовується для позначення протиправної поведінки неповнолітніх, що відхиляється від правових норм. Щодо дорослих правопорушників, то їх поведінка класифікується як «кримінальна поведінка», «злочинна поведінка», «правопорушення».

Поведінка неповнолітніх часто має ознаки правопорушень, котрі описані у законодавстві (Кримінальному кодексі України та Кодексі України про адміністративні правопорушення), але вони не завжди несуть юридичну відповідальність, оскільки не досягли віку юридичної «дієздатності». Визнання дій неповнолітніх як актів делінквентної поведінки завжди пов'язано з діями уповноважених на прийняття правових норм органів держави та може змінюватися в залежності від соціально-історичної ситуації.

Розглядаючи цю тему, важливо встановити детермінанти протиправних дій: описати роль загальних соціальних умов, мікросоціальної ситуації, індивідуальних детермінант та вікового фактору та звернути увагу на проблему класифікації різних форм делінквентної поведінки.

Детермінантами делінквентної поведінки неповнолітніх є *особливості особистості неповнолітнього, дисфункції соціальних інститутів, вплив суспільно-групових чинників*.

К. Хорні вбачає головну причину підліткової девіантності в невротичних потребах особистості, що формуються на основі відчуття самотності й безпорадності перед потенційно небезпечним світом, тобто пов'язаних з базальною тривогою. Е. Еріксон підкреслює важливість рольової сплутаності та почуття безнадійності у виникненні таких

---

⁵⁰ Крайг Г., Бокум Д. К78 Психологія розвитку. — 9-е изд. — СПб.: Питер, 2005. — 940 с:

поведінкових проявів у юнацькому віці. Різні аспекти делінквентної поведінки досліджені в роботах А. Айхорн, А. Коена, А. Фернхейма, П. Хейвена та ін.

Готовність дитини правильно сприймати та засвоювати основні суспільні норми та вимоги, позитивно реагувати на виховні впливи, готовність до переходу на нові рівні розвитку особистості описується у психологічній літературі як виховуваність. Результатом достатньо низького рівня виховуваності є педагогічна занедбаність. Вона проявляється у несформованості важливих соціальних якостей особистості, актуальних для певного віку

Важливим аспектом вивчення теми є питання про зв'язок психопатології та делінквентності. Вивченню патологічних проявів у поведінці делінквентів присвячені дослідження А. Лічко, В. Менделевича, Є. Кондрат, В. Гурьевої та ін.

Делінквентність неповнолітніх часто помилково пов'язують із їх участю у *неформальних молодіжних угрупованнях*. Тому, розкриваючи це питання, необхідно проаналізувати не тільки зміст понять “неформальний молодіжний рух”, “молодіжна субкультура”, дати психологічну характеристику основним типам неформальних молодіжних об'єднань, розкрити психологічний зміст неформальних рухів. Важливо з'ясувати, у чому полягає суперечливість їх оцінки як соціального явища та описати позитивні й можливі негативні наслідки участі молодої людини у цих рухах, вказати можливі шляхи криміналізації груп із просоціальною спрямованістю (перетворення на асоціальні та антисоціальні) та шляхи протидії цьому процесу.

Однією із актуальних суспільних проблем є «*вуличні діти*». Ряд спільних як для розвинутих, так і для країн, що розвиваються, макросоціальних та мікросоціальних причин стають основою переживання дітьми самотності, що спонукає їх жити поза сім'єю спочатку на емоційно-відстороненому рівні, а потім фактично поза нею. Розповсюдженими внутрішньосімейними причинами цього є розлучення, погане ставлення до дітей в сім'ї та криза інституту сім'ї загалом.

Розповсюдженню проблеми *втеч і бродяжництва* дітей та підлітків сприяють проблеми урбанізації, міграції, які опосередковано сприяють порушенню патріархальної системи взаємостосунків, комунікативному дистанціюванню. У дослідників відсутня єдина точка зору стосовно біологічних, соціальних, психологічних факторів виникнення цієї проблеми, однак багато з них зазначають, що це може бути як проявами реакції протесту та емансипації, групування з ровесниками (О.Є.Личко, В.В. Ковальов), так і вираженням характерологічних особливостей в рамках акцентуацій чи розладів особистості (О.Є.Личко, О.Кернберг).

Ще однією причиною бродяжництва та втеч з дому є *деформація особистості*, обумовлена серйозним психічним розладом, розумовою

відсталістю, афективним розладом (К.С.Лебединська, В.В Ковальов; Ю.В. Мюжгінський, А.Б.Смулевич).

Важливою умовою попередження та профілактики делінквентної поведінки підлітків є спрямований вплив на психологічні передумови та механізми її розвитку. Механізми делінквентної поведінки та їх профілактика серед підлітків описані в працях Ю. Клейберга, С. Белічевой, Є. Змановської.

Віктимність

До психологічних чинників злочинної, делінквентної та агресивної поведінки також належить *віктимність* особистості – схильність людини бути жертвою.

Явище віктимності досліджувалося спочатку в руслі кримінальної віктимології – це наука, що досліджує жертв злочинів. Пізніше віктимність почала вивчатися у психологічному аспекті як риса чи властивість людини, що стосується не лише жертв кримінальних злочинів, а й жертв техногенних, екологічних катастроф, аварій, надзвичайних ситуацій тощо.

На думку Д. В. Рівмана, жертва – це переважно фізична особа, якій безпосередньо завдано шкоди. Саме фізичні особи є основним предметом віктимологічного вивчення. Д.В. Ривман визначає *віктимність* як об'єктивно притаманну людині «схильність стати за певних обставин жертвою злочину або нездатність протистояти злочинцеві, що визначається сукупністю об'єктивних факторів (що не залежать від жертви) або залишають її на рівні суб'єктивного «небажання чи невміння»⁵¹.

Схильність людини бути жертвою виявляється як у її поведінкових проявах (агресивні дії щодо злочинця або, навпаки, відсутність реагування, відповіді на його злочинні дії – потурання), так і у внутрішньо особистісних передумовах.

Ю.О.Клейберг визначає показники та психологічні індикатори віктимності особистості⁵².

Показниками віктимної особистості, на думку автора, є:

- ❖ Зниження рівня мотивації;
- ❖ Занижена самооцінка;
- ❖ Дефіцит ціннісних орієнтацій;
- ❖ Високий конформізм та ін.

Психологічні індикатори віктимності особистості, згідно з Ю.О.Клейбергом, – це:

- *Тривожність та страх*, що виявляється у стані постійної внутрішньої напруги.

---

⁵¹ Ривман Д.В. Кримінальная виктимология. СПб: Питер, 2002. 304 с. (Серия «Учебники для вузов»).

⁵²Клейберг Ю.А. Психология девианного поведения: Учебное пособие для вузов. М.: ТЦ Сфера, 2001. С.91.

- *Емоційна ригідність* – непіддатливість, жорсткість, негнучкість, що виявляється в тому, що людина слабо й дуже вибірково й обмежено емоційно реагує на зовнішні й внутрішні впливи.

За В.В.Бойко емоційна ригідність може діагностуватися за допомогою оцінки нейротизму за шкалою Г.С.Айзенка.⁵³

- *Емоційна в'язкість* – це інтерактивний дефект розвитку особистості, реакції якого супроводжуються фіксацією та афекту та уваги на будь-яких значущих подіях, об'єктах. Виявляється у консервативних поглядах, стереотипах, негативному ставленні до всього нового, у фіксації на труднощах, невдачах та травмуючих ситуаціях.

- *Емоційна монотонність* – відсутність гнучкості та одноманітність емоційних реакцій.

- *Емоційне огрубіння* – втрата тонких емоційних диференціювань, тобто здатності визначати доречність певних емоційно забарвлених реакцій. Така людина втрачає раніше притаманні їй стриманість, делікатність, такт, повагу до інших, натомість стає цинічною, нав'язливою, хвальковитою, зверхньою. Найчастіше це є наслідком органічних порушень, що знижують функції інтелекту, наприклад, за наявності алкоголізму, наркоманії, патологічних проявів старіння.

- *Емоційна тупість* – душевна холодність, черствість, байдужість, спустошеність. Емоційний репертуар особистості надто обмежений, в ньому немає місця для моральних, етичних та естетичних почуттів. Такий тип реагування пов'язаний з явним недорозвитком або втратою вищих емоцій.

- *Втрата емоційного резонансу* – повна чи майже повна відсутність емоційного відгуку на різні події. Особистість знаходиться в розладі з зовнішнім світом, оскільки її емоції перестали виконувати найважливішу функцію – пов'язувати між собою зовнішнє, матеріальне, та внутрішнє, духовне.

- *Алекситимія* – це знижена здатність або труднощі у вербалізації своїх емоційних станів. В особистості з алекситимією відзначаються такі *особливості когнітивно-афективної сфери*:

- ❖ Труднощі у визначенні (ідентифікації) та описі власних переживань

- ❖ Складнощі в розрізненні почуттів і тілесних реакцій та відчуттів.

- ❖ Зниження здатності до символізації, про що свідчить бідність фантазії, уяви.

- ❖ Фокусування переважною мірою на зовнішніх обставинах, ніж на внутрішніх переживаннях.

Таким чином, віктимність особистості сприяє не лише виникненню відхилень у поведінці людини, а й є показником психологічного нездоров'я

---

⁵³ Клейберг Ю.А. Там же. С.93.

особистості і пов'язана з іншими емоційними та поведінковими порушеннями, що потребують фахової психологічної допомоги.

Семінарське заняття №5

Делінквентна поведінка

План

1. Делінквентна поведінка як форма поведінки, що відхиляється від норми. Умови формування делінквентної поведінки.
2. Делінквентна поведінка неповнолітніх. Делінквентність неповнолітніх в умовах групового спілкування.
3. Бродяжництво як форма асоціальної поведінки.
4. Делінквентна поведінка дорослих.

Основна література

1. Змановская Е.В. Девиантология. М., 2003. С. 97–115.
2. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. СС. 65-70, 91–111.
3. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD-%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%85-%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2.%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BA-2019.pdf>
4. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних в условиях группового общения // *Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся* (Психолого-педагогический аспект) / Под ред. В.А.Татенко, Т.М.Титаренко. С. 31–51.
5. Ведущие специалисты Филадельфийского центра развития ребёнка. Подростковый возраст. Побег из дома // *Возрастная психология: Хрестоматия* / Сост.: В.С.Мухина, А.А.Хвостов. М., 1999. С. 437–440.
6. Максимова Н.И. Психологические аспекты профилактики безнадзорности учащихся // *Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся* (Психолого-педагогический аспект) / Под ред. В.А.Татенко, Т.М.Титаренко. С. 18–31.
7. Вольнова Л. М. Вплив групи однолітків на виникнення девіантної поведінки у підлітковому середовищі [Електронний ресурс] / Л. М. Вольнова // *Социально-педагогические проблемы детей и молодежи* :

[сб. науч. трудов]. Вып. 4. Часть 1. Ростов-на-Дону, 2008. С. 66-71. Режим доступа : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7065>

Додаткова література

1. Личность преступника // *Васильев В.Л. Юридическая психология*. М., 1991. С. 220–243.

2. Папуча М.В. Психологія ранньої юності. Ніжин, 2001. С. 98–102.

3. Психология несовершеннолетних // *Васильев В.Л. Юридическая психология*. М., 1991. С. 288–312.

4. Луценко Ю.А. Організація профілактичної і корекційної роботи з дітьми з різними проявами девіантної поведінки // *Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України)* [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. С.5-11
Режим доступу :

<http://osvita.lviv.sch.in.ua/Files/downloads/%D0%92.%20%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%94%D1%96%D1%82%D0%B8%20%D0%B7%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%8E%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D1%8E.pdf>

Лабораторна робота №6

Соціальна дезадаптація як одна із можливих передумов девіантної поведінки

Мета. Встановити значення соціальної дезадаптації як однієї з передумов девіантної поведінки; оволодіти методами діагностики соціальної дезадаптації особистості.

Завдання 1. Теоретична підготовка

Дайте загальну характеристику соціальної дезадаптації (письмово) за планом:

1. Поняття соціально дезадаптованої поведінки.
2. Причини соціальної дезадаптації.
3. Види та особливості соціально дезадаптованої поведінки.
4. Наслідки соціальної дезадаптації.

Література

1. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Уч. пос. М.: Издательский центр "Академия", 2003. С. 330–336.

2. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. / Н. Ю. Максимова, К.: Либідь, 2011. С.150-160, 169-201.

Завдання 2. Оцініть рівень вашої соціально-психологічної адаптованості за допомогою шкали К.Роджерса та Р.Даймонда⁵⁴.

Завдання 3. На основі даних "Карти спостережень Стотта", яка була заповнена шкільним психологом (Див. с. 165), встановіть особливості учня, дезадаптованого до умов школи⁵⁵. Запропонуйте шлях підвищення адаптованості цього учня до шкільних умов.

Завдання 4.

• Розкрийте поняття *віктимності* та *віктимної поведінки* (письмово). Вкажіть психологічні особливості віктимної особистості. З якими видами та проявами девіантної поведінки, на вашу думку, пов'язана віктимність? Поясніть свою відповідь.

• Виконайте наступну рольову гру та визначте особливості віктимної поведінки у даному випадку.

*"Дівчина та хуліган"*⁵⁶

Учасники розбиваються на дві підгрупи: "хулігани та "перехожі". Перехожі починають пересуватися по приміщенню, а хулігани придивляються до майбутніх "потерпілих" та намагаються їх зупинити, зачепити, образити і т.д.

Вправа повторюється кілька разів зі зміною ролей, доки всі бажаючі не спробують себе в різних ролях.

У результаті гри важливо визначити ті особливості поведінки, які сприяють чи перешкоджають вуличному насильству.

Задачі до теми

1. Познайомтеся з точкою зору А. Адлера, який вважає, що про страшний трагізм ситуації можна судити по тому, що, як встановлено нами, діти стають схильними до асоціальної і злочинної поведінки тільки в тому випадку, якщо вони втратили віру в майбутнє, в свої успіхи в школі, в свою привабливість для протилежної статі.

• *Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Відповідь обґрунтуйте.*

2. Прочитайте уривок тексту із книги Раттер М.⁵⁷

«Злочинність і важка поведінка, на думку більшості, пов'язані з підлітковим періодом, і, звичайно, саме в цьому віці діти найчастіше постають перед судом. Важливо, однак, мати перспективний погляд на цю проблему. Незважаючи на частоту дрібних крадіжок, серйозна і тривала асоціальна поведінка спостерігається лише у незначної частини підлітків. Злочинність частіше зустрічається у хлопчиків, і це явище більше

⁵⁴ Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М.: Издательский центр "Академия", 2004. С. 206–212.

⁵⁵ Змановская Е.В. Там же. С. 212–226.

⁵⁶ Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства. К., 2003. 343 с.

⁵⁷ Раттер М. Помощь трудным детям. М.: Прогресс 1987. С.132-133.

поширене у великих містах в порівнянні з неіндустріальними містечками або сільською місцевістю.

Хоча зіткнення з законом може у відкритій формі можуть відбутися статися лише в підлітковому віці, однак лонгітюдні дослідження показують, що поведінка та особистісні особливості вирізняють майбутніх правопорушників серед інших дітей вже в ранньому шкільному віці. Зростання злочинності помітне серед підлітків, проте в значній мірі це явище своїм корінням сягає в раннє і середнє дитинство.

Мабуть, скоріше не правопорушення, а депресивний стан є характерним розладом, котрий вперше виникає в підлітковому віці. [...] депресивні стани не типові для маленьких дітей і що вони виникають набагато частіше у підлітків (як і у дорослих)».

• Висловіть свою точку зору стосовно прочитаного. Які особистісні особливості вирізняють майбутніх правопорушників серед інших дітей? Які їх причини?

3. Після сварки з батьками 15-річна Оксана втекла з дому. Її знайшли через дві доби. Через тиждень вона втекла знову, повідомивши в записці, що вдома її ніхто не розуміє і їй нецікаво.

Знайшли її через два тижні в іншому місті. Дівчина сказала, що додому не повернеться, хоче самостійного життя.

• До якого виду девіантної поведінки можна віднести поведінку Оксани?

• Якими, на вашу думку, можуть бути мотиви даної поведінки? Поясніть відповідь.

• Обґрунтуйте ефективні способи психологічної профілактики даного явища.

4. В 9-А класі стало дуже важко працювати. Учень класу Ю. перестав підпорядковуватися більшості вчителів та почав систематично зривати уроки. Вчився він до цього не дуже старанно, хоча мав непогані здібності. А тепер міг демонстративно ходити по класу, лускати насіння, включити радіо... Часто "жартував". Одного разу, після зауваження вчителя фізики, він став на підвіконня і заявив, що якщо його вимоги не будуть виконані, то він вистрибне з вікна. Деяким учням це почало подобатись. Навчальний процес у цьому класі був під загрозою. Звернулися за порадою до психолога.⁵⁸

• Чи можна назвати таку поведінку девіантною? До якого виду девіацій її можна віднести? Поясніть відповідь.

• Вкажіть психологічні причини поведінки хлопчика. З якими психологічними особливостями хлопчика вони можуть бути пов'язані?

• Запропонуйте систему заходів для роботи психолога з хлопчиком.

---

⁵⁸Васьковская С.В., Горностай П.П. Психологическое консультирование: Ситуационные задачи. К., 1996. 192 с.

5. Дослідження американського архітектора Оскара Ньюмана показало, що люди, які проживають у володіннях, явно позначених знаком власності чи загороджених (паркани та ін.) з більшою вірогідністю не будуть зачеплені злочинністю й вандалізмом. Високі багатоквартирні будинки натомість становлять антипод захищеної власності, бо відкриті для вторгнення, їхній простір не захищений, і вони приваблюють злочинців.

О.Ньюман⁵⁹ показав, що додавання ознак, які захищають простір, зменшує рівень злочинності в цій місцевості. Зокрема, побудова частоколу біля багатоквартирного будинку висотою не більше 0,5 метра призвела до різкого падіння кількості злочинних дій у цій місцевості.

Пізніше Р.Соммер показав, що ця закономірність розповсюджується і на умови університетського містечка (після встановлення «захисту» біля гуртожитків рівень вандалізму і злочинності там знизився).

Так Оскар Ньюман став відомий як автор *«теорії захисного простору»*, а архітектори почали планувати міста з урахуванням цих досліджень, оскільки з'ясувалося, що організація житлового середовища може перешкоджати злочинності або ж сприяти їй.

- *Дайте психологічне пояснення результатів наведеного дослідження.*
- *Які психологічні чинники сприяють і перешкоджають схильності людини стати жертвою злочину?*
- *Які явища непсихологічного характеру також можуть сприяти чи перешкоджати злочинності?*

6. Ангеліна П. з дитинства займалася спортом, відвідувала секції карате й бойового самбо, виступала на змаганнях, отримуючи нагороди й призові місця. У віці 13 р. вона заявила, що більше не буде займатися спортом, їй це набридло, тренер не бачить у ній індивідуальність і тисне на неї морально. Батьки не змогли переконати її повернутися в секцію. У соцмережах вона познайомилася з представниками «Емо», пофарбувала волосся спочатку в рожевий, потім у чорний колір, зробила пірсинг, почала слухати дивну музику. Через кілька місяців все це їй набридло і вона перестала цим цікавитися.

---

⁵⁹ Цит.за: Шамионов Р.М. Психология социального поведения личности: Учеб. пособие. Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. С.103. URL: https://www.squ.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2013/07/09/shamionov_psixologia_soch_pov_lic_h.pdf

Після відвідування з друзями футбольного матчу Ангеліна була захоплена емоціями та атмосферою на стадіоні. Вона познайомилася з групою футбольних фанатів і тепер не пропускає жодного матчу улюбленої команди, навіть їздить з групою вболівальників у всі міста, де грає команда. Нещодавно поділилася з батьками, що після гри на них з друзями напали фанати іншої команди, від яких вони відбивалися, а вона всіх «розкидала», захищаючи друзів – знадобився спортивний досвід.

Батьки стурбовані й не знають, як «віднадити» доньку від такого небезпечного захоплення.

- *Чи правомірні побоювання батьків Ангеліни?*
- *Дайте психологічне пояснення поведінки дівчинки. Як можна назвати цю поведінку?*
- *Запропонуйте психологічні рекомендації чи заходи для роботи психолога, які можна дати батькам Ангеліни.*

7. З'ясуйте суспільну думку щодо причини дитячої бездоглядності, провівши міні-дослідження «*Бездоглядні діти*». Використайте для цього метод експертного опитування.

Етапи виконання завдання:

1. Підберіть групу експертів, попередньо розробивши критерії відбору експертів .
2. Розробить бланк опитування експерта
3. Призначте зустріч з експертами
4. Проведіть зустріч з експертами та заповніть бланк опитування.
5. Проаналізуйте результати
6. Обговоріть отримані результати на занятті, зіставте їх з результатами аналогічних досліджень.

Тема 6. Суїцидальна поведінка

Основний зміст теми

Розглядаючи проблему **суїцидальної поведінки**, яку розуміють як усвідомлені дії, скеровані уявленням про позбавлення себе життя, слід звернути увагу на те, що суїцидальна поведінка має складну структуру (внутрішній та зовнішній плани) та детермінована сукупністю чинників різного рівня. Випадки, коли небезпечні для життя дії не пов'язані з усвідомленими уявленнями про власну смерть, можуть бути названі аутодеструктивною поведінкою.

У структурі суїцидальної поведінки виділяють *антивітальні переживання*, що є роздумами про відсутність цінності життя. В них немає

чітких уявлень про власну смерть, але є заперечення життя. **Внутрішня суїцидальна поведінка** включає⁶⁰:

- ❖ пасивні суїцидальні думки – фантазії, уявлення про свою смерть;
- ❖ суїцидальні задуми – більш активна форма прояву суїцидальності, коли людина розробляє конкретний план;
- ❖ суїцидальні наміри виявляються тоді, коли до задуму додається вольовий компонент – рішення щодо переходу до конкретних дій.

До **зовнішніх форм суїцидальної поведінки** належать:

- ❖ **предсуїцид** – період від виникнення суїцидальних проявів до спроб їх реалізації;
- ❖ суїцидальна спроби – цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, що не закінчилося смертю, наприклад, коли людину врятували;
- ❖ **завершений суїцид** – дії, що завершилися смертю, летальними наслідками.

Стан та час після суїциду називають *постсуїцидом*. Він є наслідком конфліктної ситуації, самого суїцидального акту, особливостей його переривання та реанімації. Він включає в себе соматичні наслідки, нову ситуацію й особистісне ставлення до неї. Таким чином для оцінки стану особистості після спроби самогубства важливо оцінити актуальність конфлікту, ступінь фіксованості суїцидальних тенденцій та особливості ставлення людини до здійсненої спроби, що дає підстави виділити **ряд постсуїцидальних станів**:

- ❖ критичний,
- ❖ маніпулятивний,
- ❖ аналітичний
- ❖ суїцидально-фіксований.

А.Г. Амбрумова зазначає, що для правильного розуміння суїцидальної поведінки необхідно відповісти на два питання: чому людина скоїла суїцид і навіщо вона це зробила. Відповідь на перше питання передбачає аналіз чинників та умов існування суїцидента: життєвої ситуації, в якій він перебував, його стану і переживань, що призвели до вчинення суїцидального акту. Відповідь на друге питання передбачає вивчення мотивів суїцидальної поведінки, цілей, яких людина хотіла досягти, коли здійснювала суїцидальний акт⁶¹.

Аналізуючи **чинники** суїцидальної поведінки, що висвітлені у різних психологічних концепціях, можна виокремити різні групи причин, такі як:

- ❖ **Макросоціальні**, суспільні – криза у країні, дефолт, війни, катастрофи, аварії, несприятлива політична ситуація; наслідування відомих людей, героїв книг, фільмів, відеороликів, блогів тощо.

---

⁶⁰ Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения. М.: Издательский центр "Академия", 2004. С.143.

⁶¹ Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Диагностика суицидального поведения: методические рекомендации. М.: НИИ психиатрии МЗ РСФСР, 1980. 55 с.

❖ **Соціально-побутові** – проблеми економічного, матеріального та ін. характеру, труднощі в роботі, фінансах, які людина не може вирішити.

❖ **Психологічні** чинники можна розділити на когнітивні, емоційні, поведінкові, а також особистісні.

– *До когнітивних* належать: т.зв. «тунельна свідомість» – звуження когнітивної сфери, нездатність побачити інші сторони ситуації, ригідність мислення, відсутність сенсу життя, невміння його побачити, переконання у власній нікчемності та непотрібності свого існування, суїцидальні думки, думки про непотрібність та безглуздість життя, зайві роздуми («філософська інтоксикація»).

– *Емоційні*: почуття самотності, депресивні стани, переживання криз, алекситимія, замкненість, підозрілість, підвищена чутливість, ранимість, імпульсивність, емоційна нестабільність, перенапруження, втома, стрес, емоційне вигорання, почуття безнадії та безпорадності і т. ін.

– *Поведінкові*: невміння долати труднощі, відсутність життєвого досвіду та / або навичок вирішувати проблеми, суїцидальні паттерни (за наявності попередніх спроб суїциду або схожі випадки в родині чи близькому оточенні).

– *Особистісні*: низька самооцінка, невпевненість у собі, комунікативні труднощі, особливості Я-концепції (неприйняття себе, неконгруентність), відсутність визначених життєвих цілей, шизоїдні риси, акцентуації характеру, соціальна дезадаптація, низький або, навпаки, занадто високий рівень розвитку рефлексії, завищений рівень домагань при низьких життєвих успіхах, перфекціонізм, проблеми пошуку ідентичності, труднощі саморозуміння, низький рівень самосвідомості, досвід невдач і т.ін.

❖ **Соціальні та сімейні** – проблеми та труднощі у відносинах з рідними, близькими, хвороби рідних і близьких, невзаємне кохання, зрада коханої людини, конфлікти на роботі, смерть близької людини, втрата, насильство, знуцання, втрата соціального статусу, жорстоке ставлення до людини, стигматизація (навішування на людину ярликів), самотність, соціальна ізоляція та ін.

❖ **Психопатологічні** – зловживання хімічними речовинами і його наслідки (синдром Корсакова, алкогольний делірій, галюцинації та ін.), психічні розлади та нервово-психічні хвороби, що можуть призвести до суїцидальної поведінки (психози, біполярні розлади, шизофренія, граничні стани особистості, психопатії та ін.).

❖ **Проблеми зі здоров'ям** – невиліковні захворювання, які приносять людині сильні страждання, раптова втрата здоров'я чи працездатності та нездатність це пережити. У разі відсутності в країні законодавчої бази для евтаназії людина може самотійно піти з життя.

Проте слід звернути увагу, що наведені причини не мають прямої кореляції з суїцидальною поведінкою, хоч і можуть виступати її чинниками,

вони становлять *фактори суїцидального ризику*, що посилюють вірогідність суїциду, проте не виступають у якості його обов'язкової умови.

Крім цього існують *антисуїцидальні фактори*, що перешкоджають скоєнню людиною суїциду або є непрямими «інгібіторами» суїцидальної поведінки. До них належать:

- ❖ Система соціальної підтримки особистості.
- ❖ Близькі, довірливі відносини з рідними, близькими.
- ❖ Вміння виражати свої емоції, саморозуміння та усвідомлення себе, високий рівень розвитку рефлексії.
- ❖ Високий рівень життєстійкості та оволодіння стресом.
- ❖ Творче мислення, креативність, емоційна гнучкість.
- ❖ Високий рівень розвитку соціальних та комунікативних навичок, соціальна адаптованість.
- ❖ Своєчасне звернення за психологічною допомогою та ні.

Їх встановлення важливе для оцінки загрози суїциду та організації профілактичних заходів.

Натомість мотиви, на відміну від причин, – це внутрішнє спонукання людини до дій, що передбачає наявність потреби, що знаходиться в основі цього мотиву (О.М.Леонтьєв). Отже, **мотиви суїцидальної поведінки** включають внутрішні спонукання, фрустровані потреби, які людина прагне задовольнити шляхом здійснення суїциду. На думку А.Г.Амбрумової, мотиви визначаються *метою*, яку людина ставить перед собою, тому вид суїцидальної поведінки тут також має значення.

До мотивів суїцидальної поведінки належать⁶²:

- ❖ Звернення, заклик до навколишнього світу, «крик про допомогу».
- ❖ Втеча від вирішення проблем, уникнення нестерпно тяжкої життєвої ситуації, конфліктів та ін.; уникнення відповідальності, страх покарання.
- ❖ Помста.
- ❖ Самопокарання.
- ❖ Протест проти чогось, ідеологічні / релігійні / політичні мотиви.
- ❖ Відреагування як спосіб знаття емоційної напруги.
- ❖ Дійсне бажання померти.

Специфіка психологічної роботи з особами, схильними до суїциду, полягає в зменшенні соціальної ізоляції та суїцидальних тенденцій. Дієвим, в профілактичному плані, є інформування про способи вирішення психологічних проблем, виходу із скрутних ситуацій та конфліктів, усунення і нейтралізація чинників суїцидальних факторів.

---

⁶² Конончук Н.В. О психологическом смысле суицидов // *Психология экстремальных ситуаций*: Хрестоматия. – Мн., 2000.

Семинарське заняття №6

Суїцидальна поведінка

План

1. Поняття про суїцидальну поведінку. Типи суїцидів.
2. Концепції суїцидів
3. Мотиви суїцидальної поведінки. Фактори суїцидального ризику.
4. Вікові особливості суїцидальної поведінки
5. Діагностика та профілактика суїцидів.

Основна література

1. Гура С.О. Психологія суїциду: навч. посіб. / С.О.Гура. Х.: НУЦЗУ, 2016. 129 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2140201/grant/>

2. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М., 2004. С.142-158.

3. Лебедев Д.В., Назаров О.О., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник /За заг. ред. проф. О.В.Тімченка. Харків, 2007. 129 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5707/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%81%D1%83%D1%97%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83.pdf>

4. Саржевський С. Н. Суїцидологія: навчальний посібник для лікарів інтернів з спеціалізації «Психіатрія». Запоріжжя, 2020. 87 с. URL: http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/11959/1/2020_Suitsydolohii_a.pdf

5. Конончук Н.В. О психологическом смысле суицидов // *Психология экстремальных ситуаций*: Хрестоматия. Мн., 2000.

6. Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // *Моховиков А. Н. Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. Сборник научных трудов. 2-е изд., стереотип. М.: Когито-Центр, 2013. 569 с.*

7. Гроллман Э. Суицид: Превенция, интервенция, поственция // *А. Н.Моховиков. Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. Сборник научных трудов. 2-е изд., стереотип. М.: Когито-Центр, 2013. 569 с.*

Додаткова література

1. Психологія суїциду: Посібник / За ред. В.П.Москальця. К.: Академвидав, 2004. 288 с. (Серія «Альма-матер»).

2. Федоренко Р. П. Психологія суїциду: навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 260с. (Посібники та підручники ВНУ ім. Лесі Українки). URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6653/3/Suicide%20psychology.pdf>

3. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія / О.В. Погорілко, А.М.Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І.Ісаков. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с. URL:

<https://psychiatry.umsa.edu.ua/storage/resources/files/LUk8Z7IUdwbsTTphPXGve0wbEaF7pfbjHDrunoHu.pdf>

4. Профілактика самогубств серед військовослужбовців Національної гвардії України: посібник/ О.С.Колесніченко, Я.В.Мацегора, І.І.Приходькота ін. / За заг. ред. проф. І.І. Приходька. Х. : НА НГУ, 2016. 117с. URL: http://books.ndcnangu.co.ua/knigi/posibnyk_suitsyd_2016.pdf

5. Амбрумова А.Г. Тихоненко В.А. Социально-психологическая дезадаптация личности и профилактика суицида // *Вопросы психологии*. 1981. №4. С.91-101.

6. Овчарова Р.В. Практическая психология образования М., 2003. С. 366-371.

7. Вроно Е. М. Поймите своего ребенка. М.: Дрофа, 2002. 224 с.

Лабораторна робота №7

Суїцидальна поведінка

Мета. Ознайомитися з методами діагностики суїцидальної поведінки

Завдання 1. Ознайомтесь із текстом інтерв'ю, коментарем до нього та методикою встановлення ступеня суїцидального ризику⁶³. (Див. с. 166–175).

Завдання 2. Проведіть письмовий аналіз наведеного нижче уривка із телефонної бесіди з метою встановлення ступеня суїцидального ризику. Проведіть експрес-оцінку за "Шкалою загрози суїциду" (Див. с. 177–181). Порівняйте отримані результати. Свої висновки обговоріть у групі.

Складіть список додаткових питань, які, на вашу думку, допоможуть побудувати стратегію кризової допомоги. Включіть у них і питання про ступінь вираження депресивного стану.

Телефонна розмова

К. (консультант): Слухаю вас! Чим можу допомогти?

С. (співрозмовниця): Я ... не знаю. Не знаю, що говорити ... (Плаче).

К.: Ви дуже засмучені.

С.: Зі мною сталася жахлива річ. Не знаю, з чого почати.

К.: Можете називати мене ... А як до вас звертатися?

С.: ...

К.: Добре, що ви подзвонили.

⁶³ Ромек В.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. СПб.: Речь, 2004. С. 153–192.

С.: Можливо ... нехай ... це ваша робота ... А я вже дійшла до ... Розумієте, я зустріла одну людину. Все було просто чудово, а сьогодні все скінчилося ... не знаю, що це ... Я нікому не можу розповісти ...

К.: Мені можете.

С.: Я вела себе нерозумно ... нерозумно ... Мені так соромно. Я себе ненавиджу. Все було неправдою. Не минуло двох тижнів, як все скінчилося. (Плаче.)

К.: Що ж трапилось?

С.: Найжахливіше, що я не знаю! (Плаче.) Ми повинні були зустрітися на дискотеці. Він з друзями був. Я нікого з них не знаю. Спочатку я думала, він мене не помітив у натовпі, підійшла ... А він так на мене подивився, ніби: "Ну, що там ще?" Я навіть не зрозуміла, що сказати. І потім ... він був з дівчиною, розумієте? .. І робив вигляд, що мене не знає! (Плаче.)

К.: Хм. Що ж.

С.: Я не можу зрозуміти, як це може бути. У мене таке відчуття, що це сон якийсь! Я не можу повірити ... я не знаю, нічого ж не було поганого!

К.: Давайте розберемося. Коли була ця дискотека?

С.: Сьогодні ввечері. Не знаю, скільки минуло часу. Мені хотілося розтерзати їх на шматки. Потім мені стало погано, натурально нудило, все всередині перевернулося, як нібито я отруїлася, я ледве пішла. Не могла я там одна стирчати! А тепер треба додому йти, а я не можу. (Пауза.) Ви не знаєте, котра година?

К.: Уже пів на першу. А зараз? Як зараз ви себе почуваєте?

С.: Я відчуваю себе обдуреною дурепою!

К.: Ви напередодні не сварилися з вашим другом?

С.: Ні, просто ми не бачилися кілька днів, він говорив, що у нього справи, проблеми всякі. Я в усьому винна! (Плаче.)

К.: У чому ви винні?

С.: У тому, що довіряла, вірила всьому, дурненька, наївна ідіотка. Мене так виховали, так! Що я не знаю, кому вірити! То я сиділа все вдома, тому що "до дев'яти – не пізніше"! І тепер таке ... (Пауза.)

К.: Батьки намагалися утримати вас вдома?

С.: Так, вони взагалі нічому мене не навчили, тільки за все боятися. А тепер скажуть: "Ось! Ми ж казали!". Я не можу жити!

К.: Вам зараз так погано, що ви не хочете жити?

С.: Так! Я хочу, щоб все скінчилося! Всім було б краще, і батькам спокійніше.

К.: І?

С.: Ще на дискотеці я подумала, що зараз піду на дах і зістрибну. Я була в одному під'їзді. Там вихід на дах закритий ... Потім ... хотіла ... спочатку піти до подруги. Але її не було вдома.

К.: Слава Богу, що горища хоч у нас закривають. Це в перший раз у вас таке?

С.: Та ні. Я вже туди ходила ... давно, два роки тому, там відкрито було, але тоді через школу, дурненька. Маленька ще була, у восьмому класі.

К.: І в той раз хтось вам завадив?

С.: Та ніхто, я з собакою ходила, собачатко у мене було. Його шкода стало, не кидати ж на даху. Він-то ні в чому не винен.

К.: А де він зараз?

С.: У село віддали. А мені, як завжди, нічого не сказали. Приходжу додому, а його немає. (Пауза.) Я не знаю, як мені додому йти. Почнуться розпитування: "Де, що?" Вони завжди чіпляються. Я не витримаю. Вони зараз, напевно, в поліцію дзвонять ... або в морг. Це у моєї мами звичка така: тільки що – в морг дзвонити.

К.: Ви не хочете зараз бачити батьків?

С.: А якщо вже шукають, батько почне битися.

К.: Таке було?

С.: Він взагалі любить руки прикладати.

К.: Ви боїтеся його?

С.: Взагалі-то, ні, просто набридло, вони мені набридли, розумієте, через них все ще гірше...

К.: Але одній серед ночі ... Знаєте, коли трапляється щось погане, краще швидше опинитися в спокійному місці, і тоді про все подумати. Де ви зараз?

С.: Та нічого зі мною не станеться: закон підлості. Я дзвоню з вулиці, і будинок мій на іншій стороні. Навіть вікна наші бачу. Світло не горить. (Пауза.) Якщо сьогодні відстануть, все одно я жити не зможу. Я не зможу забути, я буду завжди пам'ятати, краще померти, ніж думати про це. Я впевнена, що він наді мною знущався з самого початку. А я нічого не розуміла. Я думала, все по-справжньому. І що тепер все буде по-іншому. Це так огидно, ви не можете зрозуміти, як мені зараз гидко.

Мені хочеться себе побити, знищити за дурість! Адже всі сміялися, я впевнена. Це ж так кумедно: дівчинку обдурили і кинули! Я б і сама посміялася. (Пауза.) А вони день і ніч будуть мене пиляти.

К.: "Вони" – це батьки? За що?

С.: Що ходила гуляти, що з хлопцем була. Потрібно було сидіти вдома, нікуди не ходити, слухати їх.

К.: Ну, це неможливо: нікуди не ходити, ні з ким не зустрічатися.

С.: Моя мама б вам розповіла, що можливо, а що ні. Батькам я ... смішно ... говорила, що йду до подруги. (Пауза.) Найгірше відчувати себе дурепою, яку так просто кинули. Як вони каркали, так і вийшло!

К.: Це дуже прикро. Але якщо вони намагалися застерегти, то, швидше за все, не зрадіють. Я б засмутилась, якби дізналася, що у моєї дочки неприємності. Але як би я дізналася? Тільки якби вона захотіла мені розповісти. А ви своїм розповісте?

С.: Може так статися, що не буде іншого виходу. Я могла завагітніти.

Завдання 3. Знайдіть відповідність між типами акцентуації підлітків і причинами самогубств.

<p>істероїдний; лабільно-сензитивний; шизоїдний; гіпертимний; нестійкий; збудливий.</p>	<p>часто бувають самопорізи, але не як спроби самогубства, а як спосіб розрядки емоційної напруги; характерний демонстративний тип суїцидальних спроб; самогубство часто пов'язане з конфліктною ситуацією в сім'ї чи школі; потяг до самогубства не характерний; спроби самогубства можуть бути пов'язані або з кризами втрати сенсу життя, або ж виникають із потягу до "експерименту".</p>
---	---

Завдання 4. Поясніть психологічний смисл висловлювань:

- *Боятися треба не смерті, а пустого життя* (Б. Брехт).
- *Ті, хто закликають смерть на себе, знайомі з нею тільки з чуток* (У. Мізнер).
- *Померти – справа швидка і легка, жити – значно важче* (Л. Фейхтвангер).
- *Ранить кожен – останній прикінчує* (Латинський напис на старовинному годиннику).

Самостійно доберіть кілька крилатих висловів, афоризмів на тему суїцидальної поведінки, дайте їх психологічне пояснення.

Задачі до теми

1. Прочитайте уривок з праці Лукас К., Сейден Г. Молчаливое горе: жизнь в тени самоубийства.

«Найкраще в ньому було те, що він просто дозволив мені плакати, кричати і злитися і не намагався «все залагодити», не намагався поліпшити ситуацію. Я сказала йому, що те, що у нього не було ніякої готової заздалегідь відповіді, ніякого простого рішення, а він просто слухав – було чудово!» – Ванда.

Коли друг або сусід хоче розрадити, він часто відчувається безпорадним, не знаючи, що зробити або сказати. Людина, яка пережила суїцид близького, часто не дає чітких сигналів про те, чого він або вона хоче від друзів і близьких. Чи хоче вона поговорити або побути одна? Чи хоче висловити гнів або поховати його? Часто й сама людина в подібному випадку цього не знає. І потенційний помічник розгублений, або збентежений, або пригнічений – і непомітно втягується в головну угоду

мовчання. Або ж, якщо розмова відбудеться, то часто в ній приховуються справжні почуття і заперечується справжнє значення суїциду»⁶⁴.

Що можна зробити для людини, яка пережила самогубство близької людини? К. Лукас⁶⁵ впевнений, що корисним буде вислуховування, що створюватиме умови, в яких повною мірою проявляється власна здатність людини до зцілення.

• *Якими, на вашу думку, можуть бути цілі психологічної допомоги в такій ситуації?*

• *Сформулюйте правила вислуховування, що варто знати непрофесіоналам, які підтримують родичів суїцидентів. Перевірте свої ідеї, порівнявши їх з рекомендаціями К. Лукаса*

2. Ознайомтеся з загальними рисами самогубств, встановленими Е. Шнейдманом⁶⁶.

1. Загальною метою для суїциду є пошук рішення.

2. Загальним завданням суїциду є припинення свідомості. .

3. Загальним стимулом суїциду є нестерпний психічний біль

4. Загальним стресором при суїциді є фрустровані психологічні потреби.

5. Загальною суїцидальною емоцією є безпорадність-безнадійність.

6. Загальним внутрішнім ставленням до суїциду є амбівалентність.

7. Загальним станом психіки при суїциді є звуження когнітивної сфери.

8. Загальною дією при суїциді є втеча (егресія)

9. Загальною комунікативною дією при суїциді є повідомлення про свій намір.

10. Загальною закономірністю є відповідність суїцидальної поведінки загальному стилю (паттернам) поведінки протягом життя.

• *Як можна використати встановлені особливості для превенції суїцидів? Перевірте правильність своїх висновків, ознайомившись із роботою Е. Шнейдмана.*

3. «Психогенетичні дослідження доводять часткову генетичну обумовленість природи суїцидальної поведінки (Gilger, 2000;Moffitt, 2005;

---

⁶⁴ Лукас К., Сейден Г.М. Молчаливое горе. Жизнь в тени самоубийства / Пер.с англ. М.: Смысл, 2000. 255 с.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Шнейдман Э. Десять общих черт самоубийств и их значение для психотерапии // Моховиков А.Н. Суицидология: прошлое и настоящее. Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах: Сборник научных трудов. 2-е изд., стереотип. М.: Когито-Центр, 2013. 569 с.

Rotetal., 2009). За статистикою в 6% випадків один з батьків самогубців також наклав на себе руки. У 25% схильних до суїциду дітей спробу суїциду робив один з батьків, а у 44% – близький родич. Так, у першого покоління нащадків самогубць частота спроб і завершеного суїциду приблизно в 4 рази вища, ніж в «несуїцидних» сім'ях. Імовірність завершеного суїциду у монозиготних близнюків приблизно в 20 разів вища, ніж у дизиготних, але у дизиготних близнюків – в 3,5 рази вища середнього рівня в популяції. У прийомних дітей, в сімейному анамнезі яких були відомості про суїцид, частота суїцидальних спроб в 6 разів вища в порівнянні з контрольними прийомними дітьми, чиї біологічні батьки не робили таких спроб (Currieretal., 2008).

Спадкова схильність до суїцидальної поведінки пояснюється дією безлічі генетичних факторів, що мають слабкий ефект. Дослідження, проведені в останні десятиліття, дозволяють стверджувати, що в розвиток суїцидальної поведінки залучений ряд генів-кандидатів, проте генетична схильність проявляється тільки при несприятливих впливах середовища – взаємодії генів та середовища.⁶⁷

• *Точку зору якої моделі суїцидальної поведінки презентують автори? Висловіть своє ставлення до концепції біологічної схильності до самогубств, вказавши аргументи як «за», так і «проти».*

• *Опишіть соціобіологічну та психосоціальну моделі суїцидальної поведінки.*

4. Вивчіть фактори ризику суїцидів. Встановіть найважливіші прогностичні критерії оцінки суїцидального ризику та обмежуючі фактори суїцидів. Результати роботи оформіть у вигляді таблиці.

Ознаки	Фактори ризику	Обмежуючі фактори
1. Раса		
2. Стать		
3. Вік		
4. Спадковість		
5. Сімейний стан		
6. Фізичне здоров'я		
7. Особливості особистості		

⁶⁷ Зайнуллина А.Г., Валиуллина А.Г., Хуснутдинова Э.К. Роль генетических и средовых факторов риска в формировании суицидального поведения в ходе развития // *Геномика поведения: детское развитие и образование* / под ред. С.Б. Малых, Ю.В. Ковас, Д.А. Гайсиной. Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2016. С. 299-331.

9.Суїцидальні наміри в анамнезі		
9. Рівень освіти		
10. Професія		
11. Соціальний статус		
12. Трудова зайнятість		
13.Соціально-економічна ситуація		
14.Інше		

5. Проаналізуйте схему «Взаємозв'язок внутрішніх (індивідуальних) особливостей людини із зовнішніми соціально-психологічними чинниками ризику суїцидальної поведінки»⁶⁸ (Рис.2). Розкрийте взаємозв'язки та взаємовплив між аспектами, що зображені на схемі. Які етапи можна виокремити в процесі від появи у людини життєвих труднощів та виникнення чинників до прийняття й реалізації нею рішення здійснити суїцид?

---

⁶⁸ Психологія суїциду: Посібник / За ред. В.П.Москальця. К.: Академвидав, 2004. 288 с. (Серія «Альма-матер»). С.88.

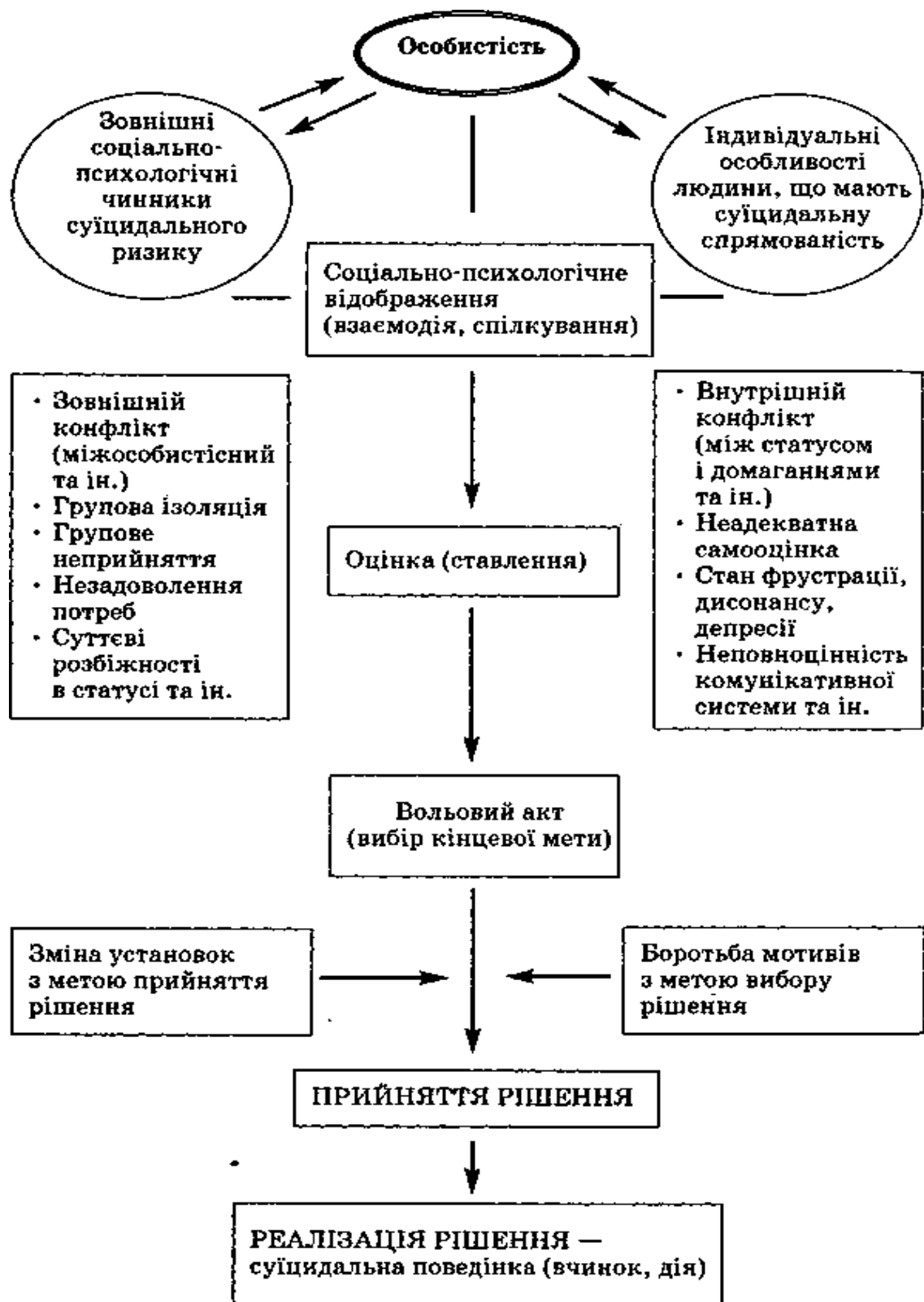

Рис. 2. Взаємозв'язок внутрішніх (індивідуальних) особливостей людини із зовнішніми соціально-психологічними чинниками ризику суїцидальної поведінки

Тема 7. Сексуальні девіації

Основний зміст теми

У сучасних біологічних, соціальних та психологічних науках поняття «стать» досить неоднозначне. Її розуміють як сукупність морфологічних і фізіологічних особливостей організму, що забезпечують статеве розмноження (Акімова Л.)⁶⁹. Але загалом поняття «стать», «статева належність», «статева ідентичність» охоплюють як біологічні, так і соціальні аспекти. Якщо «стать» і «статеві особливості» позначають явища пов'язані з диференціацією чоловічого та жіночого, то «секс» і «сексуальність» стосуються еротичних почуттів та стосунків. *Сексуальність* – це сукупність психічних, фізіологічних реакцій, переживань і вчинків, пов'язаних з проявами і задоволенням статевого потягу (Акімова Л.)

Для опису багатогранного поняття сексуальності У. Мастерс, В.Джонсон пропонують виділяти ряд аспектів: біологічний, психологічний, поведінковий, клінічний, культурний, соціальний. У сучасному світі зростає роль психологічних і соціокультурних факторів сексуальності. Сексуальні сценарії сучасних людей різноманітні й неоднакові, що ускладнює і, разом з тим, збагачує поняття «сексуальна норма» і «сексуальне здоров'я».

Сексуальність людини виконує три основні *функції*:

- прокреативну (репродуктивну),
- рекреативну (задоволення),
- релятивну (комунікативну).

Сексуальність є однією із сил, що поєднує людей між собою, а труднощі створення справжнього зв'язку з іншою людиною в цій сфері – причина сексуальних розладів і конфліктів на сексуальній основі. Цікавим для осмислення є питання про регулювання поведінки у цій сфері життя людини. Всесвітня сексологічна асоціація у «Декларації сексуальних прав» (1997) наголошує, що сексуальність органічна частина особистості, а сексуальні права є фундаментальними правами людини. До сексуальних прав належать: право на сексуальну свободу, сексуальну автономію, інтимність, справедливість, право на сексуальне задоволення, емоційне самовираження, вільне сексуальне спілкування, право на вільний і відповідальний репродуктивний вибір, право на сексуальну інформацію, ґрунтовану на наукових дослідженнях, сексуальну освіту і право на охорону сексуального здоров'я. Крім правового регулювання поведінки особистості у цій сфері є і сфера морального регулювання, що базується на суспільній думці та власних переконаннях особистості (Акімова Л.).

---

⁶⁹ Акімова Л.Н. Психосексуальное развитие. // Акімова Л.Н. Психология сексуальности. Одесса, 2005. 198 с.

Розглядаючи проблему **сексуальних девіацій**, необхідно, перш за все, описати параметри поведінки, що дозволяють розмежувати нормальну сексуальну поведінку від непатологічних (сексуальних відхилень) та патологічних форм сексуальних девіацій (збочень) і вказати на причини складності виділення цих особливостей.

Зазначимо, що уявлення про сексуальну норму складається під впливом її розуміння як 1) ідеалу, міри цінності, етичної вимоги, морального постулату; 2) середньої величини (в статистичному розумінні); 3) норми в медико-психологічному аспекті.

Ідеальна норма – це зразкова максима поведінки, що має оціночний зміст та залежить від комплексу історичних та культурних факторів. *Середньо статистична норма* не має значення оцінки, але нормальним вважається те, що зустрічається найчастіше, а рідкісне, таким чином, потрапляє в категорію ненормальності. Такий підхід значною мірою формує громадську думку та призводить до масової негативної оцінки особистостей «сексуальної меншини» та суперечить визнанню за людиною права на індивідуальне самовираження. В *медико-психологічному* аспекті «нормальним» вважається здоровий стан, необхідний для гарного фізичного, психічного і соціального самопочуття, незалежно від частоти та міри наближення до ідеального. Відхиляються від норми ті форми поведінки, установки і бажання, які порушують внутрішню гармонію і самопочуття особистості/ або партнера і викликають конфлікти, порушення здоров'я або функціонування в суспільстві.

Отже, **сексуальна норма** – це оптимум індивідуальних статевих проявів у життєдіяльності людини, що дозволяє відчувати сексуальну насолоду, забезпечує гармонію інтимних відносин із партнером.

Нині прийняте визначення сексуального здоров'я, сформульоване Всесвітньою організацією охорони здоров'я (Женева, 1977). **Сексуальне здоров'я** тут визначається як комплекс соматичних, емоційних, інтелектуальних і соціальних аспектів сексуального існування людини, що позитивно збагачують особистість, підвищують комунікабельність людини та її здатність до любові. Сексуальне здоров'я включає в себе *три основні елементи*:

1. Здатність до насолоди і контролю сексуальної й дітородної поведінки відповідно до норм соціальної й особистої етики.

2. Свободу від страху, почуття сорому і провини, хибних уявлень та інших психологічних факторів, що пригнічують сексуальну реакцію і порушують сексуальні взаємини.

3. Відсутність органічних розладів, захворювань і недостатностей, що заважають здійсненню сексуальних і дітородних функцій (Акімова Л.)⁷⁰.

---

⁷⁰ Акімова Л.Н. Психосексуальное развитие. // Акімова Л.Н. Психология сексуальности. Одесса, 2005. 198 с.

У визначенні підкреслюється необхідність самоконтролю в сексуальній поведінці та такі характеристики здорової сексуальності, як здатність переживати задоволення, відсутність страху, сорому і провини, примусу. Здоровій сексуальності властива і певна частка романтичності, відкритості і щирості.

У *нозоцентричному* підході до визначення норми (від патології до норми), в спочатку визначаються межі сексуальної патології, а всі статеві прояви, які не відносяться до неї, вважаються різними варіантами норми. За З. Лев-Старовичем, до **сексуальної патології** належать такі сексуальні потреби і така сексуальна поведінка, яка ускладнює сексуальне партнерство чи пристосування сексуальних уподобань індивіда до морально-культурних норм поведінки і правової системи даного суспільства. Тож сексуальні потреби й дії людини, які не стають для неї джерелом зазначених труднощів і проблем статевого життя, повинні вважатися нормальними (Акімова Л.). .

Фахівці виділяють партнерську й індивідуальну сексуальну норму. К. Імелінський наводить 6 критеріїв *партнерської норми* (К. Імелінський):

- 1) відмінність статі партнерів;
- 2) зрілість;
- 3) взаємна згода;
- 4) прагнення до досягнення обопільного задоволення;
- 5) відсутність шкоди здоров'ю;
- 6) відсутність шкоди іншим людям, тобто суспільству.

Характер конкретних форм сексуальної поведінки і дій партнерів не має при цьому вирішального значення, оскільки за людиною визнається право пошуку власних, індивідуальних шляхів для досягнення статевого задоволення.

Сексуальні девіації (парафілії, аберації, статеві, сексуальні перверсії) – це хворобливі порушення спрямованості статевого потягу чи способів його задоволення (Діденко С.В., Козлова О.С.)⁷¹.

Використання для опису незвичних способів сексуальної поведінки терміну парафілія акцентує те, що такі форми поведінки не базуються на ніжності, глибокій прихильності, коханні, а скоріше є вираженням психосексуальних порушень поведінки. Сексуальне збудження / реагування тут залежить від незвичних, екстраординарних дій. Такі відхилення нетипові для більшості людей і становлять крайні прояви широкої різноманітності сексуальної поведінки. Однак певною мірою, вони характерні для всіх, наприклад, присутні в пригніченому вигляді чи виникають у фантазіях.

Існує безліч сексуальних девіацій та способів їх класифікації. Наприклад, З. Лев-Старович *класифікує* сексуальні девіації:

---

⁷¹ Діденко С.В., Козлова О.С. Сексуальні девіації // Діденко С.В., Козлова О.С. *Психологія сексуальності*. К.:Академія, 2009. 304 с.

- за об'єктом сексуального потягу: нарцисизм, фетишизм, педофілія, зоофілія, некрофілія тощо;
- за способом досягнення сексуального задоволення ексгібіціонізм, садомазохізм, візіонізм, скопофілія та ін.;
- складні (нетипові) сексуальні девіації.

Деякі парафілії є виключно індивідуальними діями чи передбачають добровільну участь дорослих людей (фетишизм, сексуальний садизм і сексуальний мазохізм), а інші мають примусовий чи агресивний характер (ексгібіціонізм, непристойні телефонні дзвінки, вуайєризм). Жертви примусових дій сприймають це як грубе втручання в їх життя та відчувають незахищеність перед загрозою фізичного нападу (Крукс Р., Баур К.)⁷².

Сексуальні перверсії (парафілії) залишаються дуже суперечливим питанням, оскільки їх здебільшого розглядають як соціальне явище. Те, що раніше вважалось девіантним, зараз ми не сприймаємо так.

Характеризуючи окремі види сексуальних девіацій, важливо не тільки описати особливості їх прояву в поведінці особистості, а й пояснити їх причини, виходячи з точки зору різних психологічних напрямків. Так, характеризуючи гомосексуальну поведінку, необхідно акцентуватися на описі психологічних причин її появи та заходах, спрямованих на формування відповідної біологічній статі сексуальної орієнтації.

Важливо також дати характеристику відхилень у сексуальній поведінці, що зустрічаються у неповнолітніх, та вказати на їх особливості.

Потрібно висвітлити і проблему статевої просвіти. Зокрема, принципи її здійснення та психологічний зміст. Загалом, залежно від ставлення до функціонування сексуальної сфери виділяють ліберальні та репресивні культури. Одним із аспектів їх розрізнення є ставлення до статевої просвіти дітей. Важливим аспектом таких програм є висвітлення соціальної природи людської сексуальності та психологічних механізмів її функціонування.

Основними **стратегіями** статево-виховної роботи є *авторитарна*, що побудована на жорсткій етичній регламентації сексуальної поведінки, *біологізаторська*, що спрямована на ознайомлення дітей з анатомією і фізіологією статевого життя, використанням протизаплідних засобів і т.д. та *стратегія статевого виховання, що спрямована на розвиток сексуальності* як складової свідомості та самосвідомості. Статева просвіта має відбуватися згідно до основних принципів: об'єктивність, науковість пояснень, доступність віковим можливостям розуміння, адекватність досвіду дитини, позитивність ставлення до проявів сексуальності, природність поведінки дорослих та авторитетність джерел

---

⁷² Крукс Р., Баур К. Сексуальность. 9-е международное издание..– СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2005. – 480 с.

[D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%E2%80%99%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%C2%BB.pdf](#)

5. Крукс Р., Баур К. Сексуальность / Роберт Крукс, Карла Баур: 9-е международное издание. СПб.: Изд-во «Прайм-Еврознак, 2005. 480 с. («Психологическая энциклопедия»).

6. Акимова Л.Н. Психосексуальное развитие. // Акимова Л.Н. *Психология сексуальности*. Одесса, 2005. 198 с. С.101-147.

7. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.

Додаткова література

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения. М., 2001. С. 84-87.

2. Крайг Г. Психология развития. СПб, 2000. С. 521-527.

3. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль, 1999. 384с.

4. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. М.: «Педагогика», 1991. 256 с.

5. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1989. С.213-237.

6. Васильченко Г.С. Введение в сексологию. М.: Медицина, 1988. С. 257-282.

7. Половые девиации у подростков // *Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся* (психолого-педагогический аспект) / Под ред. В.А.Татенко, Т.М.Титаренко. С.113-125.

8. Отклонения в сексуальном поведении // *Кондрашенко В.Г. Девиантное поведение у подростков*. Минск, 1988. С. 145-157.

Лабораторна робота №8

Мета. Визначити особливості сексуальних девіацій як форми девіантної поведінки.

Завдання 1. Вивчіть суспільну думку стосовно проблеми гомосексуалізму. Для проведення дослідження виконайте наступні пункти.

- Складіть план інтерв'ю (5-6 питань). (Зверніть увагу на типи питань і правила їх складання).

- Опитайте не менше 10 осіб (вибірка від 10 до 20 чол.) певної вікової чи соціальної групи.

- Зробіть висновки.

- Узагальніть отримані результати та обговоріть їх на занятті.

Завдання 2. Л.М.Акімова⁷⁴, аналізуючи відхилення психосексуального розвитку особистості на прикладі дівчаток, виокремлює **виражені та невиражені відхилення**. У разі невиражених (неявних) відхилень доречніше було б користуватися термінами **«гармонійний» / «дисгармонійний» психосексуальний розвиток**.

Вона пише: «Відхилення в психосексуальному розвитку, за критерієм його динаміки, можуть бути вираженими (явними) і невираженими (неявними). До виражених належать:

1) порушення за темпами – виражені затримки психосексуального розвитку або його прискорений тип. Дані порушення можуть бути пов'язані з гормональними та іншими соматичними (пухлинними) процесами;

2) порушення на різних етапах психосексуального розвитку:

❖ порушення статевої самосвідомості – транссексуалізм, трансвестизм;

❖ порушення стереотипу статевої поведінки – гіперрольова поведінка у дівчаток і хлопчиків (наприклад, у дівчаток це підпорядкованість, конформність, пасивність), а також трансформація статевої поведінки у дівчаток (підкреслено дружні, нееротичні відносини з хлопчиками);

❖ порушення психосексуальної орієнтації – в тому числі гомосексуалізм у дівчаток.

Однак у реальному житті такі варіанти поведінки зустрічаються досить рідко. Ці порушення очевидні для батьків і вихователів.

На думку Д.Н. Ісаєва (1986), «відхилення психосексуального розвитку в дитячому і підлітковому віці, можна, як правило, називати, лише умовно-сексуальними, істинними ж їх слід розцінювати за наявності інших, більш очевидних сексуальних відхилень».

Для оцінки гармонійності / дисгармонійності психосексуального розвитку (Лібих С.С., 1990) виділяє ще 2 додаткових критерії.

1. Достатня, адекватна поінформованість у питаннях сексуального життя, що відповідає рівню психосексуального розвитку. До віку настання менархе (приблизно 11-14 років) дівчинка-підліток повинна бути досить поінформована в питаннях анатомії і фізіології статі (анатомічні особливості юнаків і дівчат, вік настання менструацій, репродуктивна функція, гігієнічні заходи). Після досягнення еротичної стадії етапу формування психосексуальних орієнтацій (приблизно після 14 років) дівчинка повинна бути поінформована про еротичної та сексуальної сторони статевого життя – про значимість любовних і сексуальних відносин для людини, анатомії, фізіологію статевого акту, про «безпечний

---

⁷⁴ Акімова Л.Н. Психосексуальное развитие // Акімова Л.Н. Психология сексуальности. Одесса, 2005. с. С.101-147.

секс», наслідки раннього статевого життя, контрацепцію, особливості прояву жіночої сексуальності.

2. Наявність або відсутність ірраціональних психологічних установок і соціальних штампів поведінки, що стосуються проявів сексуальності («оргазм для жінки не обов'язковий», «дефлорація дуже болюча», «в моєму віці вже потрібно мати коханця»). Наявність таких установок визначає ставлення дівчинки до власного сексуального життя».

- Чи згодні ви з автором? Аргументуйте свою відповідь.
- Охарактеризуйте інші, відомі вам, відхилення психосексуального розвитку індивіда.
- Які заходи, на вашу думку, має передбачати робота психолога з такою особистістю?

Завдання 3. Заповніть таблицю «**Види та особливості сексуальних девіацій**». Обговоріть результати в групі.

Вид сексуальних девіацій	Зміст і психологічна характеристика	Особистісні та психологічні властивості девіанта

Завдання 4. Прочитайте наведені уривки з праці відомого кримінолога Ю.М.Антоняна. Прокоментуйте погляди дослідника, відтворивши логіку його міркувань. Знайдіть праці інших авторів, які досліджували це питання, порівняйте їх погляди й наукові підходи. Чи згодні ви з авторами? Поясніть свою думку.

Ю.М.Антонян⁷⁵ вважає, що проституцією починають займатися жінки, які відчувають *«невпевненість, тривогу з приводу свого соціального статусу у зв'язку з неможливістю забезпечити себе матеріально, відповідати певним соціальним очікуванням, у тому числі власним. ...*

Можна також стверджувати, що проститутки – досить дезадаптована, відчужена частина жінок... Їхня дезадаптованість підтверджується тим, що більшість із них не прагнуть працювати, ... підвищувати кваліфікацію, навчатися та ін. ... Спільним для всіх цих жінок є надзвичайна бідність духовних запитів, духовного життя взагалі. ... Для них типові агресивність, черствість, грубість, егоцентризм та незрілість, надмірна стурбованість критеріями свого соціального статусу.

У той же час у них часто бувають депресивні стани з недостатньою впевненістю в собі та почуттям неповноцінності, сприйняття себе як істоти незначної і залежної. Невпевненість у собі

⁷⁵ Антонян Ю.М. Проститутка глазами психолога // Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/991/927/1217/011ons2-93 - 0127-134.pdf>

компенсується егоцентризмом та агресивністю, які по суті виконують захисні функції».

Характерною рисою для жінок, які займаються проституцією, є «відділення, відчуження свого тіла від особистості, відсутність відчуття свого тіла як особистісної цінності. Навпаки, вони сприймають своє тіло як щось чуже, ізольоване від них, чим можна маніпулювати, розпоряджатися... Зрозуміло, що це відділення відбувається неусвідомлено і лише на психологічному рівні». Автор пропонує називати це явище десоматизацією.

Задачі до теми

1. Донька відомих акторів Анджеліни Джолі та Бреда Пітта Шайло у віці 12 р. почала гормональну терапію для зміни статі з дівчинки на хлопчика. Таблоїди повідомили, що в 2019 р. вона змінила ім'я в документах і свідоцтвах на ім'я Джон.

Шайло була першою рідною дитиною подружжя (крім неї в родині є ще троє прийомних і двоє рідних дітей – близнюки Нокс та Вів'єн). Про своє бажання стати хлопчиком вона заявила у віці 3-х років, бо хотіла бути схожою на своїх братів Медокса і Пакса. Все дитинство вона носила чоловічий одяг і просила називати її Джоном. Батьки всіляко підтримували її, дозволили почати гормональну терапію і шукали клініку для операції зі зміни статі.

Проте у 2021 р. у ЗМІ вже з'явилася інформація, ніби 15-річна Шайло-Джон після гормональної терапії почала поводитися як дівчинка, відростила волосся, відвідує танцювальну студію та ін. Деякі Інтернет-ресурси зазначають, ніби мати запропонувала їй альтернативу операції – один тиждень жити в образі хлопчика, інший – в образі дівчинки. Інші джерела вказують, що після переїзду до батька Шайло передумала змінювати стать, оскільки він давно був проти цього, і звинувачують Джолі, що це вона ініціювала таке рішення доньки.

Нещодавно в деяких джерелах з'явилася непідтверджена інформація, ніби інша донька пари, 12-річна Вів'єн, також хоче змінити стать, наслідуючи сестру.

• *Чи можна віднести поведінку Шайло до статевих девіацій? Поясніть відповідь.*

• *Які психологічні чинники зміни статево-рольової ідентифікації особистості?*

• *Чи обґрунтованими з психологічного погляду є ставлення батьків до рішення доньки? Поясніть свою думку.*

• *Як ви вважаєте, чи може дитина приймати рішення щодо зміни статі? Якими можуть бути його психологічні наслідки?*

• *Дайте психологічні рекомендації батькам, учителям, близьким підлітків / юнаків / дорослих, які хочуть змінити стать.*

2. Батьки 16-річного Андрія захопилися духовними практиками. Спочатку вони відмовилися від м'яса, потім почали співати мантри, а згодом вступили у клуб нудистів. Тепер вони не носять одяг усюди, де це можливо, відвідують нудистські пляжі, бані й заохочують сина теж «бути ближчим до природи», «позбавитися обмежень» та «розширити свідомість». Андрій соромиться такої поведінки батьків, відтак переїхав жити до бабусі з дідусем у село. Батьки продовжують свій «духовний розвиток», влаштовують удома нудистські вечірки з товаришами по клубу. Сусідські підлітки бігають підглядати за голими людьми через паркан, а їхні батьки звернулися до правоохоронців, бо, мовляв, своєю сороміцькою поведінкою вони розбещують підлітків і молодь.

• *Чи можна назвати поведінку батьків Андрія девіантною? Поясніть відповідь.*

• *Які психологічні чинники такої поведінки?*

• *Чи належить нудизм до сексуальних девіацій? Доведіть свою думку.*

• *Запропонуйте можливі шляхи вирішення ситуації, що склалася.*

3. Євген О. потрапив у в'язницю, коли йому було 16 р. Він мав друзів, товаришував з дівчиною, але водночас усе пішло шкереберть. За крадіжку йому присудили 2 р. колонії. У колонії його згвалтували, після чого він дуже змінився: став замкненим, підозрілим, некоммунікабельним. Після звільнення повернувся у рідне селище, де якимось чином дізналися про те, що з ним сталося. У соцмережах йому почали писати чоловіки, запрошуючи на побачення. Один запропонував допомогти фінансово, почав дарувати дорогі речі, обіцяв допомогти з роботою. З батьками у Євгена не дуже близькі відносини, дівчата почали над ним насміхатися, колишні друзі не дуже йшли на контакт. А «спонсор» добре ставиться, ще й пропонує зняти для нього квартиру. Хлопець у роздумах, що робити: вступати в гомосексуальні відносини чи ні?

• *Дайте психологічне пояснення життєвої ситуації Євгена.*

• *Чи наявні в його поведінці прояви сексуальних девіацій?*

• *Які психологічні причини зміни людьми сексуальної орієнтації?*

• *На що повинен спиратися Євген, приймаючи рішення, вступати в гомосексуальні відносини чи ні?*

4. Дарина та Ілля – молода подружня пара, 23 і 25 років, одружені 2 р. Вони кохають одне одного, проводять багато часу разом, мають спільні інтереси. Проте вони не живуть статевим життям, їхні відносини платонічні. Сексуальних партнерів до шлюбу них не було, вони вважають секс непотрібною тратою енергії та часу, а свій шлюб називають «цнотливим». Сплять окремо, ніжно цілуються в губи, планують народити дитину шляхом штучного запліднення. На аргументи друзів, що секс – потрібна і важлива частина відносин і життя апелюють тим, що їм це не

потрібно, вони не хочуть «забруднювати» свої чисті відносини сексом. Краще зайнятися саморозвитком, освітою і роботою, а не потурати примітивним інстинктам.

- Чи можна назвати поведінку подружжя девіантною? Якщо так, до якого виду чи форми девіацій ви б її віднесли?

- Що таке асексуальність та антисексуальність? Поясніть різницю між цими поняттями.

- Якими можуть бути психологічні чинники таких відносин молодих людей. Спрогнозуйте їхнє подальше життя.

5. Двоє юнаків, що навчаються в 10-му класі, люблять перевдягатися, особливо їх приваблює жіночий одяг. Вони жартують з рідними й близькими, беручи жіночий одяг, взуття і косметику в сестри одного з них, перевтілюються так, що їх не впізнають. Одного разу вони вирішили так пожартувати над однокласниками, прийшовши на вечірку перевдягненими в дівчат. Проте цей жарт зрозуміли не всі. Їх почали ображати, називаючи «збоченцями», «голубими», «трансвеститами», сміялися та насміхалися. Після цього у класі їм оголосили бойкот і перестали з ними спілкуватися, бо вони, мовляв, «не мужики» і «ганьблять увесь клас». В соцмережах їм почали писати бруд і хейт. Хлопці дуже засмутилися, прагнули пояснити однокласникам, що це був усього жарт, та їх ніхто не слухає. Хлопці вирішили звернутися до шкільного психолога.

- Чи можна назвати поведінку юнаків девіантною?

- Дайте психологічне пояснення ситуації, що склалася. Чим зумовлене негативне ставлення однокласників до юнаків?

- Чи наявні в поведінці юнаків ознаки сексуальних девіацій? Поясніть свою відповідь.

- Запропонуйте заходи, які міг би провести психолог для вирішення ситуації.

6. Поясніть наведені терміни. У зошиті выпишіть їх у дві колонки: перша – це ті явища, які належать до сексуальних девіацій, друга – ті, які не належать. Результати обговоріть у групі.

<i>Парафілії</i>	<i>Вуайеризм</i>	<i>Статева ідентичність</i>
<i>Гіперсексуальність</i>	<i>Петтинг</i>	<i>Експібіціонізм</i>
<i>Аутоеротизм</i>	<i>Пансексуалізм</i>	<i>Трансвестизм</i>
<i>Мазохізм</i>	<i>Гомофобія</i>	<i>Перверсія</i>
<i>Синдром статевої дисфункції</i>	<i>Проміскуїтет</i>	<i>Сексуальні ігри</i>
<i>Фетишизм</i>	<i>Сексуальна фрустрація</i>	<i>Гінекофілія</i>

7. Багато людей вважають, що саме статева просвіта може викликати проблеми. Оскільки за їхньою логікою чим більше дітей дізнається про секс, тим більше буде сексуальних експериментів серед них⁷⁶.

- *Як ви вважаєте, чи правильно є така позиція? Обґрунтуйте свою думку.*

- *Чи вірите ви в те, що краще не розповідати дітям про секс? Якими можуть бути позитивні й негативні наслідки цього?*

8. Прочитайте уривок тексту з книги⁷⁷

«До початку епохи Інтернету педофіли здебільшого існували ізольовано. Тепер, коли в режимі онлайн почали функціонувати кілька «груп підтримки» для педофілів, вони отримали можливість обмінюватися дитячими порнографічними фотографіями, обговорювати свій досвід приставання до дітей і юридичні аспекти діянь один одного. Крім того, у них з'явилось більше можливостей спілкуватися з дітьми, переслідуючи власні інтереси. Ці хижакі кіберпростору можуть користуватися дошками оголошень, що розміщені в Інтернеті, і відвідувати чати, створені спеціально для дітей. Чати сприяють «полюванню» дорослих, які шукають діточок, що нічого не підозрюють і потребують уваги і/або мають бажання дізнатися пікантні подробиці на тему сексу (Durkin, 1997; Trebilcock, 1997).»

Автор вважає, що відсутність ефективних законів та процедур стримування педофілів в кіберпросторі вимагає від батьків бути відповідальними за безпеку своїх дітей.

- *Яких заходів безпеки ви б рекомендували дотримуватися батькам дітей? Порівняйте ваші ідеї з рекомендаціями автора⁷⁸.*

---

⁷⁶ Крукс Р., Баур К. Сексуальность / Роберт Крукс, Карла Баур: 9-е международное издание. СПб.: Изд-во «Прайм-Еврознак, 2005. С.279.

⁷⁷ Крукс Р., Баур К. Там же.

⁷⁸ Крукс Р., Баур К. Сексуальность / Роберт Крукс, Карла Баур: 9-е международное издание. СПб.: Изд-во «Прайм-Еврознак, 2005. С.406.

Розділ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ

Тема 8. Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості та її профілактика

Основний зміст теми

Психологічна допомога щодо проблем девіантної поведінки є однією із форм суспільного впливу на поведінкові відхилення, що застосовується разом із правовими, соціальними санкціями, медичною допомогою і соціальною підтримкою, що забезпечує комплексність впливу на поведінкові девіації (Змановська Є. В.)⁷⁹. Провідними вважаються два напрямки психологічної допомоги:

- ❖ психологічна превенція (попередження, профілактика) та
- ❖ психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація).

Психологічна допомога охоплює консультативну роботу, психологічну корекцію та психотерапію (Максимова Н.)⁸⁰.

Профілактика девіантної поведінки, як комплекс загальних та спеціальних заходів різних рівнів, будується на принципах комплексності, послідовності, диференційованості, своєчасності. Вона орієнтована на надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки. Важливим принципом є пріоритетність соціальних проблем, прогностичність⁸¹.

Описуючи **психологічну профілактику**, слід розкрити зміст різних форм профілактичної роботи:

- організація соціального середовища,
- інформування,
- активне соціально-психологічне навчання соціально важливих навичок,
  - організація діяльності, що альтернативна девіантній поведінці,
  - організація здорового способу життя,
  - активізація особистісних ресурсів.

Оскільки суспільство зацікавлене в підтриманні певного рівня конформності, то воно формує механізми соціального контролю, превентивні механізми та механізми корегування девіантної поведінки. Соціальний контроль може існувати у формі правових органів, громадської думки, у формі соціальних інститутів та організацій, передбачати економічні чи адміністративні санкції та контроль у формі впливу найближчого соціального оточення.

Описуючи зміст **психологічної інтервенції** як психологічного втручання в особистісний простір з метою стимулювання позитивних змін,

⁷⁹ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М., 2004.

⁸⁰ Максимова Н.Ю. Психология девіантної поведінки: навч. посіб. К.Либідь, 2011.

⁸¹ Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М., 2004.

важливо вказати на умови ефективності цього виду впливу, стратегічні цілі психологічної допомоги особистостям з девіантною поведінкою (формування конструктивної мотивації, позитивних цінностей, інтеграція індивідуального досвіду, удосконалення саморегуляції, вироблення життєво важливих умінь та ін.

Основними *методами* психологічного впливу є:

- ❖ психотерапія,
- ❖ психологічний тренінг,
- ❖ організація терапевтичного саногенного середовища та ін.

Важливими для практичної діяльності психолога є вміння **діагностувати** зміст та форми девіантної поведінки.

Зазначимо, що психологічна інтервенція девіантної поведінки можлива у разі бажання таких змін з боку девіанта (Змановська Є. В.).

Провідними *завданнями* психологічного втручання (інтервенції) є:

- ❖ формування мотивації на соціальну адаптацію чи одужання;
- ❖ стимулювання особистісних змін;
- ❖ корекція поведінки з урахуванням специфіки її проявів у процесі психологічного консультування або психотерапії;
- ❖ створення сприятливих соціально-психологічних умов для особистісних змін та одужання.

Вказані завдання конкретизуються залежно від форми девіантної поведінки. Очевидно, що профілактика і корекція девіантної поведінки особистості є особливо дієвою на ранніх етапах її виникнення та розвитку.

Найбільш адекватною та ефективною формою психологічного впливу вважається *поведінкова корекція*, що включає такі основні групи методів:

- стимуляція, мотивація поведінки;
- корекція емоційних порушень,
- методи саморегуляції;
- методи когнітивного переструктурування,
- методи пригнічення небажаної поведінки,
- методи формування позитивної поведінки.

Серед інших підходів з **надання психологічної допомоги** особистості відповідно до напряму психологічної науки ефективними вважають гештальтерапію та тілесно-орієнтовану терапію, що спрямовані, насамперед, на подолання “внутрішнього розколу” між тілесним і духовним, формування почуття довіри. Екзистенційний підхід передбачає допомогу особистості в переосмисленні екзистенційної ізоляції, підкресленні цінності й розмаїття світу, створенні привабливої життєвої перспективи, осмисленні сенсу життя.

У вітчизняній науці важливим аспектом профілактики і корекції девіантної поведінки вважається створення спеціального розвивально-виховного середовища (А. Макаренко, Т. Шацький та ін.).

Семінарське заняття № 8

Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку (4 год.)

План

1. Профілактика девіантної поведінки: рівні, принципи та форми. Психологічна інтервенція поведінки, що відхиляється від норми.
2. Психологічна допомога при різних видах девіантної поведінки:
  - стратегії соціально-психологічного впливу на адиктивну поведінку;
  - здійснення соціально-психологічного впливу на делінквентну та агресивну поведінку;
  - соціально-психологічний вплив на суїцидальну поведінку.

Основна література

1. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. К.Либідь, 2011. С. 338-389.

2. Соціально-психологічні аспекти ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою (методичні рекомендації) // *Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін* : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. С.216-256. URL:

<https://lib.iitta.gov.ua/712821/1/%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%86%D0%97%D0%9C%D0%98%20%D0%A0%D0%95%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%86%D0%97%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87%20%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%20%D0%97%20%D0%94%D0%95%D0%92%D0%86%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%9D%D0%9E%D0%AE%20%D0%9F%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%94%D0%86%D0%9D%D0%9A%D0%9E%D0%AE%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%A5%20%D0%A1%D0%A3%D0%A1%D0%9F%D0%86%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%97%D0%9C%D0%86%D0%9D.pdf>

3. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12407/1/Yankovych_Kikinezhd_i_Kol_mon.pdf

4. Ліщинська О.А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій. // *Практична психологія та соціальна робота*. №3. 2006. С.1-3.

5. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб, 2001. С. 286-330.

6. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М. Издательский центр «Академия», 2006. С. 161-180.

Додаткова література

1. Максимова Н.Ю. Теоретико-методологічні підходи до визначення психологічних механізмів адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища // *Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища* : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Педагогічна думка, 2015. С. 29-42 // <http://library.mdu.edu.ua/Documents/NAPN/institut%20psihologii/monograf/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B8.pdf>

2. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: навчальний посібник. К.: Либідь, 2006. 328 с.

3. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. СС. 274-280, 281-286.

4. Игумнов С.А. Психотерапия и психокоррекция детей и подростков. С. 87-96.

Лабораторна робота №9

Превенція та інтервенція девіантної поведінки

Мета. Визначити особливості соціально-психологічного впливу на девіантну поведінку особистості, формування навичок побудови та аналізу профілактичних заходів.

Завдання 1. Проаналізуйте завдання з тренінгу асертивної поведінки⁸².

Інструкція учасникам. Існують різні способи тиску на особистість. Наприклад:

1. Група змушує вас зробити щось, у чому ви не впевнені і чого не хочете робити.

Подумайте і письмово дайте відповіді на питання:

- Що б ви відчували в такій ситуації?
- Як би ви переживали її емоційно?
- Що б відчували фізично?

2. Уявіть, що ви член групи, яка здійснює тиск на людину.

Подумайте і дайте письмово відповіді на питання:

- Як це, бути членом такої групи?
- Що б ви відчували по відношенню до людини, на яку тиснуть?

---

⁸² Сирота Н.А., Ялтонский В.М., Хажиліна І.І., Видерман Н.С. Профілактика наркоманії у підлітків: от теорії к практиці. М.: Генезис, 2001. С. 155.

• Чи була б у вас відповідальність, якби людина постраждала в результаті цього тиску?

• Визначте мету цього завдання. В чому його ефективність? Відносно яких форм небажаної поведінки можна його використати?

• Придумайте назву для нього.

• Виділіть (письмово) способи тиску групи на особистість та способи протидії цьому тискові.

• Виконайте вправу і запишіть рефлексію в зошит. Обговоріть результати в групі.

Завдання 2. Проведіть у групах мозковий штурм на тему: "Ефективні способи протидії тиску групи". Результати запишіть у зошит та обговоріть у групі.

Завдання 3. Проаналізуйте модель прийняття рішень "Зупинись і подумай"⁸³.

Яким чином, на вашу думку, психолог може використати дану модель у роботі з поведінковими розладами та девіаціями у школярів? Наведіть різні варіанти такої роботи.

Кроки	Питання-дії
1. Зупиніться! Визначення проблеми.	В чому полягає проблема? Спробуйте стати на об'єктивну точку зору і визначити всі переваги й недоліки.
2. Подумайте! Визначення основної мети.	Чого я хочу? (Мозковий штурм, що стосується бажаних і можливих рішень.)
3. Подумайте про наслідки.	Визначення аргументів "за" і "проти" кожного рішення. Що може відбутися? (Розгляньте обидві сторони наслідків – позитивну і негативну. Співвіднесіть їх зі своєю метою. Можна обговорити проблему з іншими.
4. Вирішуйте, що робити.	Прийняття рішення. Яким є моє рішення? (Зважте всі наслідки. Зазначте наявні ресурси, зробіть найкращий для вас вибір.)
5. Оцініть результат.	Чи був процес рішення важким для вас? Що ви отримали в результаті?

Завдання 4. Здійсніть психологічний аналіз фрагменту програми тренінгу профілактики негативних явищ в молодіжному середовищі («Моя активна, відповідальна позиція» (Див. с. 182–190) за наступними аспектами:

⁸³ Сирота Н.А. и др. Там же. С. 129.

- мета тренінгової програми (доцільність вибору мети і завдань, відповідність мети і змісту програми та ін.);
- принципи профілактики, які застосовані в даній програмі;
- рівень психологічної профілактики, на якому можна застосовувати дану програму;
- форма профілактики, до якої можна віднести дану програму;
- переваги та недоліки даної програми;
- профілактичні заходи, якими можна доповнити дану програму з метою підвищення її ефективності.

Завдання 5. Підготуйте міні-лекцію, бесіду чи будь-який профілактичний захід для підлітків, який би показував негативні наслідки девіантної поведінки, на одну із тем:

- *"Проміскуїтет як форма небажаної поведінки підлітків".*
- *"Наркоманія та її негативні наслідки".*
- *«Залежність від гаджетів – небезпека для психіки».*
- *«Спорт краще від куріння».*

Пам'ятайте, що він має бути розроблений у доступній формі.

Вкажіть, у чому ефективність вашого заходу для школярів.

Підготуйте необхідну наочність, матеріали для проведення заходу.

Проведіть захід в навчальній аудиторії та проаналізуйте власний захід та заходи колег. Обговоріть результати в групі.

Задачі до теми

1. У Європі проблемі мобінгу в службових колективах приділяють дуже багато уваги. Так, у Скандинавських країнах мобінг оговорюється в трудових договорах. У Німеччині багато фірм при прийомі на роботу нового співробітника підписують з ним антимобінгову угоду, де дається чітке визначення мобінгу та рекомендації з приводу того, до кого звертатися в таких випадках. У разі, якщо мобінг дійсно мав місце, роботодавець виплачує об'єкту психологічного терору чималу матеріальну компенсацію.

У ряді країн (Аргентина, Канада, США, Австралія, Колумбія, Німеччина, Бельгія, Франція, Фінляндія, Польща і Швеція) боротьба з мобінгом активно ведеться на законодавчому рівні. У цих країнах або прийняті закони про моральне переслідування на робочому місці, або змінені вже існуючі в рамках боротьби з неправомірною поведінкою на робочому місці.

- *Як ви розумієте поняття «мобінг»? Які психологічні складові цього явища?*

- *Чи підтримуєте ви політику запобігання мобінгу в колективах на законодавчому рівні? Поясніть відповідь.*

- *Запропонуйте заходи психопрофілактики мобінгу в колективах, а також заходи, які можна провести з його жертвами. Охарактеризуйте форму, рівень, вид і т.ін. цих заходів.*

2. У Голландії зараз успішно завершився експеримент із втілення нового методу боротьби з наркоманією. Суть його полягає в тому, що робота ведеться у трьох напрямках: антинаркотична просвіта і виховання усіх верств населення, особливо молоді, дітей і підлітків; офіційне визнання наркоманів хворими людьми, які мають право зареєструватися і приходити до лікарні, де їм зроблять ін'єкцію з відповідною дозою наркотиків; надання всіх умов для бажаючих лікуватися від наркоманії.

Вказані заходи дозволили покінчити з наркобізнесом, вирішити проблему обліку наркоживання, знизити відсоток населення, що вживає наркотики⁸⁴.

- *Чим можна пояснити позитивні результати експерименту в Голландії?*

- *Чи доцільно проводити такий експеримент у нас? Поясніть відповідь.*

3. Розробіть проект психологічної профілактики однієї з форм девіантної поведінки (на вибір). Обґрунтуйте його.

4. Розробіть проект програми профілактики залежної поведінки (однієї із форм).

5. Розробіть проект програми профілактики суїцидальної поведінки.

6. Розробіть проект програми профілактики агресивної поведінки.

7. Розробити проект програми профілактики делінквентної поведінки.

8. Складіть програму бесіди з підлітком з визначення тенденцій до формування залежності від алкоголю (наркотиків).

9. Складіть орієнтовну схему психологічного вивчення особистості молодшого школяра (підлітка) з девіаціями поведінки.

10. За допомогою клінічного інтерв'ю С.О.Кулакова⁸⁵ (Див. с. 222–225) проведіть обстеження підлітка, схильного до адиктивної поведінки. Складіть його психологічний портрет.

---

⁸⁴ Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навч. посібник. К.: Либідь, 2006. С. 54.

⁸⁵ Овчарова Р.В. Практическая психология образования: Уч. пос. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. С. 289-293.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Доповіді та реферати

1. Алкогольна співзалежність.
2. Шкільне знуцання (булінг).
3. Вікові та гендерні особливості агресивної поведінки.
4. Жорстоке ставлення до дітей як можливий фактор виникнення агресивності.
5. Феномен підліткового спортивного фанатизму.
6. Вплив сект та деструктивних культів на особистість.
7. Діяльність шкільного психолога з профілактики дитячої та підліткової злочинності.
8. Психологія підліткової злочинності.
9. Фактори, що впливають на формування та розвиток суїцидальної активності.
10. Уявлення про суїциди в різних соціальних групах.
11. Психологічний портрет особистості-жертви сексуального насилля.
12. Основні напрямки корекційної роботи з агресивними дітьми та їх батьками.
13. Вікові особливості делінквентної поведінки.
14. Вікові особливості суїцидальної поведінки.
15. Механізми регулювання соціальних норм в українському суспільстві.
16. Психологічні особливості міжособистісних стосунків осіб з девіантною поведінкою.
17. Роль сімейного виховання у виникненні девіантної поведінки дітей і підлітків.
18. Психологічні чинники тютюнопаління школярів.
19. Трудоголізм як форма адиктивної поведінки.
20. Психологічні аспекти формування харчових адикцій.
21. Роль сім'ї у виникненні адиктивної поведінки особистості.
22. Вікові та гендерні ознаки адиктивної поведінки.
23. Алкогольна субкультура та її вплив на розповсюдження алкогольної залежності.
24. Розвиток особистості дитини в узалежненій родині.
25. Психологічна характеристика втеч з дому та бродяжництва неповнолітніх.
26. Психологічні чинники вандалізму та графіті серед дітей і молоді.
27. Акцентуації характеру та психопатії у підлітків-правопорушників.
28. Віктимна поведінка особистості, її взаємозв'язок з девіаціями.
29. Бродяжництво та жебрацтво як соціально-психологічна проблема.

Тематика курсових робіт

1. Психологічні механізми гейм та гемблінг-залежності.
2. Родина як можливий фактор формування девіантної поведінки особистості.
3. Роль неформальних об'єднань підлітків у формуванні девіантної поведінки особистості.
4. Соціально-психологічна характеристика агресивної особистості.
5. Психологія сексуального насилля.
6. Гендерні особливості агресивної поведінки.
7. Соціально-психологічна характеристика делінквентної особистості.
8. Гендерні відмінності делінквентної поведінки.
9. Соціально-психологічна характеристика особистості з залежною поведінкою.
10. Специфіка проявів залежної поведінки у сучасних підлітків та юнаків.
11. Соціально-психологічна характеристика особистості, схильної до суїцидальної поведінки.
12. Гендерні особливості суїцидальної мотивації.
13. Психологічні особливості дотримання соціальних норм представниками різних соціальних груп (за вибором).
14. Психологічні чинники девіантної поведінки дітей та дорослих.
15. Психологічний аналіз поведінкових відхилень у різних вікових групах (за вибором).
16. Особистісні властивості підлітків з девіантною поведінкою.
17. Соціальна дезадаптація як фактор розвитку девіантної поведінки.
18. Мотиваційно-потребова сфера особистості з девіантною поведінкою.
19. Механізми саморегуляції в особистості з девіантною поведінкою.
20. Особливості Я-концепції в підлітків з девіантною поведінкою.
21. Механізми психологічного захисту в особистості з девіантною поведінкою.
22. Особливості комунікації у групах підлітків з девіантною поведінкою.
23. Особливості емоційно-вольової сфери особистості з девіантною поведінкою.
24. Особливості ціннісно-сислової сфери особистості з девіантною поведінкою.
25. Психологічні особливості розвитку адиктивної поведінки в підлітковому віці (в ранній юності, в дорослому віці).
26. Механізми формування психологічної залежності особистості.
27. Психологічні чинники вживання наркотиків (алкоголю) сучасною молоддю.

28. Психологічний аналіз мотивів адиктивної поведінки сучасної молоді.
29. Релігійна залежність особистості в сучасному суспільстві: особливості виникнення та запобігання.
30. Сучасні підходи до надання психологічної допомоги при ігроманії як форми залежної поведінки особистості.
31. Психологічні чинники виникнення та профілактики хімічної залежності неповнолітніх.
32. Роль молодіжної субкультури у виникненні адиктивної поведінки.
33. Особистісні зміни внаслідок вживання хімічних речовин (на прикладі будь-якої вікової групи).
34. Розвиток та функціонування механізмів психологічного захисту в особистості з адиктивною поведінкою.
35. Особистісні властивості співзалежних особистостей.
36. Психологічна характеристика особистості правопорушника.
37. Основні мотиви та психологічні чинники делінквентної поведінки особистості.
38. Вікові та ґендерні особливості асоціальної поведінки.
39. Молодіжна субкультура та її роль у виникненні асоціальної поведінки неповнолітніх.
40. Особливості моральної сфери у підлітків з делінквентною поведінкою.
41. Особливості розвитку саморегуляції у підлітків з делінквентною поведінкою.
42. Психологічний аналіз "міфів" про суїциди.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Завдання до контрольних робіт передбачає роботу з підручниками та додатковою літературою. Зокрема, для виконання завдання 3 слід використати книгу: Е.В.Змановская. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). М.: Издательский центр "Академия", 2004. С. 11–16, 51–80.

Варіант 1

Завдання 1. Проаналізуйте теорії девіантної поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Агресивна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що паління цигарок є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 2

Завдання 1. Проаналізуйте методи психологічної діагностики змісту і чинників девіантної поведінки особистості.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" (у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що вбивство є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 3

Завдання 1. Охарактеризуйте адиктивну поведінку: визначення, об'єкти, форми, загальні ознаки, чинники виникнення. Дайте психологічну характеристику адикта.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що суїцидальна спроба є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 4

Завдання 1. Опишіть феномен співзалежності.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що фізичне покарання дитини є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 5

Завдання 1. Розкрийте вікові та індивідуальні особливості адиктивної поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Агресивна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що булінг є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 6

Завдання 1. Охарактеризуйте хімічні залежності: основні поняття, механізм формування патологічної потреби у хімічних речовинах, мотивація вживання, загальні ознаки залежності, етапи розвитку залежності від хімічних речовин.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що гра в карти на гроші є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 7

Завдання 1. Розкрийте питання: алкогольна залежність як вид хімічної залежності: фактори, що сприяють виникненню, форми прояву та стадії розвитку алкогольної залежності. Алкогольна співзалежність.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Суїцидальна поведінка"

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Знайдіть в особистому досвіді яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що хакерство є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 8

Завдання 1. Дайте психологічну характеристику наркотичної залежності: причини виникнення та розповсюдження наркоманій; мотивація наркозалежної поведінки; механізми впливу наркотичних речовин на організм і психіку людини.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Суїцидальна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що залучення до секти є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 9

Завдання 1. Дайте психологічну характеристику наркотичної залежності: мотивація наркозалежної поведінки; особистість наркозалежного. Наркотична співзалежність.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Агресивна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що віктимна поведінка є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 10

Завдання 1. Дайте психологічну характеристику наркотичної залежності: етапи розвитку залежності від наркотичних речовин; форми прояву та стадії розвитку наркоманії.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3.

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що вболівання за улюблені спортивні команди, участь у їхніх фан-клубах є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 11

Завдання 1. Розкрийте особливості наркоманій неповнолітніх. Токсикоманія як вид наркоманії.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Суїцидальна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" (у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що мобінг є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 12

Завдання 1. Охарактеризуйте тютюнопаління як вид адиктивної поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що щоденний перегляд серіалів є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 13

Завдання 1. Дайте загальну характеристику порушень харчової поведінки. Нервова анорексія як форма харчової адикції: причини появи, провідні характеристики, психологічна допомога.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3.

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що ігнорування співрозмовника у діалозі є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 14

Завдання 1. Дайте загальну характеристику порушень харчової поведінки. Булімія як форма харчової адикції: причини появи, провідні характеристики, психологічна допомога.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Агресивна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що намагання віруючих переконати тих, хто не вірить, почати ходити до церкви / вступити в секту і т.ін. є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 15

Завдання 1. Опишіть інтернет-адикції та гейм-адикції як різновиди гемблінг-залежності: провідні характеристики, причини появи, психологічна допомога.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3.

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що kleptomaniya є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 16

Завдання 1. Проаналізувати залежність від ідеологій (релігійний фанатизм). Психологічна допомога жертвам деструктивних тоталітарних організацій.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що cyberbullying є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 17

Завдання 1. Розкрийте питання: делінквентна поведінка: загальні поняття, класифікація, детермінація, особливості, етапи розвитку.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Залежна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь

форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що філософські розмови та розмови про сенс життя є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 18

Завдання 1. Опишіть особливості делінквентності неповнолітніх: передумови появи, формування поведінки та особистості. Неформальні молодіжні угруповання та делінквентна поведінка.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що виснажливе голодування з метою корекції фігури є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 19

Завдання 1. Розкрийте питання: агресія та агресивна поведінка. Види, форми, ознаки агресивної поведінки. Вікові та гендерні особливості агресивної поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що щоденні спортивні тренування є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 20

Завдання 1. Проаналізуйте теорії агресивності та вкажіть умови її формування.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що груповий секс є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 21

Завдання 1. Опишіть вандалізм та графіті як форми руйнівної поведінки людини.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Залежна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що співи, танці, малювання та ін. при відсутності будь-яких здібностей і вмінь є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 22

Завдання 1. Опишіть сексуальні девіації та форми сексуальної активності. Статева просвіта та статеve виховання як форми профілактики сексуальних девіацій.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь

форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що куріння кальяну є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 23

Завдання 1. Охарактеризуйте сексуальні девіації та форми сексуальної активності: загальна характеристика: гіпермаскулінність та гіперфемінність як порушення стереотипу статевої поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3.

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що вегетаріанство та сиродіння є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 24

Завдання 1. Охарактеризуйте сексуальні девіації та форми сексуальної активності: загальна характеристика.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Залежна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що примушування дітей їсти по 6-8 разів на добу (щоб вони не лишилися голодними) є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 25

Завдання 1. Проаналізуйте суїцид та суїцидальну поведінку: форми, типи, концепції суїцидів, фактори ризику суїцидальної поведінки, антисуїцидальні фактори, профілактика суїцидальної поведінки.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Залежна поведінка".

Завдання 3.

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що бійки фанатів різних спортивних команд є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 26

Завдання 1. Розкрийте чинники суїцидальної поведінки. Суїцидальна мотивація. Особливості психіки особистості, сприятливі для формування суїцидальності і здійснення самогубств.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Делінквентна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що газлайтинг⁸⁶ є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 27

Завдання 1. Висвітліть питання: суїцид та суїцидальна поведінка. Загальна характеристика, вікові особливості суїцидальної поведінки, особливості особистості неповнолітніх суїцидентів, профілактика суїцидальної поведінки.

---

⁸⁶ **Газлайтинг** (англ. *gaslighting*) — форма психологічної маніпуляції, метою якої є змусити людину сумніватися в адекватності свого сприйняття навколишньої дійсності, ставлячи під сумнів її пам'ять та розсудливість.

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Хімічні залежності".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що гра в казино є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

Варіант 28

Завдання 1. Проаналізуйте проблему профілактики девіантної поведінки: зміст, функції, рівні, принципи та форми. Попередження та профілактика окремих форм девіантної поведінки (злочинності, пияцтва, наркотизму, суїцидальної поведінки та ін.) (вибрати 2 форми).

Завдання 2. Створіть словник основних психологічних термінів до теми "Агресивна поведінка".

Завдання 3

1. Прочитайте розділ II "Детермінація девіантної поведінки" у підручнику О.В.Змановської. Пригадайте з власного досвіду яку-небудь форму небажаної поведінки, що властива вам, та проаналізуйте її за схемою (Див. с. 218–221).

2. Виміряйте вашу готовність (схильність) до реалізації різних форм девіантної поведінки за допомогою опитувальника "Склонность к отклоняющемуся поведению (СОП)" (Див. с. 195–217).

3. Доведіть, що трансвестизм є (або ні) формою девіантної поведінки. Для відповіді скористайтеся ознаками девіантної поведінки, що виділені О.В.Змановською.

ДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИКИ ТА МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ

Встановлення контакту з девіантним підлітком

(методика Л.Б.Філонової)⁸⁷

Діти й підлітки з девіантною поведінкою, як правило, виявляються важкими у спілкуванні. Щоб встановити з ними контакт для подальшої роботи, психологові потрібно докласти багато зусиль, які можуть виявитися марними. Надати професійну допомогу фахівця допоможе методика контактної взаємодії Л.Б.Філонової.

Контактна взаємодія – це модель поведінки ініціатора контакту, що викликає і підсилює в іншій людини потребу в зближенні, продовженні спілкування, у висловлюваннях і повідомленнях. Автор методики розуміє контакт як довірливі відносини, позитивно пережитий психологічний стан, як інструмент дослідження, вивчення і корекції.

Метою застосування методики є скорочення дистанції між людьми і саморозкриття особистості в процесі спілкування.

Взаємодія психолога з девіантним підлітком розгортається на шести стадіях (див.: Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. М, 2000. С. 251–252).

1. Налаштування на спілкування.
2. Пошук спільного інтересу.
3. З'ясування ймовірних позитивних для спілкування і демонстрованих якостей.
4. З'ясування небезпечних для спілкування якостей.
5. Адаптивна поведінка партнерів.
6. Встановлення оптимальних відносин.

На кожній стадії використовується специфічна тактика взаємодії та вирішуються конкретні завдання. Методику можна використовувати в діагностичних цілях і для налагодження постійних відносин з девіантними підлітками.

---

⁸⁷ Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. М: ТЦ «Сфера», 2000. С. 251-252

Методика контактної взаємодії з девіантними підлітками

Стадія взаємодії	Зміст і характер контакту	Основна тактика	Результат
1. Налаштування на спілкування	Використання загальноприйнятих форм і фраз. Стримане і доброзичливе ставлення. Відсутність емоційних реакцій. Невимушена розмова на абстрактні теми. Відсутність порад, запевнень, нав'язливості	Схвалення, згода, безумовне прийняття	Прийняття згоди.
2. Пошук спільного інтересу	Пошук нейтрального інтересу. Уважне ставлення до інтересів підлітка. Перехід з нейтрального на особистісно значущий інтерес. Підкреслення унікальності особистості. Від загальних суджень про людей до конкретної людини. Від цінностей підлітка до його станів і якостей	Рівне ставлення, зацікавленість, підкреслення унікальності особистості	Позитивний емоційний фон, згода
3. З'ясування передбачуваних позитивних якостей	Розповіді про позитивні якості, пошук оригінального. Демонстрація ставлення до цих якостей. Ставлення до негативних якостей інших. Пошук тих чи інших якостей у себе	Прийняття того, що пропонує партнер, авансування довірою	Створення ситуації безпеки, безумовне прийняття особистості

4.З'ясування ймовірних небезпечних якостей	Уточнення кордонів і меж особистості. З'ясування якостей, що заважають спілкуванню. Уявлення, прогнозування ситуацій спілкування. Сумніви, з'ясування незрозумілого. Висловлювання про власні негативні якості	Прийняття позитивного обговорення, сумніви, заперечення без	Ситуація довіри, відкритості
5.Адаптивна поведінка партнерів	Підкреслення позитивних і врахування негативних якостей. Поради щодо якостей. Підкреслення динаміки уявлень про людину. Підкреслення індивідуальності та її врахування в спілкуванні. Обговорення того, що може становити труднощі. Бажання пристосуватися до особливостей іншого	Відкриті висловлювання; стимулювання діалогу, поради	Визначення об'єкту і предмету змін та перетворень
6.Встановлення оптимальних відносин	Загальні плани дій. Спільна розробка програми. Нормативи спілкування, взаємодії. Розподіл ролей. Складання планів щодо самозміни	Спільні наміри	Згода на виконання прийнятого плану

Методика аналізу сімейного виховання (АСВ)

(Автори: Э.Г.Эйдемиллер, В.В.Юстицкий, 1987)⁸⁸

Правила пользования опросником АСВ

Перед тем, как родитель начнет заполнять опросник, необходимо создать атмосферу доверительного психологического контакта между ним и лицом, проводящим исследование. Родитель должен быть заинтересован в правдивости собственных ответов.

Каждый опрашиваемый получает текст опросника и бланк регистрации ответов. Проводящий исследование зачитывает содержащуюся в начале опросника инструкцию, убеждается, что опрашиваемые ее правильно поняли. После того как началось заполнение, инструктирование или пояснения не допускаются.

Обработка результатов производится следующим образом. На бланке регистрации ответов номера ответов расположены так, что номера, относящиеся к одной шкале, расположены в одной строке. Это позволяет быстро подсчитать баллы по каждой шкале. Для этого нужно подсчитать число обведенных номеров. За вертикальной чертой на бланке регистрации ответов указано диагностическое значение (ДЗ) для каждой шкалы. Если число баллов достигает или превышает диагностическое значение, то у обследуемого родителя диагностируется тот или иной тип отклонения воспитания. Буквы за вертикальной чертой – это применяемые в данных методических рекомендациях сокращенные названия шкал. Некоторые названия шкал подчеркнуты. Это значит, что к результату по горизонтальной строке (набранному числу баллов) надо прибавить результат по дополнительной шкале, которая находится в нижней части бланка под горизонтальной чертой и обозначена теми же буквами, что и основная.

При наличии отклонений по нескольким шкалам необходимо обратиться к таблице диагностики типов семейного воспитания (см. данное приложение) для установления типа неправильного семейного воспитания.

---

⁸⁸ Максимова Н.Ю., Милютин Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии: Учеб.пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 576 с. С.538-557.

Опросник для родителей

Уважаемый родитель! Предлагаемый вам опросник содержит утверждения о воспитании детей. Утверждения пронумерованы. Такие же номера есть в "Бланке для ответов".

Читайте по очереди утверждения опросника. Если вы в общем согласны с ними, то на "Бланке для ответов" обведите кружком номер утверждения. Если вы в общем не согласны – зачеркните этот же номер. Если очень трудно выбрать, то поставьте на номере вопросительный знак.

В опроснике нет "неправильных" или "правильных" утверждений. Отвечайте так, как вы сами думаете. Этим вы поможете психологу.

На утверждения, номера которых выделены в опроснике знаком "v", отцы могут не отвечать.

1. Все, что я делаю, я делаю ради моего сына (дочери).
2. У меня часто не хватает времени позаниматься с сыном (дочерью) чем-нибудь интересным, куда-нибудь пойти вместе, поговорить подольше о чем-нибудь интересном.
3. Мне приходится разрешать моему ребенку такие вещи, которые не разрешают многие другие родители.
4. Не люблю, когда сын (дочь) приходит ко мне с вопросами. Лучше, чтобы догадался сам (сама).
5. Наш сын (дочь) имеет дома больше обязанностей, чем большинство его товарищей.
6. Моего сына (дочь) очень трудно заставить что-нибудь сделать по дому.
7. Всегда лучше, если дети не думают над тем, правильны ли взгляды их родителей.
8. Мой сын (дочь) возвращается вечером тогда, когда хочет.
9. Если хочешь, чтобы твой сын (дочь) стал человеком, не оставляй безнаказанным ни одного его плохого поступка.
10. Если только возможно, стараюсь не наказывать сына (дочь).
11. Когда я в хорошем настроении, нередко прощаю своему сыну (дочери) то, за что в другое время наказал бы.
12. Я люблю своего сына (дочь) больше, чем люблю (любила) супруга.
13. Маленькие дети мне нравятся больше, чем большие.
14. Если мой сын (дочь) подолгу упрямится или злится, у меня бывает чувство, что я поступил(а) по отношению к нему (ней) неправильно.
15. У нас долго не было ребенка, хотя мы его очень ждали.
16. Общение с детьми в общем-то очень утомительное дело.
17. У моего сына (дочери) есть некоторые качества, которые выводят меня из себя.

18. Воспитание моего сына (дочери) шло бы гораздо лучше, если бы мой муж (жена) не мешали бы мне.
19. Большинство мужчин легкомысленнее, чем женщины.
20. Большинство женщин легкомысленнее, чем мужчины.
21. Мой сын (дочь) для меня самое главное в жизни.
22. Часто бывает, что я не знаю, где пропадает мой сын (дочь).
23. Стараюсь купить своему сыну (дочери) такую одежду, какую он сам(а) хочет, даже если она дорогая.
24. Мой сын (дочь) непонятлив(а). Легче самому два раза сделать, чем один раз объяснить ему (ей).
25. Моему сыну (дочери) нередко приходится (или приходилось раньше) присматривать за младшим братом (сестрой).
26. Нередко бывает так: напоминаю, напоминаю сыну (дочери) сделать что-нибудь, а потом плюну и сделаю сам(а).
27. Родители ни в коем случае не должны допускать, чтобы дети подмечали их слабости и недостатки.
28. Мой сын (дочь) сам(а) решает, с кем ему дружить.
29. Дети должны не только любить своих родителей, но и бояться их.
30. Я очень редко ругаю сына (дочь).
31. В нашей строгости к сыну (дочери) бывают большие колебания. Иногда мы очень строги, а иногда все разрешаем.
32. Мы с сыном понимаем друг друга лучше, чем мы с мужем.
33. Меня огорчает, что мой сын (дочь) слишком быстро становится взрослым(ой).
34. Если ребенок упрямится, потому что плохо себя чувствует, лучше всего сделать так, как он хочет.
35. Мой ребенок рос слабым и болезненным.
36. Если бы у меня не было детей, я бы добился (добилась) в жизни гораздо большего.
37. У моего сына (дочери) есть слабости, которые не проходят, хотя я упорно с ними борюсь.
38. Нередко бывает, что когда я наказываю моего сына (дочь) мой муж (жена) тут же начинает упрекать меня в излишней строгости и утешать его.
39. Мужчины более склонны к супружеской измене, чем женщины.
40. Женщины более склонны к супружеской измене, чем мужчины.
41. Заботы о сыне (дочери) занимают большую часть моего времени.
42. Мне много раз приходилось пропускать родительское собрание.
43. Стараюсь купить ему (ей) все то, что он (она) хочет, даже если это стоит дорого.
44. Если подольше побыть в обществе моего сына (дочери), можно сильно устать.

45. Мне много раз приходилось поручать моему сыну (дочери) важные и трудные дела.
46. На моего сына (дочь) нельзя поручиться в серьезном деле.
47. Главное, чему родители должны научить своих детей, – это слушаться.
48. Мой сын (дочь) сам(а) решает, курить ему (ей) или нет.
49. Чем строже родители к ребенку, тем лучше для него.
50. По характеру я – мягкий человек.
51. Если моему сыну (дочери) чего-то от меня нужно, он(а) старается выбрать момент, когда я в хорошем настроении.
52. Когда я думаю о том, что когда-нибудь мой сын (дочь) вырастет и я буду ему (ей) не нужна, у меня портится настроение.
53. Чем дети старше, тем труднее иметь с ними дело.
54. Чаще всего упрямство ребенка бывает вызвано тем, что родители не умеют правильно к нему подойти.
55. Я постоянно переживаю за здоровье сына (дочери).
56. Если бы у меня не было детей, мое здоровье было бы гораздо лучше.
57. Некоторые очень важные недостатки моего сына (дочери) не исчезают, несмотря на все меры.
58. Мой сын (дочь) недолюбливают моего мужа (жену).
59. Мужчина хуже умеет понять чувства другого человека, чем женщина.
60. Женщина хуже умеет понять чувства другого человека, чем мужчина.
61. Ради моего сына (дочери) мне от многого в жизни пришлось отказаться.
62. Бывало, что я не узнавал(а) о замечании или двойке в дневнике потому, что не посмотрел(а) дневник.
63. Я трачу на своего сына (дочь) значительно больше денег, чем на себя.
64. Не люблю, когда сын (дочь) что-то просит. Сам лучше знаю, чего ему (ей) надо.
65. У моего сына (дочери) более трудное детство, чем у большинства его (ее) товарищей.
66. Дома мой сын (дочь) делает только то, что ему (ей) хочется, а не то, что надо.
67. Дети должны уважать родителей больше, чем всех других людей.
68. Мой сын (дочь) сам(а) решает, на что ему (ей) тратить свои деньги.
69. Я строже отношусь к своему сыну (дочери), чем другие родители к своим.
70. От наказаний мало проку.

71. Члены нашей семьи неодинаково строги с сыном (дочерью). Одни балуют, другие, наоборот, – очень строги.
72. Мне бы хотелось, чтобы мой сын (дочь) не любил(а) никого, кроме меня.
73. Когда мой сын (дочь) был(а) маленький, он(а) мне нравился больше, чем теперь.
74. Часто я не знаю, как правильно поступить с моим сыном (дочерью).
75. В связи с плохим здоровьем сына (дочери) нам приходилось в детстве многое позволять ему.
76. Воспитание детей – тяжелый и неблагодарный труд. Им отдаешь все, а взамен не получаешь ничего.
77. С моим сыном (дочерью) мало помогает доброе слово. Единственное, что на него (нее) действует – это постоянные строгие наказания.
78. Мой муж (жена) старается настроить сына (дочь) против меня.
79. Мужчины чаще, чем женщины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
80. Женщины чаще, чем мужчины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
81. Я все время думаю о моем сыне (дочери), о его (ее) делах, здоровье и т.д.
82. Нередко приходится (или приходилось) подписываться в дневнике за несколько недель сразу.
83. Мой сын (дочь) умеет добиться от меня того, чего хочет.
84. Мне больше нравятся тихие и спокойные дети.
85. Мой сын (дочь) много помогает мне (дома, на работе).
86. У моего сына (дочери) мало обязанностей по дому.
87. Даже если дети уверены, что родители неправы, они должны делать так, как говорят родители.
88. Выходя из дому, мой сын (дочь) редко говорит, куда идет.
89. Бывают случаи, когда лучшее наказание – это ремень.
90. Многие недостатки в поведении сына (дочери) прошли сами собой с возрастом.
91. Когда наш сын (дочь) что-то натворит, мы беремся за него (нее). Если все тихо, опять оставляем его (ее) в покое.
92. Если бы мой сын не был моим сыном, а я была бы помоложе, то я бы наверняка в него влюбилась.
93. Мне интереснее говорить с маленькими детьми, чем с большими.
94. В недостатках моего сына (дочери) виноват(а) я сам(а), потому что не умел(а) его воспитывать.
95. Только благодаря нашим огромным усилиям сын (дочь) остался жив.
96. Нередко завидую тем, кто живет без детей.

97. Если предоставить моему сыну (дочери) свободу, он (она) непременно использует это во вред себе или окружающим.
98. Нередко бывает, что если я говорю своему сыну (дочери) одно, то муж (жена) специально говорит наоборот.
99. Мужчины чаще, чем женщины, думают только о себе.
100. Женщины чаще, чем мужчины, думают только о себе.
101. Я трачу на сына (дочь) больше сил и времени, чем на себя.
102. Я довольно мало знаю о делах сына (дочери).
103. Желание моего сына (дочери) – для меня закон.
104. Когда мой сын был маленьким, он очень любил спать со мной.
105. У моего сына (дочери) плохой желудок.
106. Родители нужны ребенку лишь пока он не вырос. Потом он все реже вспоминает о них.
107. Ради сына (дочери) я пошел бы (пошла бы) на любую жертву.
108. Моему сыну (дочери) нужно уделять значительно больше времени, чем я могу.
109. Мой сын (дочь) умеет быть таким(ой) милым(ой), что я ему (ей) все прощаю.
110. Мне бы хотелось, чтобы сын женился попозже, после 30 лет.
111. Руки и ноги моего сына (дочери) часто бывают очень холодными.
112. Большинство детей – маленькие эгоисты. Они совсем не думают о здоровье и чувствах своих родителей.
113. Если не отдавать моему сыну (дочери) все время и силы, то все может плохо кончиться.
114. Когда все благополучно, я меньше интересуюсь делами сына (дочери).
115. Мне очень трудно сказать своему ребенку: "Нет".
116. Меня огорчает, что мой сын (дочь) все менее нуждается во мне.
117. Здоровье моего сына (дочери) хуже, чем у большинства других подростков.
118. Многие дети испытывают слишком мало благодарности по отношению к родителям.
119. Мой сын (дочь) не может обходиться без моей постоянной помощи.
120. Большую часть своего свободного времени сын (дочь) проводит вне дома.
121. У моего сына (дочери) очень много времени на развлечения.
122. Кроме моего сына, мне больше никто на свете не нужен.
123. У моего сына (дочери) прерывистый и беспокойный сон.
124. Нередко думаю, что я слишком рано женился (вышла замуж).
125. Все, чего добился мой сын (дочь) к настоящему моменту (в учебе, работе или другом), он (она) добился только благодаря моей постоянной помощи.
126. Делами сына (дочери) в основном занимается мой муж (жена).

127. Кончив уроки (или придя с работы), мой сын (дочь) занимается тем, что ему нравится.

128. Когда я вижу или представляю сына с девушкой, у меня портится настроение.

129. Мой сын (дочь) часто болеет.

130. Семья не помогает, а осложняет мою жизнь.

Бланк для ответов

1	21	41	61	81	Г+		7
2	22	42	62	82	Г-		8
3	23	43	63	83	У+		6
4	24	44	64	84	У-		4
5	25	45	65	85	Т+		4
6	26	46	65	86	Т-		4
7	27	47	67	87	З+		4
8	28	48	68	88	З-		3
9	29	49	69	89	С+		4
10	30	50	70	90	С-		4
11	31	51	71	91	Н		5
12	32	52	72	92	РРЧ		6
13	33	53	73	93	ПДК		4
14	34	54	74	94	ВН		4
15	35	55	75	95	ФУ		6
16	36	56	76	96	НРЧ		7
17	37	57	77	9/	ПНК		4
18	38	58	78	98	В		4
19	39	59	79	99	ПМК		4
20	40	60	80	100	ПЖК		4
101	107	113	119	125	Г+		
102	108	114	120	126	Г-		
103	109	115	121	127	У+		
104	110	116	122	128	РРЧ		
105	111	117	123	129	ФУ		
106	112	118	124	130	НРЧ		

Фамилия, имя, отчество _____

Фамилия и имя сына (дочери) _____

Сколько ему (ей) лет? _____

Кто заполнял (отец, мать, другой воспитатель) _____

Интерпретация результатов

I. Нарушения процесса воспитания в семье

Выше подробно были рассмотрены такие виды отклонений в воспитании подростков, как гипо- и гиперпротекция, эмоциональное отвержение и др. Психо-логи-ческая методика для установления этих типов разрабо-тана впервые Э.Г.Эйдемиллером и В.В.Юстицким (1987).

Рассмотрим особенности воспитания, учет которых наиболее важен при изучении этиологии непсихотических патологических нарушений поведения и отклонений личности подростков. Одновременно дадим описание тех шкал опросника АСВ, которые предназначены для диагностики типов неправильного воспитания.

1. Уровень протекции в процессе воспитания

Речь идет о том, сколько сил, внимания, времени уделяют родители при воспитании подростка. Наблюдаются два уровня протекции: чрезмерная (гиперпротекция) и недостаточная (гипопротекция).

Гиперпротекция (шкала Г+). При гиперпротекции родители уделяют подростку очень много времени, сил и внимания, и его воспитание стало центральным делом их жизни. Типичные высказывания таких родителей использованы при разработке настоящей шкалы (см. утверждения шкалы Г+ опросника АСВ).

Гипопротекция (шкала Г-) – ситуация, при которой подросток оказывается на периферии внимания родителя, до него "не доходят руки", родителю "не до него". Подросток часто выпадает у них из виду. За него берутся лишь время от времени, когда случается что-то серьезное.

2. Степень удовлетворения потребностей подростка

Речь идет о том, в какой мере деятельность родителей нацелена на удов-лет-ворение потребностей подростка как материально-бытовых (в питании, одежде, предметах развлечения), так и духовных – прежде всего в общении с родителями, в их любви и внимании. Данная черта семейного воспитания принципиально отличается от уровня протекции, поскольку характеризует не меру занятости родителей воспитанием ребенка, а степень удовлетворения его потребностей. Так называемое "спартанское воспитание" является примером высокого уровня протекции, поскольку родитель много занимается воспитанием, и низкого уровня – удовлетворения потребностей подростка.

В степени удовлетворения потребности возможны два откло-нения.

Потворствование (шкала У+). О потворствовании мы говорим в тех случаях, когда родители стремятся к максимальному и некритическому удовлетворению любых потребностей подростка. Они "балуют" его.

Любое его желание для них – закон. Объясняя необходимость такого воспитания, родители приводят аргументы, являющиеся типичной рационализацией, – "слабость ребенка", его исключительность, желание дать ему то, чего сам был лишен в свое время родитель, что подросток растет без отца и т.д. Типичные высказывания приведены в шкале У+.

Игнорирование потребностей подростка (шкала У–). Данный стиль воспитания противоположен потворствованию и характеризуется недостаточным стремлением родителя к удовлетворению потребностей подростка. Чаще страдают при этом духовные потребности, особенно потребность в эмоциональном контакте, общении с родителем.

3. Количество и качество требований к подростку в семье

Требования к подростку – неотъемлемая часть воспитательного процесса. Они выступают, во-первых, в виде обязанностей подростка, т.е. в тех заданиях, которые он выполняет, – учеба, уход за собой, участие в организации быта, помощь другим членам семьи. Во-вторых, это требования-запреты, устанавливающие то, чего подросток не должен делать. Наконец, невыполнение требований подростком может повлечь применение санкций со стороны родителей – от мягкого осуждения до суровых наказаний.

Формы нарушений системы требований к подростку различны, поэтому высказывания родителей, отражающие их, представлены в целом ряде шкал: Т+; Т–; З+; З–; С+; С–.

Чрезмерность требований-обязанностей (шкала Т+). Именно это качество лежит в основе типа неправильного воспитания – "повышенная моральная ответственность". Требования к подростку в этом случае очень велики, непомерны, не соответствуют его возможностям и не только не содействуют полноценному развитию его личности, но, напротив, представляют риск психотравматизации.

Недостаточность требований-обязанностей подростка (шкала Т–). В этом случае подросток имеет минимальное количество обязанностей в семье. Данная особенность воспитания проявляется в высказываниях родителей о том, как трудно привлечь подростка к какому-либо делу по дому.

Требования-запреты, т.е. указания на то, чего подростку нельзя делать, определяют прежде всего степень самостоятельности подростка, возможность самому выбирать способ поведения. И здесь возможны две степени отклонения: чрезмерность и недостаточность требований-запретов.

Чрезмерность требований-запретов (шкала З+). Такой подход может лежать в основе типа неправильного воспитания "доминирующая гиперпротекция". В этой ситуации подростку "все нельзя". Ему

предъявляется огромное количество требований, ограничивающих его свободу и самостоятельность. У стеничных подростков такое воспитание форсирует реакцию эмансипации, у менее стеничных предопределяет развитие черт сенситивной и тревожно-мнительной (психастенической) акцентуаций. Типичные высказывания родителей отражают их страх перед любыми проявлениями самостоятельности подростка. Этот страх проявляется в резком преувеличении последствий, которые может иметь хотя бы незначительное нарушение запретов, а также в стремлении подавить самостоятельность мысли подростка.

Недостаточность требований-запретов к подростку (шкала 3–). В этом случае подростку "все можно". Даже если и существуют какие-то запреты, подросток их легко нарушает, зная, что с него никто не спросит. Он сам определяет время возвращения домой вечером, круг друзей, вопрос о курении и употреблении спиртных напитков. Он ни за что не отчитывается перед родителями. Родители при этом не хотят или не могут установить какие-либо рамки в его поведении. Данное воспитание стимулирует развитие гипертимного типа характера у подростка и, особенно, неустойчивого типа.

Строгость санкций (наказаний) за нарушение требований подростком (шкала С+ и С–). Чрезмерность санкций (тип воспитания "жестокое обращение с подростком"). Для этих родителей характерна приверженность к применению строгих наказаний, чрезмерное реагирование даже на незначительные нарушения поведения. Типичные высказывания родителей отражают их убеждение в полезности для детей и подростков максимальной строгости (см. шкалу С+).

Минимальность санкций (шкала С–). Эти родители предпочитают либо вовсе обходиться без наказаний, либо применяют их крайне редко. Они уповают на поощрения, сомневаются в результативности любых наказаний.

4. Неустойчивость стиля воспитания (шкала Н)

Под таким воспитанием мы понимаем резкую переменчивость стиля, приемов, представляющих собой переход от очень строгого к либеральному и затем, наоборот, переход от значительного внимания к подростку к эмоциональному отвержению его родителями.

Неустойчивость стиля воспитания, по мнению К.Леонгарда, содействует формированию таких черт характера, как упрямство, склонность противостоять любому авторитету, и является нередкой ситуацией в семьях подростков с отклонениями характера.

Родители, как правило, признают факт значительных колебаний в воспитании подростка, однако недооценивают размах и частоту этих колебаний.

Сочетания различных отклонений в воспитании. Возможно достаточно большое количество сочетаний перечисленных черт семейного воспитания. Однако особенно важное значение с точки зрения анализа причин отклонения характера, а также возникновения непсихотических психогенных нарушений поведения, неврозов и неврозоподобных состояний имеют следующие устойчивые сочетания.

Диагностика типов семейного воспитания

Тип воспитания	Выраженность черт воспитательного процесса				
	Уровень протекции	Полнота удовлетворения потребностей	Степень предъявления требований	Степень запросов	Степень санкций
	Г	У	Т	З	С
Потворствующая гиперпротекция	+	+	-	-	-
Доминирующая гиперпротекция	+	+ -	+ -	+ -	+ -
Эмоциональное отвержение	-	-	+ -	+ -	+ -
Жестокое обращение	-	-	+ -	+ -	+ -
Гипопротекция	-	-	-	-	+ -
Повышенная моральная ответственность	-	-	+ -	+ -	+ -

Примечание. "+" означает чрезмерную выраженность соответствующей черты воспитания; "-" – недостаточная выраженность; "±" означает, что при данном типе воспитания возможны как чрезмерность данной черты, так и недостаточность или невыраженность.

Устойчивые сочетания различных черт воспитания представляют собой тип неправильного воспитания. Классификация типов неправильного воспитания выглядит следующим образом.

Потворствующая гиперпротекция (сочетание черт, отраженных в шкалах Г+, У+; при Т-, З-, С-). Подросток находится в центре внимания семьи, которая стремится к максимальному удовлетворению его потребностей. Этот тип воспитания содействует развитию

демонстративных (истероидных) и гипертимных черт характера у подростка.

Доминирующая гиперпротекция (Г+, У+, Т±, З+ и С±). Подросток также в центре внимания родителей, которые отдают ему много сил и времени, однако в то же время лишают его самостоятельности, ставя многочисленные ограничения и запреты. У гипертимных подростков такое воспитание усиливает реакцию эмансипации и обуславливает острые аффективные реакции экстрапунитивного типа. При тревожно-мнительном (психастеническом), сенситивном, астено-невротическом типах отклонений характера доминирующая гиперпротекция усиливает астенические черты.

Эмоциональное отвержение (Г-, У-, С+). В крайнем варианте – это воспитание по типу "Золушки". Формирует и усиливает черты инертно-импульсивной (эпилептоидной) акцентуации характера и эпилептоидной психопатии; ведет к декомпенсации и формированию невротических расстройств у подростков с эмоционально-лабильной, сенситивной и астено-невротической акцентуациями характера.

Повышенная моральная ответственность (Г-, У-, Т+). Этот тип воспитания характеризуется сочетанием высоких требований к подростку с пониженным вниманием к нему со стороны родителей, меньшей заботой о нем. Стимулирует развитие черт тревожно-мнительной (психастенической) акцентуации характера.

Гипопротекция (гипоопека) (Г-, У-, Т-, З-). Подросток предоставлен себе, родители не интересуются им и не контролируют его. Такое воспитание особенно неблагоприятно при акцентуациях гипертимного, неустойчивого и конформного типов.

II. Психологические причины отклонений в семейном воспитании

Причины неправильного воспитания весьма различны. Порой это определенные обстоятельства в жизни семьи, мешающие наладить адекватное воспитание. Чаще – низкая педагогическая культура родителей. В этом случае показаны разъяснительная работа и рациональная психотерапия. Однако нередко основную роль в нарушении воспитательного процесса играют личностные особенности самих родителей.

Особенно часто в работе практического и клинического психолога встречаются две группы причин: отклонения характера самих родителей и психологические (личностные) проблемы родителей, решаемые за счет подростка.

1. Отклонения характера самих родителей.

Акцентуации характера и психопатии нередко определяют определенные нарушения в воспитании. При неустойчивой акцентуации

характера родители чаще склонны проводить воспитание, характеризующееся гипопротекцией, пониженным удовлетворением потребностей подростка, пониженным уровнем требований к нему.

Инертно-импульсивная (эпилептоидная) акцентуация родителей чаще других обуславливает доминирование, жестокое обращение с подростком. Стиль доминирования может также обуславливаться сенситивным либо конформным характером.

Демонстративная акцентуация характера и *истероидная психопатия* у родителя нередко предрасполагают к противоречивому типу воспитания: демонстративная забота и любовь к подростку при зрителях и эмоциональное отвержение в их отсутствии (о влиянии характерологических особенностей родителей на воспитание подростков см. также работу Э.Г.Эйдемиллер, 1980).

Во всех этих случаях необходимо выявить отклонение характера родителей, убедиться в том, что именно оно играет решающую роль в возникновении нарушений в воспитании. Поэтому внимание психотерапевта направляется на осознание родителями взаимосвязи между особенностями своих характеров, типов воспитания и нарушениями поведения у подростка.

2. Психологические (личностные) проблемы родителей, решаемые за счет подростка

В этом случае в основе неправильного воспитания лежит какая-то личностная проблема, чаще всего носящая характер неосознаваемой проблемы, потребности. Родитель пытается разрешить ее (удовлетворить потребность) за счет воспитания подростка. Попытки разъяснительной работы, уговоры изменить стиль воспитания оказываются неэффективными. Перед психотерапевтом встает трудная задача выявить психологическую проблему родителя, помочь ему осознать ее, преодолеть действие защитных механизмов, препятствующих такому осознанию.

Излагая наиболее часто встречающиеся психологические проблемы, лежащие в основе неправильного воспитания, мы опирались на опыт практической работы с родителями подростков – пациентов подросткового психиатрического отделения и подростков-делинквентов (соответственно 60 и 80 семей).

Как и в предыдущем разделе, одновременно с описанием этих личностных проблем будут указываться шкалы АСВ, предназначенные для их диагностики.

Расширение сферы родительских чувств (шкала РРЧ). Обуславливаемое нарушение воспитания – повышенная протекция (потворствующая или доминирующая).

Данный источник нарушения воспитания возникает чаще всего тогда, когда супружеские отношения между родителями в силу каких-либо причин оказываются нарушенными: супруга нет – смерть, развод – либо отношения с ним не удовлетворяют родителя, играющего основную роль в воспитании (несоответствие характеров, эмоциональная холодность и др.). Нередко при этом мать, реже отец, сами того четко не осознавая, стремятся к тому, чтобы ребенок, а позже подросток стал для них чем-то большим, нежели просто ребенком. Родители хотят, чтобы подросток удовлетворил хотя бы часть потребностей, которые в обычной семье должны быть удовлетворены в психологических отношениях супругов, – потребность во взаимной исключительной привязанности, частично эротические потребности. Мать нередко отказывается от вполне реальных возможностей повторного замужества. Появляется стремление отдать подростку – чаще противоположного пола – "все чувства", "всю любовь". В детстве стимулируется эротическое отношение к родителям – ревность, детская влюбленность. Когда ребенок достигает подросткового возраста, у родителя возникает страх перед самостоятельностью подростка. Появляется стремление удержать его с помощью потворствующей или доминирующей гиперпротекции.

Стремление к расширению сферы родительских чувств за счет включения эротических потребностей в отношениях матери и ребенка, как правило, ею не осознается. Эта психологическая установка проявляется косвенно, в частности, в высказываниях о том, что ей никто не нужен, кроме сына, и в характерном противопоставлении идеализированных ею собственных отношений с сыном и неудовлетворяющих отношений с мужем. Иногда такие матери осознают свою ревность к подругам сына, хотя чаще они предъявляют ее в виде многочисленных придирок к ним.

Предпочтение в подростке детских качеств (шкала ПДК). Обусловливаемое нарушение воспитания – потворствующая гиперпротекция. В этом случае у родителей наблюдается стремление игнорировать повзросление детей, стимулировать сохранение у них таких детских качеств, как непосредственность, наивность, игривость. Для таких родителей подросток все еще "маленький". Нередко они открыто признают, что маленькие дети им вообще нравятся больше, что с большими уже не так интересно. Страх или нежелание повзросления детей могут быть связаны с особенностями биографии самого родителя (он имел младшего брата или сестру и на них в свое время переместилась любовь родителей, в связи с чем свой старший возраст воспринимался как несчастье).

Рассматривая подростка как "еще маленького", родители снижают уровень требования к нему, создавая потворствующую гиперпротекцию, тем самым стимулируя развитие психического инфантилизма.

Воспитательная неуверенность родителя (шкала ВН). Обусловливаемое нарушение воспитания – потворствующая гиперпротекция либо просто пониженный уровень требований. Воспитательную неуверенность родителя можно было бы назвать "слабым местом" личности родителя. В этом случае происходит перераспределение власти в семье между родителями и подростком в пользу последнего. Родитель "идет на поводу" у подростка, уступает даже в тех вопросах, в которых уступать, по его же мнению, никак нельзя. Это происходит потому, что подросток сумел найти к своему родителю подход, нащупал его "слабое место" и добивается для себя ситуации "минимум требований – максимум прав". Типичная комбинация в такой семье – бойкий, уверенный в себе подросток, смело ставящий требования, и нерешительный, винящий себя во всех неудачах с подростком, родитель.

В одних случаях "слабое место" обусловлено психастеническими чертами характера родителя. В других – определенную роль в формировании этой особенности могли сыграть отношения родителя с его собственными родителями. В определенных условиях дети, воспитанные требовательными, эгоцентричными родителями, став взрослыми, видят в своих детях ту же требовательность и эгоцентричность, испытывают по отношению к ним то же чувство "неоплатного должника", что испытывали ранее по отношению к собственным родителям. Характерная черта высказываний таких родителей – признание ими массы ошибок, совершенных в воспитании. Они боятся упрямства, сопротивления своих детей и находят довольно много поводов уступить им.

Фобия утраты ребенка (шкала ФУ). Обусловливаемое нарушение воспитания – потворствующая или доминирующая гиперпротекция. "Слабое место" – повышенная неуверенность, боязнь ошибиться, преувеличенные представления о "хрупкости" ребенка, его болезненности и т.д.

Один источник таких переживаний родителей коренится в истории появления ребенка на свет – его долго ждали, ребенок родился хрупким и болезненным, с большим трудом удалось его выводить и т.д. Другой источник – перенесенные ребенком тяжелые заболевания, особенно если они были длительными. Отношение родителей к подростку формировалось под воздействием накопленного ими страха утраты ребенка. Этот страх заставляет одних родителей тревожно

прислушиваться к любому пожеланию ребенка и удовлетворять их (потворствующая гиперпротекция), а других --мелочно опекать его (доминирующая гиперпротекция).

В типичных высказываниях родителей отражена их ипохондрическая боязнь за ребенка: они находят у него множество болезненных проявлений, свежи воспоминания о прошлых, даже отдаленных по времени переживаниях по поводу здоровья сына или дочери.

Неразвитость родительских чувств (шкала НРЧ). Обусловливаемые нарушения воспитания – гипопротекция, эмоциональное отвержение, жестокое обращение. Адекватное воспитание детей и подростков возможно лишь тогда, когда родителями движут какие-либо достаточно сильные мотивы: чувство долга, симпатия, любовь к ребенку, потребность "реализовать себя" в детях, "продолжить себя". Слабость, неразвитость родительских чувств нередко встречается у родителей подростков с отклонениями характера. Однако это явление очень редко ими осознается, а еще реже признается как таковое. Внешне оно проявляется в нежелании иметь дело с подростком, в плохой переносимости его общества, поверхностности интереса к его делам.

Причиной неразвитости родительских чувств может быть отвержение самого родителя в детстве его родителями, то, что он сам в свое время не испытал родительского тепла. Другой причиной НРЧ могут быть особенности характера родителя, например, выраженная шизоидность. Замечено, что родительские чувства нередко значительно слабее развиты у очень молодых родителей, имея тенденцию усиливаться с возрастом. Об этом свидетельствуют примеры любящих бабушек и дедушек.

При относительно благоприятных условиях жизни семьи НРЧ обуславливает воспитание по типу гипопротекции и особенно – по типу эмоционального отвержения. При трудных, напряженных, конфликтных отношениях в семье на подростка часто перекладывается значительная часть родительских обязанностей – тип воспитания "повышенная моральная ответственность", либо к подростку возникает раздражительно-враждебное отношение.

Типичные высказывания родителей содержат жалобы на то, насколько утомительны родительские обязанности, сожаление, что эти обязанности отрывают их от чего-то более важного и интересного. Для женщин с неразвитым родительским чувством характерны эмансипационные устремления и желание любым путем "устроить свою жизнь".

Проекция на подростка собственных нежелательных качеств (шкала ПНК). Обусловливаемые нарушения воспитания – эмоциональное

отвержение, жестокое обращение. Причиной такого воспитания подростка нередко бывает то, что в подростковом возрасте родитель как бы видит черты характера, которые чувствует, но не признает в самом себе. Это могут быть агрессивность, склонность к лени, влечение к алкоголю, негативизм, протестные реакции, несдержанность и др. Ведя борьбу с такими же, истинными или мнимыми, качествами у подростка, родитель (чаще всего отец) извлекает из этого эмоциональную выгоду для себя. Борьба с нежелательным качеством в ком-то другом помогает ему верить, что у него самого такого качества нет. Родители много и охотно говорят о своей непримиримой и постоянной борьбе с отрицательными чертами и слабостями подростка, о мерах и наказаниях, которые они в связи с этим применяют. В высказываниях родителя сквозит неверие в подростка, нередко инквизиторские интонации с характерным стремлением в любом поступке выявить "истинную", т.е. плохую, причину. В качестве таковой чаще всего выступают качества, с которыми родитель неосознанно борется в себе.

Вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания (шкала ВК). Обусловливаемые нарушения воспитания: противоречивый тип воспитания – соединение потворствующей гиперпротекции одного родителя с отвержением либо доминирующей гиперпротекцией другого.

Конфликтность во взаимоотношениях между супругами – частое явление даже в относительно стабильных семьях. Нередко воспитание превращается в "поле битвы" конфликтующих родителей. Здесь они получают возможность наиболее открыто выражать недовольство друг другом, руководствуясь "заботой о благе ребенка". При этом разница во мнениях родителей чаще всего бывает диаметральной: один настаивает на весьма строгом воспитании с повышенными требованиями, запретами и санкциями, другой склонен "жалеть" подростка, идти у него на поводу.

Характерное проявление ВК – выражение недовольства воспитательными методами другого супруга. При этом легко обнаруживается, что каждого интересует не столько то, как воспитывать подростка, сколько то, кто прав в воспитательных спорах. Шкала ВК отражает типичные высказывания "строгой" стороны. Это связано с тем, что именно "строгая" сторона, как правило, является инициатором обращения к психологу или психотерапевту.

Сдвиг в установках родителя по отношению к подростку в зависимости от его (подростка) пола (шкала предпочтения мужских качеств (ПМК) и шкала предпочтения женских качеств (ПЖК)). Обусловливаемые нарушения в воспитании: потворствующая гиперпротекция, эмоциональное отвержение. Нередко отношение родителя к подростку обуславливается не действительными

особенностями подростка, а теми чертами, которые родитель приписывает его полу, т.е. "вообще мужчинам" или "вообще женщинам". Так, при наличии предпочтения женских качеств наблюдается неосознаваемое неприятие подростка мужского пола. В таком случае приходится сталкиваться со стереотипными отрицательными суждениями о мужчинах вообще: "Мужчины в основном грубы, неопрятны. Они легко поддаются животным побуждениям, агрессивны и чрезмерно сексуальны, склонны к алкоголизму. Любой же человек, будь то мужчина или женщина, должен стремиться к противоположным качествам – быть нежным, деликатным, опрятным, сдержанным в чувствах". Именно такие качества родитель с ПЖК и видит в женщинах. Примером проявления установки ПЖК может служить отец, видящий массу недостатков у сына и считающий, что таковы и все его сверстники. В то же время этот отец "без ума" от младшей сестры подростка, так как находит у нее одни достоинства. Под влиянием ПЖК в отношении подростка мужского пола в данном случае формируется тип воспитания "эмоциональное отвержение".

Возможен и противоположный переко с выраженной антифеминистской установкой, пренебрежением к матери подростка, его сестрам. В этих условиях по отношению самого подростка мужского пола может сформироваться воспитание по типу "потворствующей гиперпротекции".

Бланк відповідей методики АСВ (Аналіз сімейного виховання)

1+	21+	41+	61+	81+	Г+		7
2+	22+	42	62+	82	Г-		8
3	23	43	63+	83	У+		6
4	24	44+	64+	84+	У-		4
5+	25+	45+	65	85	Т+		4
6+	26+	46+	65	86+	Т-		4
7	27	47	67	87	З+		4
8+	28	48	68+	88+	З-		3
9+	29	49	69+	89	С+		4
10+	30+	50+	70	90+	С-		4
11+	31	51+	71	91	Н		5
12+	32+	52+	72	92+	РРЧ		6
13+	33+	53+	73	93	ПДК		4
14	34	54+	74	94	ВН		4
15	35+	55+	75+	95+	ФУ		6
16	36	56	76	96	НРЧ		7
17+	37	57	77	97	ПНК		4
18	38	58	78	98	В		4
19+	39+	59+	79+	99+	ПМК		4
20	40	60	80	100	ПЖК		4
101+	107	113	119+	125+	Г+		
102	108+	114+	120+	126	Г-		
103	109+	115	121	127+	У+		
104	110+	116	122	128+	РРЧ		
105	111+	117+	123	129	ФУ		
106	112+	118+	124+	130	НРЧ		

Прізвище, ім'я, по батькові: Н.А. _____

Прізвище, ім'я сина: С. _____

Скільки йому років? 15 _____

Хто заповнював (батько, мати, інший вихователь) _____

Анкета Хорна "Чому ви курите?"⁸⁹

- А. Я курю, щоб підтримувати себе у формі.
- Б. Я тримаю сигарету в руках, і це приносить мені задоволення.
- В. Я відчуваю задоволення від того, що з сигаретою мені легше розслабитися, у мене з'являється відчуття розкутості.
- Г. Я закурюю, якщо чомусь засмучений.
- Д. Мені не по собі, коли під рукою немає сигарети.
- Е. Я курю автоматично, не замислюючись про причини.
- Ж. Палю, щоб зібратися, зосередитися.
- З. Сам процес прикурювання сигарети приносить мені задоволення.
- И. Мені просто приємний запах тютюну.
- К. Я закурюю, коли хвилююся.
- Л. Коли я не курю, мені здається чогось не вистачає.
- М. У мене таке відчуття, що я курю одну сигарету: поки стара догоряє в попільничці, я, не помічаючи, прикурюю нову.
- Н. Коли я курю, мені здається, що я стаю бадьорішим.
- О. Мені приносить задоволення дивитися на дим від сигарети.
- П. Найчастіше я курю, коли мені добре, я спокійний і вмиротворений.
- Р. Я курю, коли мені нудно і не хочеться ні про що думати.
- С. Якщо я якийсь час не курю, то починаю відчувати нестримне бажання зробити це.
- Т. Іноді трапляється, що запалена сигарета у мене в руках, але я закурюю її автоматично, неусвідомлено.

---

⁸⁹Диагностика здоровья: Психологический практикум / Под ред. проф. Г.С.Никифорова. СПб.: Речь, 2007. С. 535–536.

Обробка та інтерпретація результатів

1. **А+Ж+Н** – мотив стимулювання, збадьорення "від лінії".

2. **Б+З+О** – задоволення від процесу куріння, "гра з сигаретою".

3. **В+И+П** – бажання розслабитися, отримати задоволення, підтримати рівновагу духу гарний настрій.

4. **Г+К+Р** – зняття напруги, пригніченості; засіб вирішення особистісних проблем, точніше, отримання відчуття, ніби вони вирішені.

5. **Д+Л+С** – неконтрольоване бажання закурити, психологічна залежність, жага.

6. **Е+М+Т** – звичка (рефлекс).

Від 0 до 7: тютюнова залежність невисока (особливо якщо вона стосується тільки перших 3 груп мотивів), і від неї ви ще в силах позбутися без болісних переживань, великого зусилля волі і допомоги фахівців.

Від 8 до 10: тютюнова залежність середня. Вам доведеться потрудитися, щоб кинути палити.

Від 11 до 15: тютюнова залежність висока (особливо якщо зачіпаються останні 3 групи мотивів). Потрібен продуманий план, необхідні зусилля волі й допомога фахівців.

Тест для визначення схильності підлітка до вживання психотропних речовин⁹⁰

1. Низька стійкість до фізичних навантажень і стресів.
2. Невпевненість у собі, низька самооцінка.
3. Труднощі спілкування з однолітками.
4. Тривожність, напруженість у спілкуванні в школі або в іншому закладі.
5. Прагнення до отримання нових відчуттів, задоволення, причому якомога швидше і будь-яким шляхом.
6. Надлишкова залежність від друзів, легка підпорядкованість думці знайомих, некритична готовність наслідувати спосіб життя приятеля.
7. Відхилення в поведінці, викликані травмами мозку, інфекціями або вродженими захворюваннями, в тому числі і пов'язаними з мозковою патологією.
8. Непереносимість конфліктів, прагнення втекти в ілюзорний світ благополуччя.
9. Обтяжена спадковість – захворювання батька (матері) на наркоманію чи алкоголізм.

Обробка та інтерпретація результатів

За кожну позитивну відповідь на питання 1, 2, 3, 4 нараховується по п'ять балів. За відповідь "Так" на будь-яке з питань 6, 8 - по десять балів, а на питання 5, 7, 9 - по п'ятнадцять балів. За негативні відповіді - 0 балів.

Сума менше 15 балів означає, що неповнолітній в "групу ризику" не входить.

Від 15 до 30 балів – середня ймовірність входження в "групу ризику", що вимагає підвищеної уваги до поведінки підлітка.

При результаті понад 30 балів слід негайно порадитися з педагогом, лікарем, працівником підрозділу поліції щодо попередження правопорушень неповнолітніми.

---

⁹⁰ Диагностика здоровья: Психологический практикум / Под ред. проф. Г.С.Никифорова. СПб.: Речь, 2007. С. 558–559.

Опитувальник для визначення співзалежнення (коалкоголізму)⁹¹

№	Питання	Відповідь (так, ні)
1	Чи Ви непокоїлися з приводу кількості спиртного, що випиває Ваш чоловік?	
2	Чи є у Вашій сім'ї фінансові проблеми, пов'язані з пиятками чоловіка?	
3	Чи брехали Ви колись для того, щоб приховати пияцтво чоловіка?	
4	Чи думаєте Ви, що для Вашого чоловіка пиятика значить більше, ніж Ви самі?	
5	Чи вважаєте Ви, що в пиятках Вашого чоловіка винне його оточення (друзі, співробітники, родичі)?	
6	Чи запізнювався Ваш чоловік додому через пиятику?	
7	Чи погрожували Ви коли-небудь розлученням своєму чоловікові, якщо він не припинить зловживати спиртним?	
8	Чи намагаєтесь Ви уловити запах спиртного при пізньому поверненні Вашого чоловіка додому?	
9	Чи доводилося Вам уникати суперечок з чоловіком через побоювання викликати у нього бажання випити, щоб «розрядитися» після сварки?	
10	Чи було Вам соромно через надмірне пияцтво Вашого чоловіка?	
11	Чи не здається Вам, що пиятики Вашого чоловіка псують Ваше сімейне життя?	
12	Чи були випадки, коли Ви хотіли викликати міліцію, щоб угамувати п'яного чоловіка?	
13	Чи доводилося Вам шукати вдома заховані спиртні напої?	
14	Чи думаєте Ви, що якщо чоловік Вас більше кохатиме, то він питиме менше?	
15	Чи доводилося Вам відмовлятися від запрошення в гості через острах, що Ваш чоловік нап'ється?	
16	Чи є у Вас почуття провини через те, що Ви не можете контролювати пияцтво Вашого чоловіка?	
17	Чи вважаєте Ви, що проблем у сім'ї не буде, якщо Ваш чоловік припинить зловживати спиртним?	
18	Чи погрожували Ви коли-небудь самогубством своєму чоловікові через його пияцтво?	
19	Чи траплялося, що Ви зривали злість на комусь іншому, бо були засмучені пияцтвом чоловіка?	

⁹¹ Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навчальний посібник /Н.Ю.Максимова. К.: Либідь, 2006. С.326-327.

20	Чи викликали у Вас колись роздратування такі слова чоловіка, як «Пробач мені, це востаннє» або «Я кохаю тебе, не будемо сваритися»?	
21	Чи бувало так, що чоловік обіцяв не пити, але протримався всього кілька днів?	
22	Чи дратує Вашого чоловіка, коли Ви чи інші близькі йому люди (друзі, родичі) говорять про те, що йому слід пити менше?	
23	Чи бувало так, що для того, аби нормально почуватися вранці, Вашому чоловіку було потрібно похмелитися?	
24	Чи були у Вашого чоловіка неприємності, пов'язані з пияцтвом?	
25	Чи пробує Ваш чоловік здобути «додаткову» порцію спиртного на вечірках, пікніках тощо, бо йому здається, що він випив мало?	
26	Чи казав Ваш чоловік, що може кинути пити, як тільки цього	
27	Чи траплялось Вашому чоловікові прогулювати роботу через те, що він був п'яний або не міг піднятися «з похмілля»?	
28	Чи був хоча б один випадок, коли Ваш чоловік не міг згадати про те, що з ним було в стані сп'яніння?	
29	Чи є у Вас таке відчуття, що ніхто у світі не розуміє Ваших труднощів з чоловіком?	
30	Згадуючи своє дитинство, чи можете Ви сказати, що принаймні один з Ваших батьків зловживав алкоголем?	

Обробка

1. Якщо Ви відповіли «так» хоча б на 5 запитань, то Вам слід серйозно задуматися про проблему алкоголю у Вашій сім'ї. Спробуйте протягом місяця записувати, скільки разів чоловік уживав спиртне і в якій кількості (хоча б приблизно, судячи зі ступеня сп'яніння). Проаналізувавши ці записи, можна визначити, на якому рівні вживання алкоголю перебуває Ваш чоловік.

2. Якщо Ви відповіли «так» на 10-15 запитань, то Ви і Ваша сім'я узалежнені від алкоголю.

3. Якщо Ви відповіли «так» на 25 запитань і більше, то без медичної і психологічної допомоги Ваша сім'я навряд чи зможе позбутися алкоголізму чоловіка та коалкоголізму рідних йому людей (дружини, матері та ін.).

Опитувальник К.Янг на визначення Інтернет-залежності

К.Янг (1996)⁹² обстежила 496 чоловік, які активно використовували комп'ютерні мережі. Залежність від Інтернету досліджуваного мала місце, якщо за період в 12 місяців реєструвалося чотири і більше з таких симптомів:

1. Відчував зайнятість Інтернетом.
2. Відчував необхідність проведення великої кількості часу в роботі з Інтернетом для отримання задоволення.
3. Втратив здатність контролювати свою зайнятість Інтернетом.
4. Відчував себе фізично і психічно погано, коли намагався скоротити час користування Інтернетом.
5. Використовував Інтернет як спосіб уникнення проблем або поліпшення настрою.
6. Брехав членам сім'ї або друзям, що вказує на надмірне захоплення Інтернетом.
7. Ризикував втратити значущі відносини, роботу, можливість отримання освіти через Інтернет.
8. Продовжував повертатися до Інтернету навіть після витрати величезної суми грошей.
9. Спостерігався "синдром відміни" без використання Інтернету.
10. Залишався в мережі довше, ніж мав намір.

---

⁹²Кулаков С.А. На приеме у психолога – подросток: Пособие для практических психологов. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена; Изд-во "Союз", 2001. С. 68–69.

Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика й корекція <...> РОЗВИТОК АГРЕСИВНОСТІ В ДИТЯЧОМУ ВІЦІ

Агресивні дії у дитини можна спостерігати вже з самого раннього віку. У перші роки життя агресія виявляється майже виключно в імпульсивних приступках упертості, часто вже не піддаються управлінню дорослих. Виражається це найчастіше спалахами злості або гніву, що супроводжуються криком, бриканням, кусанням, забіякуватістю. І хоча такі реакції дитини неприємні й не заохочуються, але і не вважаються ненормальними. Причиною такої поведінки є блокування бажань або наміченої програми дій в результаті застосування виховних впливів. Тому цілком зрозуміло, що така поведінка дитини викликана станом дискомфорту, фрустрації або безпорадності. До речі, її й агресивною можна вважати досить умовно, оскільки у дитини немає наміру завдати шкоди оточуючим.

У більш пізньому віці на перший план все активніше висуваються конфлікти і сварки з ровесниками, пов'язані з володінням речами, найчастіше іграшками. Частка таких конфліктів у півторарічних дітей становить 78%. В цей же період розвитку більш ніж у п'ять разів зростає число випадків використання дітьми фізичного насильства, спалахи люті стають більш цілеспрямованими і в поведінці дитини чітко простежується реакція нападу. Ймовірно, це пов'язано з переважаючими в даному віковому періоді механізмами адаптації дитини, а саме "утриманням і відпусканням" (за Е.Еріксоном). Конфлікти між "володіти" і "віддавати" можуть вести або до ворожих, або до доброзичливих очікувань та установок. Тому утримання може ставати як деструктивним і грубим захопленням або затриманням, так і перетворюватися в спосіб турботи: мати і зберігати.

Відпускання також може перетворюватися в прагнення давати волю своїм руйнівним пристрастям або ж перетворитися на пасивну готовність залишати "все як є" і покладатися на природний хід подій. Досвід роботи з дітьми цього віку показує, що переважна більшість дітей 1,5-2-річного віку добровільно не віддають власних іграшок чи роблять це, тільки поступаючись авторитету батьків, але завжди з явним небажанням, образою або плачем. Це наводить на роздуми про те, що дитина включає власні речі, в тому числі й іграшки, у внутрішні кордони "Я" і розглядає їх як частини самого себе. Недиференційованість і злиття всіх частин "Я" призводить до неможливості встановлення контакту з оточуючими в цій сфері відносин. Тому, природно, що дитина сприйматиме прохання мами

"Дай пограти свою машинку цьому хлопчику!" майже еквівалентну – "Відірви руку і дай її паплюжити іншому дитині!" Зрозуміло, що реакція буде цілком передбачуваною. <...>

Надалі дитина поступово навчається контролювати свої агресивні імпульси і виражати їх в прийнятних рамках. Прояви агресивності в цьому віці, головним чином, залежать від реакції і ставлення батьків до тих чи інших форм поведінки. Якщо батьки ставляться нетерпимо до будь-яких проявів відкритої агресії, то в результаті можуть формуватися символічні форми агресивності, такі як ниття, упертість, непослух та інші види опору.

Слід також зазначити, що в цьому віці посилюється "дослідницький інстинкт" і значно розширюються соціальні контакти дитини. І водночас малюк стикається з цілою системою нових для його досвіду заборон, обмежень і соціальних обов'язків. Мимоволі, потрапляючи в конфліктну ситуацію між ненаситною допитливістю, спонтанним інтересом до всього нового і незвичайного та батьківським "не можна", дитина відчуває сильну депривацію – обмеження можливості задоволення своїх потреб. І сприймає цю ситуацію як акт відторгнення з боку батьків. Неможливість вирішення конфлікту призводить до того, що в дитині прокидаються злість, відчай, агресивні тенденції.

Однак, якщо раніше батьки на агресивність дитини реагували ласкою, відволіканням уваги, спробами звести всю справу до жарту, то тепер вони частіше вдаються до загроз, позбавлень задовольень, ізоляції. Дитина задумується, як же їй реагувати на все частіші санкції з боку батьків, як поводитися далі, щоб батьківська контрагресія була за можливості мінімальною. І частіше за все дитина не знаходить вихід з такого положення. Це може призвести до можливих психічних розладів, які проявляються в деяких реакціях дитини: вона втрачає апетит, перестає проситися на горщик, тривожно спить.

Надалі прояви агресивності багато в чому пов'язані з процесами статево-рольової ідентифікації дитини або з особливостями "едипової ситуації" в сім'ї. Зокрема, використання техніки "Doll-play" (коли дитина грає в ляльки, які представляють членів сім'ї) дозволило встановити, що гра хлопчиків відрізняється більшою агресивністю до ляльок, ніж гра дівчаток. Найбільша агресія в хлопчиків спостерігалася до ляльки "батька", а найменша до ляльки "матері", у дівчаток – навпаки. Було також зазначено, що хлопчики, які мають батька, виявляють більше агресивності, ніж хлопчики, які виростили без батька. У сім'ях, де немає батька, основи чоловічих рис у синів виникають повільніше і хлопці – менш

агресивні й більш залежні. Тут слід зауважити, що батьки, в свою чергу, починають займати і більш диференційовану позицію щодо дитини, тобто сприймають її не тільки як "дитину", але і як "хлопчика" або "дівчинку".

Вплив найближчого оточення і процесів усвідомлення власної статевої приналежності на формування агресивних форм поведінки дуже добре можна простежити, якщо порівняти поведінку хлопчиків і дівчаток. Зокрема, зазначається, що якщо в 2-річному віці в арсеналі засобів прояву агресивності хлопчиків і дівчаток приблизно в однаковій пропорції зустрічаються плач, вереск і взаємні штурхання, то до 4 років фрустрація, невдачі викликають у них неоднакову реакцію: хлопчики здебільшого б'ються, а дівчатка верещать.

Прихильники різних психологічних шкіл пояснюють це по-різному. Психоаналітичний напрям, що спирається на постулат щодо вродженості тенденцій до агресивної поведінки і прояву гніву, доводить, що у хлопчиків ці тенденції проявляються більшою мірою, ніж у дівчаток. В рамках біхевіористичного напрямку також зазначається велика агресивність хлопчиків у порівнянні з дівчатками, але це пояснюється різними для одних та інших соціально прийнятними моделями поведінки. На основі аналізу ряду експериментальних досліджень було встановлено, що в перші роки життя немає відмінностей в частоті й тривалості негативних емоційних реакцій у хлопчиків і дівчаток, але з віком їх частота й інтенсивність у хлопчиків зростають, а у дівчаток – зменшуються. Пояснюється це тим, що дівчатка, маючи такі ж агресивні тенденції, що і хлопчики, бояться виявити їх через покарання, в той час як до агресії хлопчиків оточуючі ставляться прихильніше. З віком ці моделі закріплюються: число проявів агресії в поведінці дівчаток поступово скорочується і вони стають менш агресивними, навіть якщо в ранньому дитинстві вони були дуже забіякуваті.

Кроскультурні дослідження показують, що якщо розглянути найбільш прості й розповсюджені форми дитячої агресії, як-от реакції образити чи вдарити, то у дітей у віці від 3 до 11 років можна спостерігати в середньому по 9 агресивних актів за годину. 29% з них становлять безпосередні відповідні реакції на напад з протилежного боку. Причому ця частка залишається практично постійною і змінюється лише залежно від статі і становить 33% у хлопчиків і 25% у дівчаток. З віком відбувається також зміна форм агресії: частота фізичних нападів зменшується за рахунок зростання більш "соціалізованих" форм, таких як образа чи суперництво.

Тут можна назвати існування статево-вікових відмінностей у засобах вираження агресивності хлопчиками і дівчатками (8-ми, 11-ти, 15-ти років). Так було виявлено, що дівчата двох старших вікових груп використовують в основному непрямі способи агресивної поведінки, на відміну від хлопчиків, використовують прямі способи агресивної поведінки. Виявлено, що здатність до використання непрямих способів агресивної поведінки формується у дівчаток до 11-річного віку. А в цілому у віковій групі 11 років діти найвище оцінили себе за рівнем агресії.

Вищевикладене підтверджується і даними інших експериментальних досліджень. Зокрема, нами вивчався вплив соціалізації на співвідношення вербальної (зауваження, догани, погрози, плітки, образи, звинувачення, критика) і фізичної (напади, бійки) агресії дітей різного віку. Результати показують, що у дошкільнят і молодших школярів співвідношення форм вираження агресії прямо протилежне: у хлопчиків переважає фізична агресія, в той час як у дівчаток – вербальна. Пізніше у хлопчиків молодшого підліткового віку тенденція змінюється: вербальна агресія стає домінуючою і, крім того, вони частіше вдаються до словесного способу висловлювання негативних почуттів, ніж дівчатка того ж віку. Разом з тим відзначається й одна примітна особливість поведінки дітей: з віком агресивність дітей все більше набуває ворожого забарвлення.

Співвідношення таких поведінкових реакцій, як фізична, вербальна, непрямая агресія і негативізм, істотно змінюється. У хлопчиків протягом усіх вікових етапів стійко домінують фізична агресія і негативізм, а у дівчаток – негативізм і вербальна агресія (див. Рис. 2). У віковому аспекті слід відзначити загальне зростання агресивних і негативистських тенденцій як у хлопчиків, так і у дівчаток. Разом з тим помітно тимчасове зниження фізичної і вербальної агресії у хлопчиків до 16-ти років, а також непрямой агресії та негативізму до 14-ти й 16-ти років. У дівчаток – послаблення реакцій фізичної та вербальної агресії відзначається в 14-річному віці, а непрямая агресія й негативізм мають постійні тенденції до зростання.

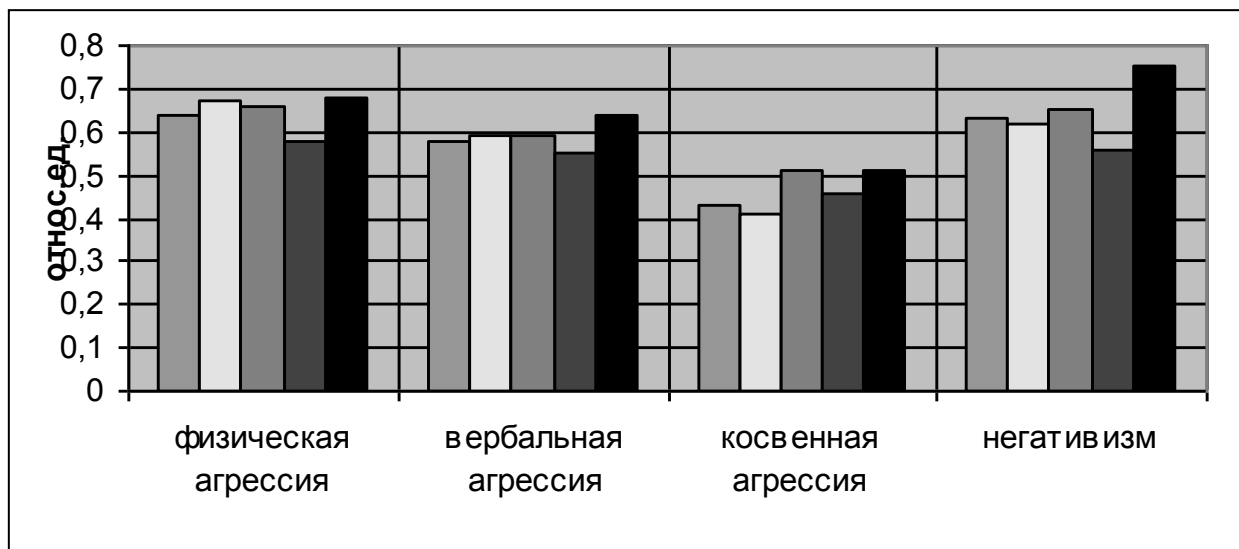

Рис. 2. Співвідношення показників порушення поведінки у хлопчиків різних вікових груп

Існують і статеві відмінності в силі прояву агресивних реакцій. Хлопчиків відрізняє переважання реакцій фізичної агресії, в той час як дівчатка з віком частіше вдаються до непрямих способів вираження агресії: вербальної, непрямой та негативізму. Можливо, це пов'язано з тим, що агресія хлопчиків спрямована "назовні", а дівчаток – "всередину".

Традиційні уявлення про чоловічу і жіночу агресивність позначаються на подальшій поведінці: і хлопчики, й дівчатка тією чи іншою мірою навчаються придушувати власні агресивні спонукання, проте хлопчики все ж мають більше можливостей для вільного виявлення агресивності.

Крім того, якщо в процесі розвитку дитина не навчається контролювати свої агресивні імпульси, то надалі це "загрожує" переважною орієнтацією на однолітків – у підлітковому віці і схильністю до розгульної поведінки – в юнацькому.

Так, наприклад, встановлено, що спонтанний вираз гніву та вчинення насильства щодо оточуючих у 8 років призводить до використання фізичної сили проти інших осіб, поневіряння по вулицях, потягу до компаній, пошуку задоволення в курінні, вживанні алкоголю і спілкуванні з протилежною статтю – в 14 років, а в подальшому в 20 років – до деструктивних вчинків, конфліктів з батьками, потреби у зустрічах з друзями, випивки, куріння і непорядкованих статевих зв'язках. <...>.

Схема спостереження за проявами агресивної поведінки (Фурманов І.А.)

<...>Фурманов І.А. Дитяча агресивність: психодіагностика й корекція

МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ

1. СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Метод спостереження, мабуть, найдавніший метод збору інформації про поведінку дітей. Він також найчастіше використовується в педагогічній практиці для складання характеристики учня. Важливу роль відіграє цей метод у психологічній практиці, принаймні з двох причин. По-перше, це можливість отримати багату інформацію для попереднього психологічного аналізу особливостей поведінки дитини і складання програми дослідження. По-друге, спостереження можна використовувати, коли психологічна інформація не може бути отримана ніякими іншими методами.

Отже, спостереження є методом збору інформації шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації всіх елементів поведінки дитини відповідно до мети і завдань дослідження. У психологічній практиці залежно від міри точності інформації, яку необхідно отримати психологу, використовуються два види спостереження: структуроване і неструктуроване.

При неструктурованому спостереженні заздалегідь не визначається, які саме елементи поведінки будуть піддані спостереженню. Воно не має строгого плану, а заздалегідь визначені лише об'єкт і ситуація спостереження.

Іншими словами, психолог визначає конкретну дитину, за якою вестиметься спостереження, і ситуацію, в якій відбуваються ті чи інші події.

Зрозуміло, що всю поведінку дитини неможливо охопити спостереженням. Тому зазвичай складається найпростіша схема спостереження поведінки, виділяються основні її елементи. В якості такої схеми можна використовувати підхід, заснований на принципах, укладених в розробках С.Розенцвейга, який вважав, що критична або фруструюча ситуація є прекрасним індикатором, що дозволяє діагностувати порушення поведінки дітей.

Це справедливо тому, що неможливість задоволення вже активованої потреби через будь-які перешкоди розцінюється дитиною як негативна, неприємна, важка ситуація. В результаті дитина починає проявляти активність, спрямовану на зміну становища. Дитяча активність найчастіше проявляється в зовнішньому плані – в поведінці і включає

емоційні реакції, вербальні (слова) і невербальні (жести, міміка) реакції і вчинки.

Разом з тим, внутрішній план теж має не мале значення – це стосується в першу чергу психологічних захистів.

Отже, поведінка дитини в критичних ситуаціях різниться за спрямованістю реакцій:

– **зовнішня (екстрапунітивна) спрямованість**: характеризується відкритим проявом агресії, спрямованої на безособові обставини, предмети чи соціальне оточення; у відповідях зазвичай містяться або засудження зовнішніх атрибутів чи учасників ситуації, або доручення іншій особі з вимогою виправити становище, задовольнити потреби;

– **спрямованість на себе (інтропунітивна)**: характеризується відкритим вираженням звинувачення або вимоги, адресованими самому собі; у відповідях зазвичай містяться або покірне прийняття фрустратора у вигляді блага, або визнання власної провини або відповідальності за дозвіл і виправлення ситуації;

– **несуб'єктна (імпунітивна) спрямованість**: характеризуються відсутністю агресії, звинувачень, вимог та запереченням або проблемності ситуації чи конфлікту, або провини чи відповідальності когось, вираз надії на сприятливе вирішення проблеми.

За видами реакцій:

– **перешкоджаюче-домінантний** (фіксування уваги на перешкоді, стресори, заваді, фрустраторі, на тих явищах, предметах, які створюють критичну ситуацію);

– **самозахисний** (самовиправдання, наведення аргументів на свій захист, обвинувачення іншого з метою відведення від себе покарання і т.п.);

– **наполегливо-дозволяючий** (не втеча з ситуації, а наполегливість і завзятість у її вирішенні будь-яким чином, тобто прагнення не залишити ситуацію незавершеною, пошук виходу, конструктивного рішення і т.п.).

1. Екстрапунітивний, перешкоджаюче-домінантний тип

Афективно-динамічні реакції: роздратування, гнів, спрямований на фрустратор (ту перешкоду, що створює критичну ситуацію), бажання негайно змінити ситуацію або відчуття безпорадності.

Вербальні реакції: називання фрустратора, висловлення неможливості реалізувати мету ("Так вийшло, тепер нічого не поробиш", "Стілець, ти мені заважаєш!", "Відійди і у мене все вийде").

Поведінкові реакції: зупинка в діяльності, нерішучість, вагання в прийнятті рішення.

До екстрапунітивного, перешкоджаюче-домінантного типу належать такі психологічні захисти, як фіксація на перешкоді і фіксація на цілі.

Приклади: у дитини відібрали іграшку, цукерку або щось подібне, вона плаче, замість того, щоб взяти або попросити новий предмет; дитина розбила чашку, з якої пила, і звинувачує її за те, що вона тендітна.

2. Інтропунітивний, перешкоджаюче-домінантний тип

Афективно-динамічні реакції: образа, засмучення, відчуття власної неправоти, визнання себе тим фактором, який створив неприємну ситуацію, самозвинувачення, самоприниження.

Вербальні реакції: "Це я в усьому винен", "Так, це через мене все так вийшло", "Я такий незграбний" і т.п.

Поведінкові реакції: покірність покаранню, зупинка, бездіяльність; невербальні реакції: опускання очей, "млява" моторика і т.п.

До інтропунітивного, перешкоджаюче-домінантного типу відносяться психологічні захисти: визнання себе причиною критичної ситуації, підпорядкування, догляд.

Приклад: дитина зламала іграшку, відчуває свою провину, стоїть, опустилши голову, і чекає покарання.

3. Імпунітивний, перешкоджаюче-домінантний тип

Афективно-динамічні реакції: негативні емоції невисокої інтенсивності.

Вербальні реакції: "Ну ось, відірвався гудзик, але це не страшно", "Це не важливо і не заслуговує на увагу", "Дурниці, справа житейська" і т.п.

Поведінкові реакції: зупинка діяльності, поступове відновлення активності.

До імпунітивного, перешкоджаюче-домінантного типу можна віднести такі психологічні захисти, як підпорядкування, заперечення, втеча, терпіння.

Приклад: у дитини відібрали сірники, вона не засмучується, а поступово відновлює гру.

4. Екстрапунітивний, самозахисний тип

Афективно-динамічні реакції: гнів високої інтенсивності, спрямований на іншу людину або який-небудь об'єкт, який називається в якості причини складної ситуації; роздратування, ненависть, почуття безпорадності, розгубленість, образа.

Вербальні реакції: "Це ти у всьому винен", "Я не винен, це інший зробив", "Ця чашка сама вислизнула, вона винна" і т.п.

Поведінкові реакції: показування пальцем на того, хто ще виявився у критичній ситуації, звинувачення його; дитина може вдарити іншого, замахнутися на дорослого і т.п.

Психологічні захисти, що мають такі типи: агресія на інших людей і зовнішні предмети, втеча з критичної ситуації.

Приклад: дитина зламала іграшку молодшого брата і намагається вдарити батька, який зробив їй зауваження.

5. Інтрапунітивний, самозахисний тип

Афективно-динамічні реакції: образа, сором, розгубленість, почуття незахищеності.

Вербальні реакції: "Так, я винен, але я зробив це не навмисне", "Я запізнився, але я ніяк не міг знайти свої черевики", тобто приведення аргументів на свій захист.

Поведінкові реакції: зупинка в діяльності, збентеження.

Невербальні реакції: схрещування рук на грудях, ніби захищаючи себе від удару, опускання голови.

Інтропунітивному, самозахисному типу відповідає такий психологічний захист, як виправдання себе, наведення доводів на свій захист.

Приклад: дорослий лає дитину за будь-який вчинок, малюк визнає, що він це зробив, але вказує на ті обставини, які пом'якшують його вину.

6. Імпунітивний, самозахисний тип

Афективно-динамічні реакції: емоції майже не змінюються з настанням критичної ситуації, відповідають попередньому емоційному стану.

Вербальні реакції: "А мені не боляче", "А у мене інша іграшка є", "А я тоді буду грати в іншу гру" і т.п.

Поведінкові реакції: звернення до іншої діяльності, демонстрація нефрустрованої поведінки, демонстрація заміщуючих предметів і діяльностей.

Імпунітивному, самозахисному типу відповідають такі психологічні захисти: терпіння, заперечення критичної ситуації, заміщення, зміщення, фантазування.

Приклад: дитина зламала іграшку, бере іншу замість зламаної.

7. Екстрапунітивний, наполегливо-дозволяючий тип

Афективно-динамічні реакції: гнів, образа, роздратування, неможливість відволіктися, заспокоїтися, ригідність ("застрягання") емоцій.

Вербальні реакції: "А я все одно хочу цю іграшку, принеси мені її", "Іграшки треба зібрати. Мама, допоможи мені", "Тату, я зламав іграшку, полагодь її" і т.п.

Поведінкові реакції: віддача фрустратора, зіпсованого об'єкта, наприклад, іншій людині.

Невербальні реакції: пильний контакт очей з фрустратором і тим об'єктом, який є бажаним у даній ситуації.

Екстрапунітивному, наполегливо-дозволяючому типу відповідають такі психологічні захисти, як: зовнішня агресія, конструктивний вихід із ситуації за рахунок іншої людини: дорослого або іншої дитини, фіксація на цілі.

Дитина цього типу не здатна вийти з критичної ситуації, вона хоче її вирішення, закінчення, але за рахунок дій іншої людини, ніяк не залежної від того, хто насправді створив критичну ситуацію, наприклад, зіпсував що-небудь, розбив і т.п. При цьому типі дитина може довго плакати, влаштовувати істерики, не реагувати на дії дорослого, що намагається "переключити" її на нові предмети.

8. Інтропунітивний, наполегливо-дозволяючий тип

Афективно-динамічні реакції: сором, бажання досягти вирішення ситуації, прагнення усунути критичну ситуацію, активні емоційні переживання.

Вербальні реакції: "Я сам все виправлю", "Я це зроблю", "Я перероблю" і т.п.

Поведінкові реакції: усунення фруструючого об'єкта, діяльність із завершення критичної ситуації.

Інтрапунітивному наполегливо-дозволяючому типу відповідають наступні психологічні захисти: конструктивний вихід із критичної ситуації за рахунок власних дій.

Приклад: дитина намагається склеїти розбиту нею чашку.

9. Імпунітивний, наполегливо-дозволяючий тип

Афективно-динамічні реакції: байдужість по відношенню до дій оточуючих у критичній ситуації, спокій, зберігається емоційний стан, що відчувається дитиною до настання критичної ситуації.

Вербальні реакції: "Нічого, пройде", "Нічого, з часом все покращиться", "Все само собою виправиться", "До весілля заживе".

Поведінкові реакції: зупинка діяльності, спостереження за діями оточуючих.

Імпунітивний, наполегливо-дозволяючий тип рідко можна спостерігати у дитини, такий тип не характерний для дитячого віку, тому приклад буде наведено з поведінки дорослої людини: людина впала, забилася і поранилася, але відреагувала на це спокійно: "Нічого, скоро заживе".

Природно, що досліджуючи порушення в поведінці, зокрема, різні види агресивності і негативізму, практичний психолог повинен звертати особливу увагу на реакції екстрапунітивного і інтропунітивного типу.

Результати спостереження, зафіксовані в спеціальному протоколі (див. Зразок), обробляються відповідно до класичної процедури.

Зразок

Протокол спостереження за агресивною поведінкою особистості

Прізвище, ім'я, по батькові спостерігача _____

Прізвище, ім'я, по батькові спостережуваного _____

Дата _____

Час початку _____

Час закінчення _____

Ситуація:

Фрагмент ситуації	Емоційні реакції	Вербальні реакції	Невербальні реакції	Поведінкові реакції	Коментар

Висновок: _____

Підпис спостерігача _____

Бланк карти спостереження Д. Стотта

Ім'я, прізвище: С. К.

Вік: 10 р.

Дата: 10.11.2005

Клас: 5 -А

Симптомо-комплекси	Порушення	Неприспособаність
I. НД	1 2 3 4 5 6 7+ 8 9 10 11+	12 13 14 15 16 17
II. О	1 2 3+ 4+ 5+ 6 7+ 9 10	8+ 11 12 13+ 14 15 16 17 18 19 20
III. У	1 2 3+ 4 5+ 6+ 7	8 9 10 11 12 13
IV. ТВ	1 2+ 3+ 4+ 5 6 7 9+ 11+ 13+ 15	8+ 10 12+ 14 16+
V. НВ	1+ 2+ 3 4 5 6+ 7+ 8+ 9+	10+ 11+12+ 13+ 14+ 15+ 16+ 17 18+ 19+ 20+21+ 22+ 23 24
VI. ТД	2+ 3 4 5+ 6+ 7 8+ 9+ 10+	1+11+ 12+ 13 14+ 15+
VII. А	1+ 2 3 4 5+ 6 8+ 9+ 10 11+	7+ 12+ 13+ 14+ 15+ 16+
VIII. КД	1+ 2+ 3+ 4+ 5+	6 7+ 8+ 9+ 10+
IX. Н	1+ 3 +4 +5+ 6 7+ 8+ 9+ 10+ 11+	12+
X. ЕН	1+ 2+ 3+ 4+ 5+ 9+ 10	6 7+ 8+ 11 12+
XI. НС	2+ 3 4	1+ 5+ 6 7
XII. С	1 2 3 4 5+ 6 7+	
XIII. УР	1+ 2+ 3 4+ 5	6+ 7+
XIV. СР	1 2	3
XV. Х	1 2+ 3 4+ 5 6 7+ 8+ 9 10 11 12	13 14
XVI. Ф	1 3 4 5	3

Інтерв'ю з суїцидентом (за В.Г.Ромеком)

Інтерв'ю 1 (перша зустріч із психотерапевтом)⁹³

1. *Терапевт (Т.): Чим я можу вам допомогти?*
2. *Пацієнт (П.): Не знаю.*
3. *Т.: Ну, щось же змусило вас прийти сюди?*
4. *П.: Мої друзі порадили: вони хвилюються про мій стан.*
5. *Т.: Що ж їх хвилює?*
6. *П.: Вони помітили, що останні місяці у мене дуже поганий настрій ... що я не живу, я дихаю, ходжу, але це не життя.*
7. *Т.: Вас не радує життя?*
8. *П.: Так і є.*
9. *Т.: Може, ви докладніше розкажете про свій стан?*
10. *П.: Коли я уявляю, що можу прожити ще років п'ятдесят, то думаю, що таке життя мені не потрібне.*
11. *Т.: Ви не хочете жити?*
12. *П.: Так. Мабуть, так.*
13. *Т.: Щось можна зробити, щоб ви відчували себе краще?*
14. *П.: Не знаю, може, само собою щось зміниться, хоча навряд чи.*
15. *Т.: Тобто ви не сподіваєтесь на зміни на краще?*
16. *П.: Так, мені ж уже скоро 25. У такому віці у всіх є хтось, якісь відносини ... Але у мене ніколи ... і я думаю: "Для чого мені жити?"*
17. *Т.: Ви не одружені і ні з ким не зустрічаєтесь?*
18. *П.: Так, можна ще сказати: ніколи. Я і в роботі вже не бачу сенсу ... Якщо так буде далі, мені нічого не цікаво.*
19. *Т.: Нецікаво жити?*
20. *П.: Це слово не передає мої відчуття. Можливо, нецікаво. Але краще сказати: огидно. Якби я раптом потрапив під машину, це було б найкраще. Уже два роки я в такому стані, і нічого не змінюється.*
21. *Т.: Добре, що ви все ж прийшли. Якщо ми як слід розберемося, то зможемо знайти спосіб вийти з цього стану.*
22. *П.: Не знаю.*
23. *Т.: Давайте все ж спробуємо? Що ви думаєте про самогубство?*
24. *П.: Насправді мені неприємно про це говорити, я не вважаю, що це так вже добре. Багато хто думає, що самогубці божевільні. А я тепер розумію, що людина може просто опинитися загнаною в кут. А може, я сам збожеволів. Вам краще знати. Але я вважаю за краще своїми думками ні з ким не ділитися. Я тільки з одним другом говорив, просто щоб виговоритися.*
25. *Т.: Значить, я друга людина, я хочу сказати, що можу нею бути... Ви давно думаєте про самогубство?*

⁹³Ромек В.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. СПб.: Речь. 2004. С. 153–192.

26. П.: Мені прийшло це в голову років два назад, а останні три місяці дуже часто ...
27. Т.: Як часто, кожного тижня або кожен день?
28. П.: Ці думки у мене в голові майже весь час.
29. Т.: Ви думаєте тільки про це?
30. П.: Іноді я розумію, як добре я міг би жити, але потім - як усе насправді ... і мені хочеться швидше з цим покінчити. Якби я міг занедужати якоюсь небезпечною хворобою! Але останнім часом я навіть не простуджуюся.
31. Т.: А ще раніше, до цих двох років, у вас виникали думки про самогубство?
32. П.: Вперше років у п'ятнадцять, потім іноді вони приходили, але в останні роки частіше.
33. Т.: Це пов'язано тільки з тим, що у вас немає дівчини, чи з іншими проблемами теж?
34. П.: Так, дівчини немає, але я зрозумів, що я взагалі людям огидний, та й собі теж.
35. Т.: Ви маєте на увазі, що якщо ви нікому не подобаєтеся, тоді навіщо жити?
36. П.: Так, це так.
37. Т.: А що-небудь конкретне ви думаєте про те, як покінчити з життям?
38. П.: Це необхідно сказати?
39. Т.: *Звичайно, ви можете не говорити, але якщо скажете, це допоможе нам розібратися, що ж з вами відбувається.*
40. П.: *Так, я думав про різні можливості ...*
41. Т.: *Чи можете сказати, про які?*
42. П.: *Вистрибну з вікна або кинусь під потяг ..., але у мене не вистачить сміливості, тому що я боягуз.*
43. Т.: *Ці думки дуже страшні?*
44. П.: *Так, так що тепер я думаю про більш легкі способи.*
45. Т.: *Наприклад?*
46. П.: *Таблетки. У мене є 50 таблеток аспірину, мені сказали, що цього вистачить. Хоча я не впевнений. Може, краще вистрибнути з вікна?*
47. Т.: *Ви хочете дізнатися у мене?*
48. П.: *Що ж, це було б великою допомогою з вашого боку.*
49. Т.: *Ну, можу сказати, що ви не помрете від 50 таблеток аспірину. Хоча допомогти вам я можу в іншому: змінити настрій і думки.*
50. П.: *Ви впевнені, що це можливо? Просто взяти і змінити?*
51. Т.: *Так, у мене є досвід, а взагалі люди давно вже серйозно займаються такими проблемами. Є маса книг, дуже багато знань накопичено, і ми дійсно допомагаємо людям зі схожими станами. Давайте з'ясуємо ще дещо. Ви припускали або, можливо, вже вирішили, коли покінчити з життям?*

52. П.: Я загадував, що якщо шість днів поспіль я буду відчувати себе погано, то зроблю це. Але шести днів поспіль ще не було.
53. Т.: І які приготування ви б зробили, якби цей термін настав?
54. П.: Напевно, я просто випив би 50 таблеток і, звичайно, перед цим я хотів би щось написати ... якось попроситися ...
55. Т.: Як давно ви встановили для себе такий термін?
56. П.: Десять днів тому.
57. Т.: Як ваші близькі ставляться до того, що у вас такий стан?
58. П.: Ось вони-то й переживають за мене. Друзі вмовили мене звернутися до вас.
59. Т.: Тобто вони піклуються про вас?
60. П.: Так, тому вони і шукали, хто може допомогти.
61. Т.: Чи був схожий стан у кого-небудь з ваших друзів?
62. П.: Ні, у них не було такого: один вже одружений, в іншого є дівчина.
63. Т.: А у когось із родичів не було спроб накласти на себе руки?
64. П.: Ні ... хоча ... не знаю.
65. Т.: Останнім часом ви читали що-небудь на цю тему або, можливо, бачили по телевізору?
66. П.: Ні, але мені все одно, що і де пишуть, мені дуже погано. Це важко зрозуміти. Ви дійсно можете допомогти?
67. Т.: Так, можу. Якщо будемо з вами разом. Зараз ми обговоримо можливу допомогу. Але все ж скажіть, як вийшло, що ви прийшли через 10 днів після призначення терміну, це випадковість?
68. П.: Коли я загадав про шість днів, мені стало легше. І так більш-менш було з тиждень. А потім знову ... Вчора був третій день. Я подумав: друг буде звинувачувати себе, що не зміг мене вмовити. Хоча іноді мені й це все одно. У якийсь момент я вирішив піти, щоб не бути свинею.

***

Для визначення ступеня суїцидального ризику спочатку необхідно вибрати з тексту інтерв'ю відповідну інформацію і впорядкувати її. Доцільно використовувати таблиці, в які можна внести відомості, представлені пацієнтом. Звичайно, під час консультації навряд чи доречно малювати таблиці, проте відповідні стовпці і колонки так чи інакше представлені в уявній схемі, яку використовує терапевт. Слід зазначити, що на практиці можуть застосовуватися спеціально розроблені шкали й опитувальники, що дозволяють оцінити ризик суїциду, проте поки ми не виявили будь-яких якісних діагностичних інструментів, сконструйованих або пристосованих для вітчизняного контингенту.

Роблячи припущення про ступінь суїцидального ризику, досвідчений практик користується і своєю інтуїцією, що базується на досвіді. Однак будь-який початківець недосвідчений консультант або психотерапевт не може і не повинен покладатися на інтуїцію, а зобов'язаний навчитися проводити ретельний аналіз інтерв'ю.

У таблицях 1-8 представлена обрана з інтерв'ю 1 інформація, необхідна для визначення ступеня ризику суїцидальної поведінки.

Таблиця 1

Оцінка соціально-демографічних чинників суїцидального ризику

Соціально-демографічні фактори	Стать	Вік	Сімейний стан	Освіта, професійний статус
		Суїцид: 45–65 років. Спроби. Підлітковий вік і період 20-30 років	Самотній, вдівець, розлучений	Вища, високий
Наявність або відсутність факторів	+	+ Спроби (24 роки)	+ Самотній	? (не відомо)

Таким чином, виявлені соціально-демографічні фактори відповідають групі ризику щодо суїцидальних спроб.

Робимо висновок, що пацієнт проявляє симптоми депресивного стану (див. Пункти 6, 8, 16, 32 інтерв'ю). Терапевт також може думати про можливі розлади особистості, орієнтуючись на інформацію в пунктах 14, 32. Те, що молодий хлопець до 25 років не мав значущих для нього відносин з дівчиною, хоча й хотів цього, – важлива інформація, яка наводить на роздуми про особливості його особистості (п. 14).

Ці припущення мають велике значення, оскільки необхідно зрозуміти, якою мірою пацієнт буде співпрацювати з вами; іншими словами, "боротися за своє життя" в процесі кризової інтервенції. Якщо консультант-психолог зрозумів, що має справу з депресивним пацієнтом, йому слід запропонувати консультацію психіатра для вирішення питання про лікування. Це не означає, що ви відмовляєте пацієнтові в кризовій допомозі. Консультант робить все можливе і залежне від нього, щоб допомогти пацієнту вижити, значить, він відповідає за те, щоб пацієнт був проінформований про всі форми необхідної йому допомоги. Необхідність в медичній допомозі зростає при ажитованій депресії, а також на виході з депресивного стану, коли підвищується активність пацієнта, а його емоційний стан залишається важким.

Оцінка медичних факторів суїцидального ризику

Медичні фактори	Психічні захворювання	Соматичні захворювання
	Депресія, алкогольна залежність, залежність від інших психоактивних речовин, шизофренія, розлад особистості	Захворювання онкологічні, органів кровотворення, серцево-судинні, органів дихання (астма, туберкульоз), вроджені та набуті каліцтва, втрата фізіологічних функцій (зору, слуху, здатності рухатися, втрата статевої функції, безпліддя), ВІЛ-інфекція, стани після важких операцій, стани після трансплантації донорських органів і тканин.
Наявність (+) чи відсутність (-) фактора	+ (Депресивний стан),? (Виникає припущення про розлад особистості)	? (не відомо)

Звичайно, медичні фактори (табл. 2) легше оцінити, якщо ми проводимо очну консультацію, наприклад, терапевт помічає, що його молодий співрозмовник страждає на ожиріння. Це дозволяє припускати одну з причин його невдач в особистому житті, а також подумати про можливі соматичні захворювання. У телефонній розмові ми можемо користуватися тільки тією інформацією, яку нам повідомив співрозмовник, і це значить, що зростають вимоги до слухання.

Таблиця 3

Оцінка біографічних факторів суїцидального ризику

Біографічні фактори	Гомосексу-аль-на орієнтація	Суїцидальні спроби в минулому	Суїцидальні спроби у значущих осіб
Наявність (+) чи відсутність (-) фактору	– (ні)	– (не виявлено)	– (не виявлено)

Ми знайшли негативні відповіді на питання про суїцидальну активність (табл. 3) в минулому і у близьких людей пацієнта в пунктах 62, 64.

Далі проведемо аналіз ситуаційних (табл. 4), поведінкових (табл. 5), когнітивних (табл. 6) та емоційних (табл. 7) індикаторів суїцидального ризику.

Пацієнт згадує про те, що друзі хвилюються за нього: вони і сприяли його появі в кабінеті терапевта (див. пункти 4, 58, 68). З другом він обговорював свої суїцидальні наміри (п. 24). Таким чином, ми можемо бути впевнені хоча б в тому, що він не перебуває в соціальній ізоляції. Однак ми не знаємо, як ідуть справи на роботі, і також не маємо точної інформації за індикаторами 1, 6 і 8.

Таблиця 4

Оцінка ситуаційних індикаторів суїцидального ризику

Ситуаційні індикатори	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
1. Смерть коханої людини, особливо дружини або чоловіка.	– (ні)
2. Розлучення	– (ні)
3. Втрата роботи	– (не виявлено)
4. Вихід на пенсію	– (ні)
5. Вимушена соціальна ізоляція, особливо від сім'ї або друзів	– (ні)
6. Сексуальне насилля	– (ні)

7. Небажана вагітність (у підлітків)	– (ні)
8. "Втрата обличчя" (у підлітків)	– (не виявлено)

Таблиця 5

Оцінка поведінкових індикаторів суїцидального ризику

Поведінкові індикатори	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
1. Зловживання психоактивними речовинами, алкоголем	? (не виявлено)
2. Ескейп-реакції в минулому	? (не виявлено)
3. Ізоляція від людей та життя	– (ні)
4. Зниження повсякденної активності	? (не виявлено)
5. Зміна звичок	? (не виявлено)
6. Часте прослуховування жалобної або просто сумної музики	? (не виявлено)
7. Перевага темам смерті й самогубства в розмовах і читанні	– (ні)
8. "Приведення справ у порядок"	– (ні)

Судячи з пунктів 4, 24 58, 68, можемо впевнено зробити висновок, що немає повної самоізоляції від інших людей, також пацієнт не виявляє активного інтересу до теми суїцидальної поведінки. Він також не слідує ритуалу "приведення справ у порядок", оскільки його суїцидальний план значною мірою залежить від випадку, це схоже на гру в "російську рулетку": може статися, що поганий стан не триватиме десять днів поспіль, але не виключений і протилежний варіант розвитку подій. Слід враховувати, що подібний план жодною мірою не знижує суїцидальний ризик. За іншими індикаторами у нас немає інформації.

Оцінка когнітивних індикаторів суїцидального ризику

Когнітивні індикатори		Наявність (+) або відсутність (-)
Дозволяють установки щодо суїцидальної поведінки.		? (Не встановлені)
Негативна тріада (негативні думки)	про себе	+
	про майбутнє	+
	про навколишній світ	+
"Тунельне" бачення		+
Наявність суїцидальних думок, намірів, планів	думок,	+
	намірів	+
	конкретні плани	+

Оцінюючи когнітивні індикатори, знаходимо інформацію, що свідчить про високий ризик суїцидальної поведінки. Пацієнт висловлює негативне ставлення до себе (див. п. 34), песимістичний по відношенню до майбутнього (див. п. 10), не бачить будь-яких способів вирішення проблеми, крім самогубства (див. п. 20), має конкретний суїцидальний план і засоби самогубства (нехай навіть і не ефективні). Неефективність передбачуваного засобу самогубства не знижує ризик суїцидальної поведінки. Оцінюючи летальність планованого способу суїциду, слід виходити не з його фактичної летальності, а з уявлень співрозмовника.

При читанні інтерв'ю може виникнути питання: чи правильно чинить терапевт, повідомляючи пацієнтові про неефективність передбачуваного способу (50 таблеток аспірину)? На це питання просто відповісти, якщо ми дотримуємося етичних принципів психотерапевтичної діяльності. Чи потрібно бути чесним, якщо на карту поставлене життя людини?

Спробуємо уявити собі, що терапевт з кращих міркувань (наприклад, припускаючи, що якщо пацієнт все ж зробить суїцидальну спробу, то залишиться живий) ввів пацієнта в оману, сказавши йому, що 50 таблеток аспірину - смертельна доза. Пацієнт не загинув, але втратив довіру не тільки до цього терапевта, а й до інших представників професії. Він більше ні до кого не звернеться за допомогою, знайде більш надійний спосіб суїциду і зробить повторну спробу, що виявиться "вдалою". З цього

прикладу, проте, не слід робити висновок, що завданням консультанта є інформування кризових пацієнтів чи телефонних співрозмовників про дієвість тих чи інших препаратів. Наприклад, не варто переконувати підлітка, який повідомляє, що проковтнув ртуть з термометра або зробив собі ін'єкцію бензину і очікує швидкої смерті, в тому, що його життю нічого не загрожує. Однак на такі прямі запитання, як "чи смертельна така доза ліків?", консультант повинен або надати конкретну інформацію, в якій він упевнений, або відразу відмовитися відповідати.

Виявлено ще два індикатори ризику суїцидальної поведінки (див. пункти 6, 10, 14, 30, 68 інтерв'ю).

Таблиця 7

Оцінка емоційних індикаторів суїцидального ризику

Емоційні індикатори	Амбівалентні почуття по відношенню до життя	Депресивний настрій	Переживання горя
Наявність (+) або відсутність (-) індикатора	+	+	– (не встановлено)

Попередній висновок про хороший інтелектуальний потенціал пацієнта ми можемо зробити, покладаючись на враження про стиль його мови та словниковий запас. Бажання жити виразно виражається у відвідуванні терапевта. Наявність друзів може свідчити про комунікативний потенціал. Відсутність досвіду значущих близьких відносин з дівчиною і невирішеність цієї проблеми вказують нам на можливий ключ кризової допомоги. З приводу зовнішніх ресурсів слід отримати додаткову інформацію (табл. 8).

Ресурси пацієнта

Ресурси пацієнта	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
Внутрішні:	
інтелект	+
інстинкт самозбереження	+
комунікативний потенціал	?
соціальний досвід	-
досвід вирішення проблем	-
Зовнішні:	
підтримка сім'ї та друзів	+
стабільна робота	?
прихильність релігії	?
фінансова стабільність	?
медична допомога	?
індивідуальна психотерапевтична програма	?+

Основний висновок з аналізу інтерв'ю: висока ступінь ризику суїцидальної поведінки. Незважаючи на те, що терапевт повідомив пацієнту про неефективність його передбачуваного засобу самогубства, ймовірність суїцидальних дій залишається високою, оскільки, не розбираючись в ліках, люди в кризовому стані іноді просто приймають всі ліки, наявні в домашній аптечці.

Зроблений висновок можна перевірити, скориставшись Шкалою оцінки загрози суїциду (табл. 9), розробленою Американською асоціацією превенції суїцидів. Шкала призначена для експрес-діагностики, тому спочатку краще вчитися визначати ступінь суїцидального ризику, використовуючи детальний аналіз стану пацієнта, факторів та індикаторів суїцидального ризику.

Отже, за сумарною оцінкою суїцидальність пацієнта відповідає третьому рівню, тобто це високий ступінь суїцидального ризику. Необхідна суїцидальна інтервенція: встановлення контакту з близькими,

друзями пацієнта, спроби знайти альтернативний вихід із ситуації, що склалася. Пошуки альтернативи повинні проводитися спільно з пацієнтом. Завданням номер один є вироблення конкретного плану дій. Особливо важливо обговорити, чим людина буде зайнята в найближчі години і дні, з ким і де проведе цей час.

Таблиця 9

Шкала оцінки загрози суїциду

Стать	+	Чоловіча
Вік	+	12–24, 45 і вище
Депресія	+	Депресивні стани в минулому, депресія в теперішній час
Попередні спроби		Так
Залежність від психоактивних речовин		Так
Втрата раціонального мислення		Ірраціональне мислення, психотичний стан
Брак соціальної підтримки		Немає сім'ї, друзів, кола спілкування
Конкретний план	+	Час, місце, спосіб
		Летальність даного способу
	+	Легкість його виконання
Відсутність чоловіка чи дружини (близької людини)	+	Одинокий, овдовілий, розведений, проживає окремо
Хвороби		Хронічне захворювання, що супроводжується сильними болями і / або втратою працездатності, рухливості, з поганим медичним прогнозом
ВСЬОГО	6	

Бланки для діагностики ступеня ризику суїцидальної поведінки

Таблиця 1

Оцінка соціально-демографічних чинників суїцидального ризику

Соціально-демографічні фактори	Стать	Вік	Сімейне становище	Освіта, професійний статус
	жінки	Суїцид: 45–65 років. Спроби: підлітковий вік та період 20–30 років	Самотній, вдівець/ вдова, розлучений	Вища, високий
Наявність (+) або відсутність (-) факторів				

Таблиця 2

Оцінка медичних факторів суїцидального ризику

Медичні фактори	Психічне захворювання	Соматичне захворювання
	Депресія, алкогольна залежність, залежність від інших психоактивних речовин, шизофренія, розлад особистості	Захворювання онкологічні, органів кровотворення, серцево-судинні, хвороби органів дихання (астма, туберкульоз), вроджені й набуті каліцтва, втрата фізіологічних функцій (зору, слуху, здатності рухатися, втрата статевої функції, безпліддя), ВІЛ-інфекція, стани після важких операцій, стани після трансплантації донорських органів і тканин.
Наявність (+) або відсутність (-) факторів		

Таблиця 3

Оцінка біографічних факторів суїцидального ризику

Біографічні фактори	Гомосексуальна орієнтація	Суїцидальні спроби в минулому	Суїцидальні спроби у значущих осіб
Наявність (+) або відсутність (-) фактору			

Таблиця 4

Оцінка ситуаційних індикаторів суїцидального ризику

Ситуаційні індикатори	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
1. Смерть коханої людини, особливо дружини або чоловіка	
2. Розлучення	
3. Втрата роботи	
4. Вихід на пенсію	
5. Вимушена соціальна ізоляція, особливо від сім'ї або друзів	
6. Сексуальне насильство	
7. Небажана вагітність (у підлітків)	
8. "Втрата обличчя" (у підлітків)	

Таблиця 5

Оцінка поведінкових індикаторів суїцидального ризику

Поведінкові індикатори	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
1. Зловживання психоактивними речовинами, алкоголем	
2. Ескейп-реакції в минулому	
3. Ізоляція від людей і життя	

4. Зниження повсякденної активності	
5. Зміна звичок	
6. Часте прослуховування жалобної або просто сумної музики	
7. Перевага темам смерті й самогубства в розмовах і читанні	
8. "Приведення справ у порядок"	

Таблиця 6

Оцінка когнітивних індикаторів суїцидального ризику

Когнітивні індикатори		Наявність (+) або відсутність (-)
Дозволяють установки щодо суїцидальної поведінки		
Негативна тріада (негативні думки)	про себе	
	про майбутнє	
	про навколишній світ	
"Тунельне" бачення		
Наявність суїцидальних думок, намірів, планів	думок,	
	намірів	
	конкретні плани	

Таблиця 7

Оцінка емоційних індикаторів суїцидального ризику

Емоційні індикатори	Амбівалентні почуття по відношенню до життя	Депресивний настрій	Переживання горя
Наявність (+) або відсутність (-) індикатора			

Таблиця 8

Ресурси пацієнта

Ресурси пацієнта	Наявність (+) або відсутність (-) індикатора
Внутрішні:	
інтелект	
інстинкт самозбереження	
комунікативний потенціал	
соціальний досвід	
досвід вирішення проблем	
Зовнішні:	
підтримка сім'ї та друзів	
стабільна робота	
прихильність релігії	
фінансова стабільність	
медична допомога	
індивідуальна психотерапевтична програма	

Шкала оцінки загрози суїциду

Стать		Чоловіча
Вік		12–24, 45 і вище
Депресія		Депресивні стани в минулому, депресія в теперішній час
Попередні спроби		Так
Залежність від психоактивних речовин		Так
Втрата раціонального мислення		Ірраціональне мислення, психотичний стан
Брак соціальної підтримки		Немає сім'ї, друзів, кола спілкування
Конкретний план		Час, місце, спосіб
		Летальність даного способу
		Легкість його виконання
Відсутність чоловіка чи дружини (близької людини)		Одинокий, овдовілий, розлучений, проживає окремо
Хвороби		Хронічне захворювання, що супроводжується сильними болями і / або втратою працездатності, рухливості, з поганим медичним прогнозом
ВСЬОГО		

Оцінка (кількість відмічених пунктів)

0–2	Рівень 1	Невисокий ступінь суїцидального ризику
3–4	Рівень 2	Середній рівень суїцидального ризику – необхідна інтервенція та підтримка
5–6	Рівень 3	Високий ступінь суїцидального ризику – антисуїцидальна інтервенція
7–10	Рівень 4	Дуже високий ступінь суїцидального ризику

Фрагмент тренінгу з профілактики негативних явищ⁹⁴

Програма психосоціального тренінгу «Моя активна, відповідальна позиція» (автор: С.О. Салюк, практичний психолог Вищого професійного училища №4 м. Хмельницького)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Залежність визначається як хворобливий поведінковий стиль поведінки, що містить елемент примусовості, який важко усунути самотійно. Це залежність від людей, речей і хімічних препаратів, які застосовуються, щоб не відчувати болю душі, фізичного болю. Людина, що їх уживає не має інших виборів реагування на стресові фактори й не усвідомлює себе як активного творця свого життя, має низький рівень контролю.

Метою тренінгу є формування навичок учнів, які мають психологічну схильність до залежностей, способів конструктивного вирішення проблем підліткового віку. Тренінг проробляє особистісну і психологічну залежність. Групова форма роботи – як зразок соціального поводження для учнів. Зміст занять тренінгу і технік, які засвоюють учні, дають змогу учасникам набути інших способів вирішення проблем, зробити вибір, альтернативний курінню, ігроманії, телеманії.

Завдання тренінгу: Розвиток здатності до емоційної та поведінкової саморегуляції, оволодіння навичками релаксації, набуття особистого досвіду переживання змінених станів свідомості. Робота з ресурсними станами Розвиток емоційної стійкості.

Перелік методів та форм роботи, використаних на заняттях: Рольові ігри, метод фіксованих ролей, де брифінг, психогімнастика, проективне малювання.

Перелік діагностичних методик:

- тест на визначення самооцінки (СА);
- вивчити психічні стани (шкала депресії);
- тест В.М.Оржеховської на визначення ризику вживання наркогенних речовин;
- тест: «Чи заядлий ви курець?»;
- визначення індивідуально-психологічних особливостей: акцентуації характеру (тест Шмішека);
- визначення рівня агресії (тест Б. Дарки);
- визначення учнів, схильних до конфліктів (Томаса).

Тривалість занять – 2 години. Всього 10 занять.

Кількість учнів в групі: 10 – 12.

Форма занять: групова.

---

⁹⁴ Збірник корекційних програм з профілактики девіантної поведінки учнів професійно-технічних навчальних закладів /Укладач: Сиско Н.М. Хмельницький, НМЦ ПТО ПК у Хмельницькій області, 2014. 473 с. ULR: <https://uchika.in.ua/zbirnik-korekcijnih-program-z-profilaktiki-deviantnoyi-povedin.html>

НАВЧАЛЬНО – ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ТРЕНІНГУ

1. Знайомство. Правила групової роботи. Групова психодрама «Вибір».
2. Рольова боротьба. Контроль між ролями.
3. Відносини співробітництва. Розвиток внутрішньо групової взаємодії.
4. Внутрішній контроль. Боротьба з собою як спосіб зміни.
5. Дослідження невизначеності. Форми захисту як екстремальна поведінка у відносинах контролю.
6. Способи відповідальності.
7. Великі життєві цілі.
8. Перетворення критики у зворотний зв'язок.
9. Унікальні частини «Я» як опора для розвитку особистості.
10. Рефлексія тренінгу. Вихід із групи.

ПЛАНИ – КОНСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ

ТЕМА I Правила групи. знайомство

Гра «Вибір»

Мета. Задати зміст роботи програми та її мету. Залучити до роботи в групі всіх учасників.

Правила групової роботи

В загальних рисах розкрити, чим займається група. Окреслити її межі та відокремити від зовнішнього середовища. Пропонуються правила кожним учасником і записуються на дошці з короткими роз'ясненнями:

1. Щирість і відвертість. Виразити почуття. Не можеш відповісти – відмовся від відповіді, але не бреш.
2. Відповідальність під час обговорення. Починати висловлювання зі слова «Я». Не відволікатися. Дотримуватися правил.
3. Конфіденційність. Не обговорювати те, що відбувалося в групі, а також її учасників за межами групи.
4. Повага до іншого. Не перебивати. Не ображати. Не оцінювати інших. Звертатися прямо до присутніх.
5. «Тут – і – зараз». У групі обговорюються лише події, що відбуваються в цей час і саме зараз. Це важливо.
6. Активно брати участь у роботі групи.

Після того, як зачитані правила, необхідно дати можливість піти тим, хто не може їх виконувати.

Знайомство

Під час знайомства учасники називають власні імена. Кожен учасник малює свою улюблену тварину. Потім кожен роз'яснює чому саме цю тваринку він намалював.

Гра «Вибір»

Учасники сідають у коло. Їм задається ситуація: «Корабель зазнає аварії. Вертоліт пропонує свою допомогу. Але культура рятувальників така, що з метою власної безпеки вони мають свою систему виховання. Якщо їх

умови приймаються, то людей рятують. Кого із членів групи ви взяли б із собою? Можна взяти лише двох.»

Після того як усі зробили свій вибір, проводиться обговорення: наскільки важко оголосити свій вибір всій групі. Фіксується мотивація вибору. Далі ситуація триває: « Ви зі своїм супутником прибули на незаселений острів. Що ви зробите в першу чергу? У Другу?. У третю? Як організуєте життя на острові?».

Рекомендації. Підбиваючи підсумки, ведучий фіксує, скільки виборів збереглося. Робиться висновок про потенційну сумісність планів і намірів, про можливі конфлікти. Окремо обговорюється питання що навіть за наявності малої групи виникає необхідність соціальної регламентації поведінки і відносин. У результаті гри має бути поставлена проблема залежності, як вона проявляється в цій групі, а також зроблений висновок щодо способів, які Були використані для вирішення цієї проблеми.

ТЕМА II Рольова боротьба. контроль між ролями

Мета. Дослідити межі соціальних ролей. Зрозуміти, що функція ролі – захисна, а її межі відносні і залежні від людини.

1. Педагог радить учням скласти перелік їх якостей характеру. Роздає аркуші паперу, просить розділити його уздовж і навпіл: у лівій частині перелічити свої хороші якості, а в правій – погані. Під час бесіди вчитель прагне, щоб кількість якостей, наведених учням в обох стовпцях, були або однаковими, або хороші переважали над поганими.

2. Тренер задає тему для вільного обговорення, що стосується соціальної ролі. Приклади тем:

- Що означає бути старшим братом?
- Що означає неправильний вчинок дитини?
- Що значить – правильний вчинок батька?

Після обміну думками тренер обирає Героя і запрошує його «на стілець». Далі Герой вибирає учасників для обігравання конкретної ситуації, яка включає весь набір персонажів, що визначає границі ролі. Ситуація має містити примус чи конфлікт.

Обігравання:

- кожен персонаж представляється від імені визначеної для нього ролі. Герой корегує поведінку персонажів;
- група здійснює пошук можливих виходів із ситуації.

3. Обговорення. Після обміну думками й відчуттями з приводу сцен, обговорюються питання:

Що дає роль?

Де знаходяться границі, що можна робити, а що ні?

В результаті робляться висновки про визначальну поведінку, захисний характер ролі, а також про користь розпоряджень, обмежень, правил.

«Образ Я»

Ведучий пропонує учням оцінити наведені нижче риси характеру за п'ятибальною системою: 1 – дуже слабо, 2 – слабо, 3 – помірно, 4 – сильно, 5 – дуже сильно.

Поступливість	Упертість
Товариськість	Замкненість
Гнучкість	Загальмованість
Урівноваженість	Імпульсивність
Лагідність	Сварливість
Рішучість	Боязкість
Покірність	Владність
Добросердя	Непривітність
Відхідливість	Мстивість
Чуйність	Байдужість
Відкритість	Підозрілість
Делікатність	Брутальність
Турботливість	Черствість
Привітність	Сухість
Щедрість	Жадібність
М'якосердя	Деспотичність
Стриманість	Метушливість
Природність	Скутість
Доступність	Зарозумілість
Поблажливість	Непохитність
Ініціативність	Неповороткість
Жалісливість	Пихатість
Дружелюбність	Агресивність
Теплота	Суворість
Невпевненість	Самовпевненість
Терпимість	Непримиренність
Розкутість	Розв'язність
Веселість	Смуток
Безтурботність	Заклопотаність
М'якість	Різкість

Наведено 30 позитивних і 30 негативних якостей.

Інтегральна сума балів – від + 30 до +150 і від – 30 до – 150.

Важливо, щоб позитивна й негативна суми були врівноважені, переважання в той чи інший бік свідчить про неадекватність самооцінки.

Потім учням пропонують вибрати з перелічених якостей десять – дванадцять і скласти три портрети образу «Я»:

- «Я, що представляється»;
- «наявне Я»;
- «ідеальне Я».

Рекомендації. Ведучий підбиває підсумки виконання завдання. За необхідності використовує отримані результати в індивідуальній роботі.

«Соціальна зацікавленість»

Сприйняття себе частиною групи або окремо від інших. На аркуші паперу зображено трикутники, вершинами яких є кола, що позначають інших

людей (наприклад, батьки, брат, сестра, вчителі, друзі та ін.) Учням пропонують розмістити коло, позначене «Я».

Якщо коло розміщене всередині трикутника, отже, учень сприймає себе як частину цілого, а якщо поза – то окремо.

Рекомендації. Ведучий підбиває підсумки виконання завдання. За необхідності використовує отримані результати індивідуальній роботі.

«Егоцентричність»

Перед учнями – два кола.

Інструкція. «Перед вами два кола, що позначають ваше «Я» і «Я» вашого друга. Розмістіть ці кола всередині намальованого великого кола». Якщо учень «ставить» своє коло ближче до центра, ніж коло свого друга, то це свідчить про егоцентризм.

Рекомендації. Ведучий підбиває підсумки виконання завдання. За необхідності використовує отримані результати в індивідуальній роботі.

ТЕМА VI Способи відповідальності: прийняття рішення, уникнення відповідальності за рішення

Мета: усвідомлення деструктивних способів прийняття (уникнення) відповідальності за свої рішення і своє життя. Дослідження відносин контролю (гіперконтроль – уникнення контролю).

1. Тренер поділяє групу на дві частини – внутрішнє коло (діє) і зовнішнє коло (контролює внутрішнє) так, що в кожній внутрішньої людини є закріплений за нею контролер із зовнішнього кола.

Кожен учасник внутрішнього кола отримує свою фразу, яка або звужує зону відповідальності, або розширює її. Цю фразу він повинен повторювати після кожної значеннєвої одиниці мови.

Фрази:

«Я відповідаю за це і за всіх...»

«За це відповідає Х чи У ..., інші»

«Ніхто ні за що не відповідає».

2. Тренер пропонує виділити в роботі групи 1 – 2 події й обговорювати їх. На одне коло дається 30 – 40 хв., потім пари міняються місцями, тобто зовнішнє коло стає внутрішнім і навпаки.

3. Обговорення:

- Думки і почуття в ході гри.

- Що легше для вас – контролювати чи бути контрольованим? А як ви брали контроль чи уникали його?

- Чи легше вам було вимовляти свою фразу? Чому?

- Так хто за що відповідає?

У результаті процесу мають бути оформлені межі відповідальності кожного за взаємодію в групі і за свій вияв у ній, а отже розуміння того, що сама людина на себе бере відповідальність – це те, що сама людина на себе бере в плані дій. І завжди є способи уникати її.

ТЕМА VII Великі життєві цілі як інтегруючі компоненти структури Мета. Дослідження способів інтеграції особистості. Посилення особистісного ресурсу для розв'язання проблем контролю.

1. Тренер задає тему для обговорення:

- Яку роль для розвитку людини відіграють великі життєві цілі?

Потім просить учасників зобразити на аркуші паперу свою життєву мету, а також перешкоди та сприятливі чинники, які відповідно заважають та допомагають її досягти.

2. Тренер вибирає Героя і запрошує його на «стілець». Потім підбирає по 3 персонажі на ролі «перешкод» і «помічників», а також на роль «мети» і розміщує їх у просторі.

Обігравання:

- Кожна роль обґрунтовує свою значущість для Героя: чим вона є по суті, чому заважає (допомагає) і яка з цього впливає вигода для Героя, як, яким способом заважає (допомагає).

Після цього Мета відбиває тих, з ким вона пов'язана, і пояснює – як (тобто, хто з нею заодно, а хто – ні).

- Тренер міняє місцями «перешкоди» і «помічників». Тепер «помічники» мають обґрунтувати, чому і як вони заважають досягти мети, а «перешкоди» - чому і як допомагають. Мета розповідає, що в ній змінилося, з ким і як вона пов'язана.

- Герой буде в просторі шлях досягнення «Мети». Якщо залишаються «невикористані» «перешкоди» і «помічники», тренер обговорює з Героєм питання: чого не вистачає їм і додає «це» за допомогою вільних членів групи. Важливо, щоб усі діти брали участь у цьому.

3. Обговорення:

- Почуття і думки в ході гри.

- Що є головним у досягненні мети?

- А хто контролює (відповідає) за досягнення мети?

У результаті процесу має бути досягнуте розуміння того, що і «перешкоди», і «помічники» призначені для досягнення мети. При цьому статус «перешкод» чи «помічників» залежить від самої людини.

«Знавці професій»

Учні сідають у коло. У центрі – ведучий. Він говорить: «Увага!» і вказує на будь-якого гравця, голосно й чітко називаючи будь-яку літеру (крім ь, й та апострофа). Учень, на якого вказав ведучий, повинен швидко назвати професію на цю літеру. (Наприклад: Н – наладник, К – касир, Р – реставратор, Р – редактор і т.д.)

Той, хто не встигає у відведений час назвати професію, вибуває з гри.

Рекомендації. Ведучому проаналізувати названі учнями професії. Визначити уявлення про їх різноманіття.

«Хто більше?»

Ведучий заздалегідь готує аркуші паперу, на яких написано сфери професійної діяльності людини. Ці аркуші роздаються учасникам. Упродовж 5 – 10 хвилин їм необхідно назвати професії працівників тієї сфери професійної діяльності, що їм дісталися.

Рекомендації. Наприклад: сфера залізничного транспорту, сфери обслуговування, хімічної промисловості, легкої промисловості, харчової промисловості, сфери освіти та ін.

«Самооцінка і професія»

3-поміж учнів обирається той, який повинен описати свої індивідуальні особливості, оцінити їх і підібрати відповідну професію. Вибираючи професію, необхідно врахувати індивідуальні схильності та інтереси.

Решта учнів і ведучий окремо від нього також дають йому оцінку й підбирають відповідну професію.

Рекомендації. На загальному обговоренні робиться порівняльний аналіз самооцінки учасника, оцінки ведучого та інших учнів. Обговорюються моменти невідповідності самооцінки учня, педагога та інших учасників.

ТЕМА VIII Перетворення критики у зворотний зв'язок

Мета. Навчитися виділяти з критики справді зворотний зв'язок і відокремлювати від нього оцінку й інтеграції: розрізняти фактично сприйняту інформацію та почуття з приводу іншої людини.

1. Тренер пропонує тему для обговорення: «Про Правду і Неправду». Що вважати Правдою? А що таке Неправда? Умовчання – це правда чи неправда? А як ви ставитеся до критики?

2. Бажаючий учасник запрошується на місце Героя. Далі тренер вибирає людину на ролі Оцінки, Фактів і Арбітра та розташовує їх у просторі.

Обігравання:

- Кожен учасник групи, по черзі стає на місце Критика – між Оцінкою і Фактами – і висловлює критичні зауваження на адресу Героя. Критичні висловлення мають стосуватися подій, що відбуваються в групі.

- Оцінка від імені того, хто критикує, має відтворити вголос усі ті міркування, що не привели його до критики. Це можуть бути висловлення, що починаються в такий спосіб:

- «Він, як я ...»
- «Я не зробив це минулого разу ...»
- «Особисто я в таких ситуаціях роблю так ...»
- «Я вважаю, що кожна людина повинна ...»

Факти від імені того, хто критикує описують поведінку, яка спостерігається і яка є поштовхом для критики.

Далі знову може висловитися Критик, якщо йому потрібно щось додати або прояснити, що він цим хотів сказати.

Після цього Арбітр вирішує проти кого спрямована критика і що насправді повідомляє критик.

- По ходу обігравання можна поміняти черговість виступу Оцінки і Фактів.

3. Обговорення:

- Думки і почуття, що виникають в ході і з приводу процесу.

- Що таке критика і проти кого вона спрямована? У чому її позитивна й негативна функції?

- А як краще висловлювати своє ставлення до іншої людини і до того, що відбувається в цілому?

Попросіть зараз зробити це стосовно іншого учасника, використовуючи форми:

1. «Ми подібні з тобою в ...»

А відрізняємося в ...»

І я почуваю з приводу цього ...»

2. «Ідеально було б ...»

А реально відбулося ...»

І я почуваю з приводу цього ...»

У результаті процесу має бути сформоване розуміння того, що критика, по суті, є порівнянням себе й інших і спрямована на пошук власної унікальності.

ТЕМА IX Унікальні частини «я» як опора для розвитку особистості

Мета. Досліджувати свою унікальність так, як вона виявляється в групі.

1. Тренер задає тему для вільного обговорення, що стосується «реального Я», на відміну від нашого власного уявлення про себе: Коли в ході тренінгу ви відчували своє «реальне Я»? були «самим собою»?

Далі тренер просить зобразити на аркуші паперу своє унікальне «Я» і підписати кожну частину малюнка.

2. Тренер героя, який показує малюнок і коротко характеризує частини «Я», прив'язуючи до подій, що відбуваються в групі.

На ролі цих частин запрошуються добровольці, які розташовуються навколо Героя.

Обігравання:

- Кожна частина від першої особи розповідає «Який Я, коли «веселий» ...?»

- До чого прагне ця частина «Я»? У чому відрізняється від інших? У чому неповторність Героя в цій якості?

- Після того, як висловилися усі частини, необхідно знайти, як співвідносяться ці прояви «Я».

- Група висловлює своє ставлення до частин у термінах зворотного зв'язку.

3. Обговорення:

- Думки і відчуття з приводу того, що відбувається.
- Так що таке «Реальне Я»?

У результаті процесу має бути сформульоване розуміння що «реальне Я» - це не тільки внутрішнє почуття людини, а у те, що відчують до нього інші ,а отже те ,як вони взаємодіють.

Опитувальник для визначення схильності до ризику О.Г.Шмельова⁹⁵

Мета дослідження. Оцінка схильності до ризику.

Матеріали та обладнання. Опитувальник О.Г.Шмельова, бланк для відповідей, ручка.

Процедура дослідження

Дослідження можна проводити як з однією людиною, так і з групою. У другому випадку важливо забезпечити незалежність відповідей досліджуваних. Кожен отримує текст опитувальника з інструкцією і бланком для відповідей, який складається з номерів запитань та розміщеної поряд графі для відповідей.

Інструкція досліджуваному: "Перед Вами перелік тверджень. Уважно прочитайте кожне твердження і вирішіть, правильне чи неправильне воно стосовно Вас. Якщо правильне, то в бланку відповідей проти номера цього твердження поставте знак плюс (+), а якщо неправильне – мінус (-).

Опитувальник

1. Я часто говорю до того, як обміркую сказане.
2. Мені подобається швидка їзда.
3. Я часто змінюю свої інтереси та захоплення.
4. Кращий спосіб знайти справжніх друзів – говорити людям те, що про них думаєш.
5. Здебільшого запитання на екзамені може бути сформульовано так, що виявиться не пов'язаним з програмою, і вся підготовка стає марною.
6. Життя без небезпек мені не здається надто нудним.
7. Якщо бажаєш зайняти високу посаду на службі, дотримуйся прислів'я: "Хто не поспішає, той скрізь устигає".
8. Азартні ігри заважають розвитку в людини почуття відповідальності за те, щоб приймати продумані рішення.
9. Я швидше відчуваю нудьгу від якого-небудь заняття, ніж більшість людей, які займаються тим самим.
10. Я краще пройду дві-три зупинки пішки, коли поспішаю, ніж буду чекати на автобус, хоча, очевидно, він мене наздожене.
11. Мені цікаво зробити так, щоб зачепити кого-небудь.
12. Тільки несподівані обставини і небезпека дозволяють мені мобілізувати свої сили.
13. Я не маю задоволення від почуття ризику.
14. Тільки по-справжньому сміливі дії дозволяють людині стати видатною і здобути визнання.

---

⁹⁵ Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І.Пашукової. К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. С. 132–136.

15. Мені неприємні ті люди, які через власні примхи перетворюють серйозні справи на легковажні ігри.
16. Коли я виробляю конкретний план дій, то майже завжди впевнений (впевнена), що мені пощастить його здійснити.
17. Коли на небі сяє сонце, я ніколи не беру на прогулянку парасольку, навіть якщо прогноз обіцяє дощ.
18. Я часто намагаюся відчувати збудження.
19. Мені неприємно, коли нав'язують парі, навіть якщо я повністю впевнений у своїй думці з даного питання.
20. У деяких випадках я не зупинюся перед тим, щоб обманути, якщо мені треба справити гарне враження.
21. По-справжньому розумна людина уникає швидких рішень – вона вміє дочекатися таких моментів, коли діяти можна напевно.
22. Я не вважаю, що трюки, які виконують циркові акробати без страхувального паска, виглядають більш вражаюче.
23. Я надаю перевагу небезпечній роботі, якщо вона приносить переміни в житті і можливість мандрувати.
24. Я завжди сплачую перевезення багажу в транспорті, навіть якщо не побоююся перевірки.
25. Я вважаю, що треба вірити у свій шанс, навіть коли перевага не на моєму боці.
26. У творчій справі головне – це зухвалий задум, навіть якщо внаслідок цього нас очікує невдача через безглузду випадковість.
27. Я не пожалкую грошей заради того, щоб у потрібний момент показати свою заможність і мати вигляд привабливої людини.
28. Якщо під час зустрічі мій знайомий на мене не звертає уваги, я не буду нав'язувати йому своє спілкування і не привітаюся першим.
29. Більшість людей не розуміє, якою мірою їхня доля залежить від випадку.
30. Якщо під час придбання автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і комфортом, з одного боку, та безпекою, з іншого, я оберу безпеку.
31. Я почуваюся краще, коли дуже захоплений яким-небудь задумом.
32. Я віддаю перевагу такому одягу, про який твердо знаю, що він надійний і має добрий вигляд, незалежно від стрибків моди.
33. Коли я граю в різноманітні ігри, я намагаюся брати ініціативу на себе, навіть коли знаю, що супротивник тільки й чекає цього.
34. Під час мандрівок я люблю відхилитися від відомих маршрутів.
35. Я часто потрапляю в такі ситуації, з яких мені хочеться якнайшвидше вибратися.
36. Якщо я обіцяю, то практично завжди дотримуюся своїх слів, незалежно від того, зручно це мені чи ні.

37. Якщо мій безпосередній керівник буде стримувати мої новаторські ідеї, в мене вистачить сміливості довести їх до відома керівництва вищого рангу.

38. Азартні ігри розвивають у людини здібності приймати сміливі рішення в складних життєвих ситуаціях.

39. Коли я читаю гостросюжетну книгу, то ніколи не поспішаю швидше дізнатися, чим усе закінчиться, із задоволенням читаю по черзі.

40. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.

41. Кращий спосіб викликати щире ставлення до себе – довіряти людям.

42. Я почуваюся краще, коли відчуваю щастя від спокою та комфорту.

43. Мені буває набагато важче купувати одну коштовну річ, ніж багато дешевих речей тієї ж сумарної вартості.

44. Якщо я граю, то віддаю перевагу грі або суперечці на заклад.

45. Люди занадто часто бездумно витрачають своє здоров'я, переоцінюючи його запаси.

46. Якщо мені не загрожує штраф, то я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де потрібно.

47. Я не ризикую купувати одяг без примірки.

48. Тільки смілива людина здатна на справжнє шляхетне ставлення до людей, незалежно від того, як вони реагують на неї.

49. У команді й грі найважливіше – це взаємна підстраховка.

50. У житті людям справді дуже часто доводиться грати в небезпечну гру "пан або пропав".

Обробка результатів

Мета обробки результатів – одержання показника величини схильності до ризику як риси характеру. Показник підраховується за кількістю збігань знаків відповідей *згоди-незгоди* на твердження шкали схильності до ризику.

Номер твердження та знак відповіді

2+, 3+, 4+, 6 –, 7 –, 8 –, 9+, 11+, 12+, 13 –, 14+, 15 –, 17+, 18+,
19 –, 21 –, 22 –, 23+, 25+, 26+, 27+, 28 –, 30 –, 31+, 32 –, 33+, 34+, 37+,
38+, 39+, 40+, 41+, 42 –, 43 –, 44+, 45 –, 47 –, 48+, 49 –, 50+.

Для оцінки ставлення до дослідження в опитувальнику подано твердження, згода з якими засвідчує щирість відповідаючого, а незгода – нещирість.

Шкала щирості: відповіді *неправильно* (–) за номерами запитань анкети 1, 5, 10, 16, 20, 24, 29, 35, 36, 46.

Показник збігання відповідей за другою шкалою, що дорівнює 8, 9 чи 10, засвідчує недостовірність результатів дослідження. У такому разі тестування треба повторити, звернувши увагу досліджуваного на виконання вимог інструкції.

Аналіз результатів

Аналіз схильності до ризику як риси характеру має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у невизначеній ситуації. Під час аналізу результатів слід орієнтуватися на те, що показник схильності до ризику може варіювати від 0 до 40. Чим вищий показник, тим більша схильність до ризику.

Якщо показник схильності до ризику становить 30 і більше одиниць, то його рівень виявляється високим, таку людину можна назвати ризиковою за умови, що її відповіді були достатньо щирими.

Якщо показник у межах від 11 до 29 – схильність до ризику середня.

Якщо менший за 11 – рівень ризику низький, така людина не любить ризикувати, і її можна назвати обережною людиною.

Під час інтерпретації результатів слід враховувати, що високий рівень схильності до ризику є, з одного боку, показником рішучості, а з іншого, може призвести до авантюризму.

Методика діагностики схильності особистості до девіантної поведінки

МЕТОДИКА ДИАГНОСТИКИ СКЛОННОСТИ К ОТКЛОНЯЮЩЕМУСЯ ПОВЕДЕНИЮ (СОП) (автор А.Н.Орел)⁹⁶

Инструкция

Назначение. Предлагаемая методика диагностики склонности к отклоняющемуся поведению (СОП) является стандартизированным тест-опросником, предназначенным для измерения готовности (склонности) подростков к реализации различных форм отклоняющегося поведения. Опросник представляет собой набор специализированных психодиагностических шкал, направленных на измерение готовности (склонности) к реализации отдельных форм отклоняющегося поведения.

Методика предполагает учет и коррекцию установки на социально желательные ответы испытуемых.

Шкалы опросника делятся на содержательные и служебную. Содержательные шкалы направлены на измерение психологического содержания комплекса связанных между собой форм девиантного поведения, то есть социальных и личностных установок, стоящих за этими поведенческими проявлениями.

Служебная шкала предназначена для измерения предрасположенности испытуемого давать о себе социально-одобряемую информацию, оценки достоверности результатов опросника в целом, а также для коррекции результатов по содержательным шкалам в зависимости от выраженности установки испытуемого на социально-желательные ответы.

Таким образом, методика включает два варианта, содержащие следующие наборы шкал.

Инструкция. Перед вами имеется ряд утверждений. Они касаются некоторых сторон вашей жизни, вашего характера, привычек. Прочтите первое утверждение и решите, верно ли данное утверждение по отношению к вам. Если верно, то на бланке ответов рядом с номером, соответствующим утверждению, в квадратике под обозначением "да"

---

⁹⁶ Фетискин Н.П., Козлов В.В., Манулов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. 490 с.

поставьте крестик или галочку. Если оно неверно, то поставьте крестик или галочку в квадратике под обозначением "нет". Если вы затрудняетесь ответить, то постарайтесь выбрать вариант ответа, который все-таки больше соответствует вашему мнению. Затем таким же образом отвечайте на все пункты опросника. Если ошибетесь, то зачеркните ошибочный ответ и поставьте тот, который считаете нужным. Помните, что вы высказываете собственное мнение о себе в настоящий момент. Здесь не может быть "плохих" или "хороших", "правильных" или "неправильных" ответов. Очень долго не обдумывайте ответов, важна ваша первая реакция на содержание утверждений. Отнеситесь к работе внимательно и серьезно. Небрежность, а также стремление "улучшить" или "ухудшить" ответы приводят к недостоверным результатам. В случае затруднений еще раз прочитайте эту инструкцию или обратитесь к тому, кто проводит тестирование. Не делайте никаких пометок в тексте опросника.

Вариант М (мужской)

1. Я предпочитаю одежду неярких, приглушенных тонов.
2. Бывает, что я откладываю на завтра то, что должен сделать сегодня.
3. Я охотно записался бы добровольцем для участия в каких-либо боевых действиях.
4. Бывает, что иногда я ссорюсь с родителями.
5. Тот, кто в детстве не дрался, вырастает маменькиным сынком и ничего не может добиться в жизни.
6. Я бы взялся за опасную для жизни работу, если бы за нее хорошо заплатили.
7. Иногда я ощущаю такое сильное беспокойство, что просто не могу усидеть на месте.
8. Иногда бывает, что я немного хвастаюсь.
9. Если бы мне пришлось стать военным, то я хотел бы стать летчиком-истребителем.
10. Я ценю в людях осторожность и осмотрительность.
11. Только слабые и трусливые люди выполняют все правила и законы.
12. Я предпочел бы работу, связанную с переменами и путешествиями, даже если она опасна для жизни.
13. Я всегда говорю только правду.
14. Если человек в меру и без вредных последствий употребляет возбуждающие и влияющие на психику вещества, это вполне нормально.

15. Даже если я злюсь, то стараюсь не прибегать к руга-тельствам.
16. Я думаю, что мне бы понравилось охотиться на льва.
17. Если меня обидели, то я обязательно должен отомстить.
18. Человек должен иметь право выпивать столько, сколько он хочет.
19. Если мой приятель опаздывает к назначенному времени, то я обычно сохраняю спокойствие.
20. Мне обычно затрудняет работу требование сделать к определенному сроку.
21. Иногда я перехожу улицу там, где мне удобно, а не где положено.
22. Некоторые правила и запреты можно отбросить, если испытываешь сильное сексуальное (половое) влечение.
23. Я иногда не слушаюсь родителей.
24. Если при покупке автомобиля мне придется выбирать между скоростью и безопасностью, то я выберу безопасность.
25. Я думаю, что мне бы понравилось заниматься боксом.
26. Если бы я мог свободно выбирать профессию, то был бы дегустатором вин.
27. Я часто испытываю потребность в острых ощущениях.
28. Иногда мне так и хочется сделать себе больно.
29. Мое отношение к жизни хорошо описывает пословица "Семь раз отмерь, один раз отрежь".
30. Я всегда покупаю билеты в общественном транспорте.
31. Среди моих знакомых есть люди, которые пробовали одурманивающие токсические вещества.
32. Я всегда выполняю обещания, даже если мне это невыгодно.
33. Бывает, что мне так и хочется выругаться.
34. Правы люди, которые в жизни следуют пословице "Если нельзя, но очень хочется, то можно".
35. Бывало, что я случайно попадал в драку после употребления спиртных напитков.
36. Мне редко удается заставить себя продолжать работу после ряда обидных неудач.
37. Если бы в наше время проводились бои гладиаторов, то обязательно в них поучаствовал бы.
38. Бывает, что иногда я говорю неправду.
39. Терпеть боль назло всем бывает даже приятно.
40. Я лучше соглашусь с человеком, чем стану спорить.
41. Если бы я родился в давние времена, то стал бы благородным разбойником.
42. Если нет другого выхода, то спор можно разрешить и дракой.

43. Бывали случаи, когда мои родители, другие взрослые высказывали беспокойство по поводу того, что я немного выпил.
44. Одежда должна с первого взгляда выделять человека среди других в толпе.
45. Если в кинофильме нет ни одной приличной драки – это плохое кино.
46. Когда люди стремятся к новым необычным ощущениям и переживаниям – это нормально.
47. Иногда я скучаю на уроках.
48. Если меня кто-то случайно задел в толпе, то я обязательно потребую от него извинений.
49. Если человек раздражает меня, то готов высказать ему все, что я о нем думаю.
50. Во время путешествий и поездок я люблю отклоняться от обычных маршрутов.
51. Мне понравилась бы профессия дрессировщика хищных зверей.
52. Если уж ты сел за руль мотоцикла, то стоит ехать только очень быстро.
53. Когда я читаю детектив, то мне часто хочется, чтобы преступник ушел от преследования.
54. Иногда я просто не могу удержаться от смеха, когда слышу неприличную шутку.
55. Я стараюсь избегать в разговоре выражений, которые могут смутить окружающих.
56. Я часто огорчаюсь из-за мелочей.
57. Когда мне возражают, я часто взрываюсь и отвечаю резко.
58. Мне больше нравится читать о приключениях, чем о любовных историях.
59. Чтобы получить удовольствие, стоит нарушить некоторые правила и запреты.
60. Мне нравится бывать в компаниях, где в меру выпивают и веселятся.
61. Меня раздражает, когда девушки курят.
62. Мне нравится состояние, которое наступает, когда в меру и в хорошей компании выпьешь.
63. Бывало, что у меня возникало желание выпить, хотя я понимал, что сейчас не время и не место.
64. Сигарета в трудную минуту меня успокаивает.
65. Мне легко заставить других людей бояться меня, и иногда ради забавы я это делаю.

66. Я смог бы своей рукой казнить преступника, справедливо приговоренного к высшей мере наказания.

67. Удовольствие – это главное, к чему стоит стремиться в жизни.

68. Я хотел бы поучаствовать в автомобильных гонках.

69. Когда у меня плохое настроение, ко мне лучше не заходить.

70. Иногда у меня бывает такое настроение, что я первым готов начать драку.

71. Я могу вспомнить случаи, когда я был таким злым, хватал первую попавшуюся под руку вещь и ломал ее.

72. Я всегда требую, чтобы окружающие уважали мои права

73. Мне понравилось бы прыгать с парашютом.

74. Вредное воздействие на человека алкоголя и табака сильно преувеличивают.

75. Я редко даю сдачи, даже если кто-то ударит меня.

76. Я не получаю удовольствия от ощущения риска.

77. Когда человек в пылу спора прибегает к бранным выражениям – это нормально.

78. Я часто не могу сдержать свои чувства.

79. Бывало, что я опаздывал на уроки.

80. Мне нравятся компании, где все подшучивают друг над другом.

81. Секс должен занимать в жизни молодежи одно из главных мест.

82. Часто я не могу удержаться от спора, если кто-то не согласен со мной.

83. Иногда случалось, что я не выполнял школьное домашнее задание.

84. Я часто совершаю поступки под влиянием минутного настроения.

85. Мне кажется, что я не способен ударить человека.

86. Люди справедливо возмущаются, когда узнают, что преступник остался безнаказанным.

87. Бывает, что мне приходится скрывать от взрослых некоторые свои поступки.

88. Наивные простаки сами заслуживают того, чтобы их обманывали.

89. Иногда я бываю так раздражен, что стучу по столу кулаком.

90. Только неожиданные обстоятельства и чувство опасности позволяют мне по-настоящему проявить себя.

91. Я бы попробовал какое-нибудь одурманивающее вещество, если бы твердо знал, что это не повредит моему здоровью и не повлечет наказания.

92. Когда я стою на мосту, то меня иногда так и тянет прыгнуть вниз.

93. Всякая грязь меня пугает или вызывает сильное отвращение.
94. Когда я злюсь, то мне хочется кого-нибудь ударить.
95. Я считаю, что люди должны отказаться от всякого употребления спиртных напитков.
96. Я мог бы на спор влезть на высокую фабричную трубу.
97. Временами я не могу справиться с желанием причинить боль другим людям.
98. Я мог бы после небольших предварительных объяснений управлять вертолетом.

Вариант Ж (женский)

1. Я стремлюсь в одежде следовать самой последней моде или опережать ее.
2. Бывает, что я откладываю на завтра то, что должна сделать сегодня.
3. Если бы была такая возможность, то я бы с удовольствием пошла служить в армию.
4. Бывает, что иногда я ссорюсь с родителями.
5. Чтобы добиться своего, девушка иногда может и подражаться.
6. Я бы взялась за опасную для здоровья работу, если бы за нее хорошо платили.
7. Иногда я ощущаю такое сильное беспокойство, что просто не могу усидеть на месте.
8. Я иногда люблю немного посплетничать.
9. Мне нравятся профессии, связанные с риском для жизни.
10. Мне нравится, когда моя одежда и внешний вид раздражают людей старшего поколения.
11. Только глупые и трусливые люди выполняют все правила и законы.
12. Я предпочла бы работу, связанную с переменами и путешествиями, даже если она и опасна для жизни.
13. Я всегда говорю только правду.
14. Если человек в меру и без вредных последствий употребляет возбуждающие и влияющие на психику вещества, это нормально.
15. Даже если я злюсь, то стараюсь никого не ругать.
16. Я с удовольствием смотрю боевики.
17. Если меня обидели, то я обязательно должна отомстить.
18. Человек должен иметь право выпивать, сколько он хочет и где он хочет.

19. Если моя подруга опаздывает к назначенному времени, то я обычно сохраняю спокойствие.
20. Мне часто бывает трудно сделать работу к точно определенному сроку.
21. Иногда я перехожу улицу там, где мне удобнее, а не там, где положено.
22. Некоторые правила и запреты можно отбросить, если чего-нибудь сильно захочешь.
23. Бывало, что я не слушалась родителей.
24. В автомобиле я больше ценю безопасность, чем скорость.
25. Я думаю, что мне бы понравилось заниматься карате или похожим видом спорта.
26. Мне бы понравилась работа официантки в ресторане.
27. Я часто испытываю потребность в острых ощущениях.
28. Иногда мне так и хочется сделать себе больно.
29. Мое отношение к жизни хорошо описывает пословица "Семь раз отмерь, один раз отрежь".
30. Я всегда плачу за проезд в общественном транспорте.
31. Среди моих знакомых есть люди, которые пробовали одурманивающие токсические вещества.
32. Я всегда выполняю обещания, даже если мне это не выгодно.
33. Бывает, что мне так и хочется мысленно выругаться.
34. Правы люди, которые в жизни следуют пословице "Если нельзя, но очень хочется, то можно".
35. Бывало, что я случайно попадала в неприятную историю после употребления спиртных напитков.
36. Я часто не могу заставить себя продолжать какое-нибудь занятие после обидной неудачи.
37. Многие запреты в области секса старомодны, но их можно отбро-сить.
38. Бывает, что иногда я говорю неправду.
39. Терпеть боль назло всем бывает даже приятно.
40. Я лучше соглашусь с человеком, чем стану спорить.
41. Если бы я родилась в давние времена, то стала бы благородной разбойницей.
42. Добиваться победы в споре нужно любой ценой.
43. Бывали случаи, когда мои родители, другие люди высказывали беспокойство по поводу того, что я много выпила.
44. Одежда должна с первого взгляда выделять человека среди других в толпе.

45. Если в кинофильме нет ни одной приличной драки – это плохое кино.
46. Бывает, что я скучаю на уроках.
47. Если меня кто-то случайно задел в толпе, то я обязательно потребую от него извинений.
48. Если человек раздражает меня, то я готова высказать ему все, что о нем думаю.
49. Во время путешествий и поездок я люблю отклоняться от обычных маршрутов.
50. Мне бы понравилась профессия дрессировщицы хищных зверей.
51. Мне нравится ощущать скорость при быстрой езде на автомобиле и мотоцикле.
52. Когда я читаю детектив, то мне часто хочется, чтобы преступник ушел от преследования.
53. Бывает, что я с интересом слушаю неприличный, но смешной анекдот.
54. Мне нравится иногда смущать и ставить в неловкое положение окружающих.
55. Я часто огорчаюсь из-за мелочей.
56. Когда мне возражают, я часто взрываюсь и отвечаю резко.
57. Мне нравится слушать или читать о кровавых преступлениях или о катастрофах.
58. Чтобы получить удовольствие, стоит нарушить некоторые правила и запреты.
59. Мне нравится бывать в компаниях, где в меру выпивают и веселятся.
60. Я считаю вполне нормальным, если девушка курит.
61. Мне нравится состояние, которое наступает, когда в меру и в хорошей компании выпьешь.
62. Бывало, что у меня возникало желание выпить, хотя я понимала, что сейчас не время и не место.
63. Сигарета в трудную минуту меня успокаивает.
64. Некоторые люди побаиваются меня.
65. Я бы хотела присутствовать при казни преступника, справедливо приговоренного к высшей мере наказания.
66. Удовольствие – это главное, к чему стоит стремиться в жизни.
67. Если бы я могла, то с удовольствием поучаствовала бы в автомобильных гонках.
68. Когда у меня плохое настроение, ко мне лучше не подходить.

69. Иногда у меня бывает такое настроение, что я готова первой начать драку.

70. Я могу вспомнить случай, когда я настолько разозлилась что хватала первую попавшуюся под руку вещь и ломала ее.

71. Я всегда требую, чтобы окружающие уважали мои права.

72. Мне бы хотелось из любопытства прыгнуть с парашютом.

73. Вредное воздействие на человека алкоголя и табака сильно преувеличивают.

74. Счастливы те, кто умирают молодыми.

75. Я получаю удовольствие, когда немного рискую.

76. Когда человек в пылу спора прибегает к ругательствам, это допустимо.

77. Я часто не могу сдерживать свои чувства.

78. Бывало, что я опаздывала на уроки.

79. Мне нравятся компании, где все подшучивают друг над другом.

80. Секс должен занимать в жизни молодежи одно из главных мест.

81. Часто я не могу удержаться от спора, если кто-то не согласен со мной.

82. Иногда случалось, что я не выполняла школьное домашнее задание.

83. Я часто совершаю поступки под влиянием минутного настроения.

84. Бывают случаи, когда я могу ударить человека.

85. Люди справедливо возмущаются, когда узнают, что преступник остался безнаказанным.

86. Бывает, что мне приходится скрывать от взрослых некоторые свои поступки.

87. Наивные простаки сами заслуживают того, чтобы их обманывали.

88. Иногда я бываю так раздражена, что громко кричу.

89. Только неожиданные и опасные обстоятельства позволяют мне по-настоящему проявить себя.

90. Я бы попробовала какое-нибудь одурманивающее вещество, если бы твердо знала, что это не повредит моему здоровью и не повлечет наказания.

91. Когда я стою на мосту, то меня так и тянет прыгнуть вниз.

92. Всякая грязь меня пугает или вызывает сильное отвращение.

93. Когда я злюсь, то мне хочется громко обругать виновника моих неприятностей.

94. Я считаю, что люди должны отказаться от всякого употребления спиртных напитков.

95. Я бы с удовольствием прокатилась на горных лыжах с крутого склона.

96. Иногда, если кто-то причиняет мне боль, то это бывает даже приятно.

97. Я бы с удовольствием занималась в бассейне прыжками с вышки.

99. Мне иногда не хочется жить.

100. Чтобы добиться успеха в жизни, девушка должна быть сильной и уметь постоять за себя.

101. По-настоящему уважают только тех людей, кто вызывает у окружающих страх.

102. Я люблю смотреть выступления боксеров.

103. Я могу ударить человека, если решу, что он серьезно оскорбил меня.

104. Я считаю, что уступить в споре — это значит показать себя со слабой стороны.

105. Мне нравится готовить, заниматься домашним хозяйством.

106. Если бы я могла прожить жизнь заново, то я бы хотела стать мужчиной, а не женщиной.

107. В детстве мне хотелось стать актрисой или певицей.

108. В детстве я была всегда равнодушна к игре в куклы.

Обработка результатов

"Ключи" для подсчета первичных ("сырых") баллов

Мужской вариант

1. Шкала установки на социально-желательные ответы

2 (нет), 4 (нет), 6 (нет), 13 (да), 21 (нет), 23 (нет), 30 (да), 32 (да), 33 (нет), 38 (нет), 47 (нет), 54 (нет), 79 (нет), 83 (нет), 97 (нет).

2. Шкала склонности к преодолению норм и правил

1 (нет), 10 (нет), 11 (да), 22 (да), 34 (да), 41 (да), 44 (да), 50 (да), 53 (да), 55 (нет), 59 (да), 61 (нет), 66 (нет), 80 (да), 86 (да), 91 (да), 93 (нет).

3. Шкала склонности к аддиктивному поведению

14 (да), 18 (да), 22 (да), 26 (да), 27 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 43 (да), 46 (да), 59 (да), 60 (да), 61 (да), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 91 (да), 95 (нет).

4. Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению

3 (да), 6 (да), 9 (да), 12 (да), 16 (да), 24 (нет), 27 (да), 28 (да), 37 (да), 39 (да), 51 (да), 52 (да), 58 (да), 68 (да), 73 (да), 76 (нет), 90 (да), 91 (да), 92 (да), 96 (да), 98 (да).

5. Шкала склонности к агрессии и насилию

3 (да), 5 (да), 15 (нет), 16 (да), 17 (да), 25 (да), 37 (да), 40 (нет), 42 (да), 45 (да), 48 (да), 49 (да), 51 (да), 65 (да), 66 (да), 70 (да), 71 (да), 72 (да), 75 (нет), 77 (да), 82 (да), 85 (нет), 89 (да), 94 (да), 97 (да).

6. Шкала волевого контроля эмоциональных реакций

7 (да), 19 (да), 20 (да), 29 (нет), 36 (да), 49 (да), 56 (да), 57 (да), 69 (да), 70 (да), 71 (да), 78 (да), 84 (да), 89 (да), 94 (да).

7. Шкала склонности к делинквентному поведению

18 (да), 26 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 42 (да), 43 (да), 44 (да), 48 (да), 52 (да), 55 (нет), 61 (нет), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 86 (нет), 91 (да), 94 (да).

Примечание. Пункты 23, 46, 47, 72, 100 являются маскировочными и содержательно не интерпретируются. Некоторые пункты опросника входят одновременно в несколько шкал.

Женский вариант

1. Шкала установки на социально-желательные ответы

2 (нет), 4 (нет), 8 (нет), 13 (да), 21 (нет), 30 (да), 32 (да), 33 (нет), 38 (нет), 54 (нет), 79 (нет), 83 (нет), 87 (нет).

2. Шкала склонности к преодолению норм и правил

1 (да), 10 (нет), 11 (да), 22 (да), 34 (да), 37 (да), 41 (да), 44 (да), 50 (да), 53 (да), 55 (да), 59 (да), 61 (да), 80 (да), 86 (нет), 88 (да), 91 (да), 93 (нет).

3. Шкала склонности к аддиктивному поведению

14 (да), 18 (да), 22 (да), 26 (да), 27 (да), 31 (да), 34 (да), 35 (да), 43 (да), 59 (да), 60 (да), 62 (да), 63 (да), 64 (да), 67 (да), 74 (да), 81 (да), 91 (да), 95 (нет).

4. Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению

3 (да), 6 (да), 9 (да), 12 (да), 24 (нет), 27 (да), 28 (да), 39 (да), 51 (да), 52 (да), 58 (да), 68 (да), 73 (да), 75 (да), 76 (да), 90 (да), 91 (да), 92 (да), 96 (да), 97 (да), 98 (да), 99 (да).

5. Шкала склонности к агрессии и насилию

3 (да), 5 (да), 15 (нет), 16 (да), 17 (да), 25 (да), 40 (нет), 42 (да), 45 (да), 48 (да), 49 (да), 51 (да), 65 (да), 66 (да), 71 (да), 77 (да), 82 (да), 85 (да), 89 (да), 94 (да), 101 (да), 102 (да), 103 (да), 104 (да).

6. Шкала волевого контроля эмоциональных реакций

7 (да), 19 (да), 20 (да), 29 (нет), 36 (да), 49 (да), 56 (да), 57 (да), 69 (да), 70 (да), 71 (да), 78 (да), 84 (да), 89 (да), 94 (да).

7. Шкала склонности к делинквентному поведению

1 (да), 3 (да), 7 (да), 11 (да), 25 (да), 28 (да), 31 (да), 35 (да), 43 (да), 48 (да), 53 (да), 58 (да), 61 (да), 63 (да), 64 (да), 66 (да), 79 (да), 93 (нет), 98 (да), 99 (да), 102 (да).

8. Шкала принятия женской социальной роли

3 (нет), 5 (нет), 9 (нет), 16 (нет), 18 (нет), 25 (нет), 41 (нет), 45 (нет), 51 (нет), 58 (нет), 61 (нет), 68 (нет), 73 (нет), 85 (нет), 93 (да), 95 (да), 96 (нет), 105 (да), 106 (нет), 107 (да), 108 (да).

Примечание. Пункты 23, 46, 47, 72, 100 являются маскировочными и содержательно не интерпретируются. Некоторые пункты опросника входят одновременно в несколько шкал.

Далее производится подсчет первичных ("сырых") баллов и их перевод в стандартные Т-баллы.

Каждому ответу при соответствии с ключом присваивается один балл. Затем по каждой шкале подсчитывается первичный суммарный балл, который затем при необходимости подвергается коррекции в связи с действием фактора специальной желательности в соответствии с процедурой, описанной выше. Затем производится перевод "сырых" баллов в стандартные Т-баллы. В том случае, если у пользователя имеются набранные им специализированные тестовые нормы, то перевод в стандартные Т-баллы производится по формуле:

$$T = \frac{10(Xi - M)}{S} + 50$$

где Xi – первичный ("сырой") балл по шкале;

M – среднее значение первичного суммарного балла по шкале в выборке стандартизации;

S – стандартное отклонение значений первичных баллов в выборке стандартизации.

Варианты коэффициентов коррекции в зависимости от значений "сырого" балла по шкале №1

Мужской вариант методики

1. В случае, если первичный балл по шкале №1 меньше или равен 6 баллам для "обычных" испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы №2 = 0,3.

Для шкалы №3 = 0,3.

Для шкалы №4 = 0,2.

Для шкалы №5 = 0,2.

Для шкалы №6 = 0,3.

Для шкалы №7 = 0,2.

2. В случае, если первичный балл по шкале №1 меньше или равен 6 баллам для "делинквентных" испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы №2 = 0,3.

Для шкалы №3 = 0,5.

Для шкалы №4 = 0,3.

Для шкалы №5 = 0,2.

Для шкалы №6 = 0,3.

Для шкалы №7 = 0,5.

3. В случае, если первичный балл по шкале №1 больше 6 баллов как для "обычных", так и для "делинквентных" испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы №2 = 0,7.

Для шкалы №3 = 0,6.

Для шкалы №4 = 0,4.

Для шкалы №5 = 0,5.

Для шкалы №6 = 0,3.

Для шкалы №7 = 0,5.

Женский вариант методики

1. В случае, если испытуемые относятся к подвыборке "обычных" испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы №2 = 0,4.

Для шкалы №3 = 0,4.

Для шкалы №4 = 0,2.

Для шкалы №5 = 0,3.

Для шкалы №6 = 0,5.

Для шкалы №7 = 0,4.

2. В случае, если испытуемые заведомо относятся к подвыборке "деликвентных" испытуемых, то коэффициент коррекции составляет:

Для шкалы №2 = 0,4.

Для шкалы №3 = 0,4.

Для шкалы №4 = 0,3.

Для шкалы №5 = 0,4.

Для шкалы №6 = 0,5.

Для шкалы №7 = 0,5.

Тестовые нормы для СОП

Шкалы	Нормальная выборка	
	М	S
1	2,27	2,06
2	7,73	2,88
3	9,23	4,59
4	10,36	3,41
5	12,47	4,23
6	8,04	3,29
7	7,17	4,05

Таблица норм при переводе "сырых" баллов в Т-баллы

"Сырой" балл	Т-баллы						
	Шкалы						
	1	2	3	4	5	6	7
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46

8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77
22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

Описание шкал и их интерпретация

1. Шкала установки на социальную желательность (служебная шкала)

Данная шкала предназначена для измерения готовности испытуемого представлять себя в наиболее благоприятном свете с точки зрения социальной желательности.

Показатели от 50 до 60 Т-баллов свидетельствуют об умеренной тенденции давать при заполнении опросника социально-желательные ответы.

Показатели свыше 60 баллов свидетельствуют о тенденции испытуемого демонстрировать строгое соблюдение даже малозначительных социальных норм, умышленном стремлении показать себя в лучшем свете, о настороженности по отношению к ситуации обследования.

Результаты, находящиеся в диапазоне 70–89 баллов, говорят о высокой настороженности испытуемого по отношению к психодиагностической ситуации и о сомнительной достоверности результатов по основным шкалам. О восприятии ситуации как экспертной одновременно с умеренно высокими показателями по шкале №1 также свидетельствует их резкое понижение по основным диагностическим шкалам и повышение по шкале женской социальной роли.

Для мужской популяции превышение суммарного первичного балла по шкале социальной желательности значения 11 первичных баллов свидетельствует о недостоверности результатов по основным шкалам.

Показатели ниже 50 Т-баллов говорят о том, что испытуемый не склонен скрывать собственные нормы и ценности, корректировать свои ответы в направлении социальной желательности.

Отмечено также, что младшие подростки (14 лет и младше) не способны длительное время следовать установке на социально-желательные ответы.

Одновременно высокие показатели по служебной шкале и по основным шкалам (кроме шкалы 8) свидетельствуют либо о сомнительной достоверности результатов, либо о диссоциации в сознании испытуемого известных ему и реальных норм поведения.

2. Шкала склонности к преодолению норм и правил

Шкала предназначена для измерения предрасположенности испытуемого к преодолению каких-либо норм и правил, склонности к отрицанию общепринятых норм и ценностей, образцов поведения.

Результаты, лежащие в диапазоне 50–60 Т-баллов, свидетельствуют о выраженности вышеуказанных тенденций, о неконформистских установках испытуемого, о его склонности противопоставлять собственные нормы и ценности групповым, о тенденции "нарушать спокойствие", искать трудности, которые можно было бы преодолеть.

Показатели, находящиеся в диапазоне 60–70 Т-баллов, свидетельствуют о чрезвычайной выраженности неконформистских тенденций, проявлении негативизма и заставляют сомневаться в достоверности результатов тестирования по данной шкале.

Результаты ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о конформных установках испытуемого, склонности следовать стереотипам и общепринятым нормам поведения. В некоторых случаях при условии сочетания с достаточно высоким интеллектуальным уровнем испытуемого и тенденции скрывать свои реальные нормы и ценности такие оценки могут отражать фальсификацию результатов.

3. Шкала склонности к аддиктивному поведению

Данная шкала предназначена для измерения готовности реализовать аддиктивное поведение.

Результаты в диапазоне 50–70 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о предрасположенности испытуемого к уходу от реальности посредством изменения своего психического состояния, о склонностях к иллюзорно-компенсаторному способу решения личностных проблем. Кроме того, эти результаты свидетельствуют об ориентации на чувственную сторону жизни, о наличии "сенсорной жажды", о гедонистически ориентированных нормах и ценностях.

Показатели свыше 70 Т-баллов свидетельствуют о сомнительности результатов либо о наличии выраженной психологической потребности в аддиктивных состояниях, что необходимо выяснять, используя дополнительные психодиагностические средства.

Показатели ниже 50 Т-баллов свидетельствуют либо о невыраженности выше перечисленных тенденций, либо о хорошем социальном контроле поведенческих реакций.

4. Шкала склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению

Данная шкала предназначена для измерения готовности реализовать различные формы аутоагрессивного поведения. Объект измерения очевидно частично пересекается с психологическими свойствами, измеряемыми шкалой №3.

Результаты, находящиеся в диапазоне 50–70 Т-баллов по шкале №4, свидетельствуют о низкой ценности собственной жизни, склонности к риску, выраженной потребности в острых ощущениях, о садомазохистских тенденциях.

Результаты свыше 70 Т-баллов свидетельствуют о сомнительной достоверности результатов.

Показатели ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют об отсутствии готовности к реализации саморазрушающего поведения, об отсутствии тенденции к соматизации тревоги, отсутствии склонности к реализации комплексов вины в поведенческих реакциях.

5. Шкала склонности к агрессии и насилию

Данная шкала предназначена для измерения готовности испытуемого к реализации агрессивных тенденций в поведении.

Показатели, лежащие в диапазоне 50–60 Т-баллов, свидетельствуют о наличии агрессивных тенденций у испытуемого. Показатели, находящиеся в диапазоне 60–70 Т-баллов, свидетельствуют об агрессивной направленности личности во взаимоотношениях с другими людьми, о склонности решать проблемы посредством насилия, о тенденции использовать унижение партнера по общению как средство стабилизации самооценки, о наличии садистических тенденций.

Показатели свыше 70 Т-баллов говорят о сомнительной достоверности результатов.

Показатели, лежащие ниже 50 Т-баллов, свидетельствуют о невыраженности агрессивных тенденций, о неприемлемости насилия как

средства решения проблем, о нетипичности агрессии как способа выхода из фрустрирующей ситуации.

Низкие показатели по данной шкале в сочетании с высокими показателями по шкале социальной желательности свидетельствуют о высоком уровне социального контроля поведенческих реакций.

6. Шкала волевого контроля эмоциональных реакций

Данная шкала предназначена для измерения склонности испытуемого контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций. (Внимание! Эта шкала имеет обратный характер.)

Показатели, лежащие в пределах 60–70 Т-баллов, свидетельствуют о слабости контроля эмоциональной сферы, о нежелании или неспособности контролировать поведенческие проявления эмоциональных реакций. Кроме того, это свидетельствует о склонности реализовывать негативные эмоции непосредственно в поведении, без задержки, о несформированности волевого контроля своих потребностей и чувственных влечений.

Показатели ниже 50 Т-баллов по данной шкале свидетельствуют о невыраженности: тенденций, о жестком самоконтроле любых поведенческих эмоциональных реакций, чувственных влечений.

7. Шкала склонности к делинквентному поведению

Название шкалы носит условный характер, так как шкала сформирована из утверждений, дифференцирующих "обычных" подростков и лиц с зафиксированными правонарушениями, вступавших в конфликт с общепринятым образом жизни и правовыми нормами.

На наш взгляд, данная шкала измеряет готовность (предрасположенность) подростков к реализации делинквентного поведения. Выражаясь метафорически, шкала выявляет "делинквентный потенциал", который лишь при определенных обстоятельствах может реализоваться в жизни подростка.

Результаты, находящиеся в диапазоне 50–60 Т-баллов, свидетельствуют о наличии делинквентных тенденций у испытуемого и о низком уровне социального контроля.

Результаты выше 60 Т-баллов свидетельствуют о высокой готовности к реализации делинквентного поведения.

Результаты ниже 50 Т-баллов говорят о невыраженности указанных тенденций, что в сочетании с высокими показателями по шкале социальной желательности может свидетельствовать о высоком уровне социального контроля.

Необходимо также учитывать, что содержание и структура делинквентного поведения у юношей и девушек существенно отличаются и соответственно различаются пункты, входящие в шкалу делинквентности для женского и мужского видов методики.

БЛАНК ОТВЕТОВ

Фамилия И.О. _____ Пол ____ Возраст _____

Да/Нет	Да/Нет	Да/Нет	Да/Нет	Да/Нет	Да/Нет
1	19	37	55	73	91
2	20	38	56	74	92
3	21	39	57	75	93
4	22	40	58	76	94
5	23	41	59	77	95
6	24	42	60	78	96
7	25	43	61	79	97
8	26	44	62	80	98
9	27	45	63	81	99
10	28	46	64	82	100
11	29	47	65	83	101
12	30	48	66	84	102
13	31	49	67	85	103
14	32	50	68	86	104
15	33	51	69	87	105
16	34	52	70	88	106
17	35	53	71	89	107
18	36	54	72	90	108

Результаты

Шкалы Баллы	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	Шкала 6	Шкала 7	Шкала 8
Первичные баллы								
Коррекция								
Первичные баллы с коррекцией								
T-баллы								

Схема аналізу поведінки, що відхиляється (О.В.Змановська)⁹⁷

1. Індивідуально-типологічна вразливість:

- сензитивність (підвищена чутливість до будь-якого зовнішнього впливу);
- емоційність (яскравість переживань) і емоційна лабільність (різкі перепади настрою);
- знижений фон настрою;
- імпульсивність (схильність до швидкої, необдуманної, неконтрольованої реакції);
- низька адаптивність (нездатність швидко й ефективно змінювати свою поведінку у відповідь на зміни ситуації);
- схильність до швидкого формування стійких поведінкових стереотипів (звички або дуже стійкі, або надмірно швидко формуються);
- ригідність – схильність до "застрягання" на будь-якій активності (думках, почуттях, діях);
- схильність до соматизації (тілесного реагування на несприятливі фактори, наприклад тілесною напругою, алергією, соматичними захворюваннями).

Дані особливості можна вважати вродженими. Вони зберігаються протягом усього життя особистості. Якщо в однієї людини присутні кілька таких особливостей, доцільно говорити про типологічну схильність до девіантної поведінки. (Цьому рівню передують генетичний і фізіологічний. Для їхнього аналізу не досить простого спостереження, а необхідні спеціальні методи діагностики.)

2. Порушення саморегуляції особистості:

- переважання негативних емоційних станів (тривоги, безсилля, розпачу, болю, провини, агресії, депресії) і внутрішніх конфліктів;
- алекситимія – слабка мовна регуляція (нерозуміння своїх переживань і невміння формулювати їх у словах, схильність відредагувати афекти в діях, слабкий розвиток рефлексії);
- несформованість асертивної поведінки (нездатність відкрито виражати свої почуття; невміння відстоювати свої інтереси);
- непродуктивні способи оволодіння стресом (втеча, ізоляція, заперечення, проекція);
- дефіцит цілепокладання (невміння ставити цілі, планувати, наполегливо реалізовувати план);

---

⁹⁷ Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.Ю.Змановская. М.: Издательский центр «Академия», 2008. С.78-80.

- помилкова самоідентичність і занижена самооцінка;
- відхилення індивідуальних цінностей від соціальних норм і правил (девіантні цінності);
- відсутність або втрата смислу життя.

Перераховані особливості саморегуляції формуються протягом життя. Поєднання декількох проблем визначає психологічну схильність до поведінки, що відхиляється.

3. Ресурси особистості (її життєво важливі якості та компенсаторні можливості):

- духовність;
- здоров'я і цінності здорового способу життя;
- зовнішня привабливість;
- товариськість, здатність до співробітництва;
- активність;
- інтелект, спеціальні здібності;
- цілеспрямованість і честолюбство;
- вищі почуття (совість, відповідальність, почуття обов'язку, співчуття, віра);
- творчість, хоббі;
- професійна кваліфікація, справа (робота, навчання);
- досягнення;
- любов, дружба, значущі особистісні стосунки;
- життєвий досвід.

Наявність перерахованих ресурсів у конкретної особистості означає реальну можливість компенсації особистісних або життєвих проблем. Вони забезпечують толерантність (стійкість) особистості до поведінки, що відхиляється. Також вони визначають здатність особистості боротися зі своєю схильністю до залежності. Їхня відсутність або слабка вираженість означають дефіцит внутрішніх ресурсів і слабку здатність боротися з девіацією, незахищеність перед нею.

4. Дефіцит соціально-підтримуючих систем:

- відсутність батьківської сім'ї;
- неповна сім'я (відсутність батька);
- залежна сім'я;
- девіантна сім'я;
- низький соціальний статус сім'ї;
- сім'я, що переживає кризу (розлучення, фінансова криза, переїзд, смерть члена сім'ї, серйозне захворювання члена сім'ї);
- соціальна ізоляція;

- відсутність підтримуючої групи однолітків;
- низький особистий статус у референтній соціальній групі (робочому колективі, навчальній групі);
- відсутність близьких друзів;
- відсутність сексуального партнера;
- суспільна незайнятість;
- проблемна компанія;
- проблемні друзі (у тому числі з поведінкою, що відхиляється).

5. Соціально-психологічні умови, що запускають і підтримують поведінку, що відхиляється:

- стан соціально-психологічної дезадаптації;
- стан фрустрації життєво важливих потреб;
- приклад у референтній групі (на дискотеці, у школі);
- провокація або тиск із боку.

6. Особливості поведінки, що відхиляється:

- ситуація, у якій уперше мала місце девіантна поведінка;
- ситуації, у яких девіантна поведінка проявляється в цей час;
- ступінь виразності поведінки (спосіб, частота, обставини, індивідуальний ритм);
- стан під час реалізації самої девіантної поведінки (наприклад, під час сп'яніння або гри);
- що звичайно передуює девіантній поведінці (запускаючі механізми); наступні події (стан, думки, дії); реакція оточуючих;
- умови, що виключають дану поведінку (завдяки чому її не буває).

7. Висновок:

- форма й ступінь виразності девіантної поведінки; ступінь соціальної дезадаптації; ставлення до девіантної поведінки самої особистості;
- підтримуючі зовнішні умови (підкріплювальні стимули);
- підтримуючі внутрішні умови (індивідуально-особистісна схильність і психологічна вигода);
- інгібітори (перешкоджаючі умови);
- ресурси особистості;
- можливі шляхи подолання (стратегія зміни);
- форми й методи соціально-психологічної допомоги.

Методика С.О.Кулакова для роботи з адиктивною поведінкою підлітків⁹⁸

Методика С.О.Кулакова у практиці роботи з адиктивною поведінкою у підлітків базується на сучасному когнітивно-поведінковому підході. Формою психокорекційної та психодіагностичної роботи в даній методиці є клінічне інтерв'ю, яке вирішує наступні завдання.

1. Визначення проблемної поведінки.

1.1. Походження проблеми, яке визначається клієнтом:

- «Як я розумію, ви прийшли через ...
- Я б хотів, щоб ви докладніше розповіли про ...
- Як ви оцінюєте цю проблему?»

1.2. Ступінь тяжкості проблеми:

- а) Наскільки ця проблема для вас становить труднощі?
- б) Як часто ви ...?

Ідентифікація використання психоактивних речовин, кількість, частота вживання кожної речовини, шляхи й способи введення препарату, дата останнього прийому, отриманий ефект; мотивація прийому, індивідуальне або групове вживання, поява синдрому залежності; періодичність вживання.

При опитуванні батьків необхідно звернути увагу на наступні моменти:

- Чи не відбулося зниження успішності за останній час?
- Чи не змінилися звички і поведінку підлітка?
- Чи не сталося змін особистості, коливань настрою?
- Чи не погіршився чи фізичний стан підлітка?

У підлітка помітні сигнали наркоманії, що насувається, за таких ознак:

1) неадекватна реакція на стрес: «Я відчуваю сильне напруження під час конфлікту»;

2) прагнення до самолікування: «У мене виникає бажання прийняти ліки або померти»;

3) короткострокова вдячність: «Мені стало легше на душі після отримання кайфу»;

4) obsesії: «Мені важко не думати про наркотик»;

5) компульсії: «У мене сильне бажання прийняти наркотик, щоб забути про неприємності»;

6) раціоналізація: «Я прийняв наркотик, щоб забути про неприємності»;

---

⁹⁸ Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. М: ТЦ «Сфера», 2000. С. 289-293.

- 7) заперечення: «Я намагаюся не думати про проблеми, пов'язані з наркотиками, хоча батьки вказують на це»;
- 8) наявність інших проблем: «Мені загрожує відрахування зі школи за прогули»;
- 9) втрата контролю: «Я не здатний сам кинути прийом наркотиків»;
- 10) адиктивна система установок: «Я, інші наркомани – ми особлива каста».

1.3. Загальні характеристики проблеми:

- а) тривалість (як давно це відбувається?);
- б) поширеність (як зазвичай це відбувається? В яких ситуаціях?).

2. Детермінанти проблемної поведінки

2.1. Умови, які підсилюють проблемну поведінку: «В яких випадках, за яких обставин це поведінка найчастіше проявляється?»

2.2. Умови, які послаблюють поведінку: «В який час не буває такої поведінки? Які фактори допомагають в цьому? »

2.3. Вірогідне походження проблеми: «Як ви думаєте, що змушує вас думати про це?»

Прийом ABCDE-парадигми.

A – що передувало поведінці.

B – поведінка та її варіанти.

C – наслідки поведінки для людини та оточуючих.

D – дискусія (обговорення особливостей поведінки, “за” і “проти”).

E – ефект (результат аналізу та обговорення детермінант поведінки).

а) мікросоціальний вплив: «Які люди були поруч, їх ставлення?»;

б) особистий вплив: «Що ви думали, як ви себе почували?»;

в) соціальні наслідки: «Що ви зробили?»;

г) особистісні наслідки: «Як ви себе почували після цього?»

Адиктивна поведінка може бути оцінена в термінах позитивних (позитивне підкріплення) і негативних наслідків (негативне підкріплення). Перше включає задоволення від прийому наркотичної речовини, пов'язані з ним приємні враження, відсутність неприємних симптомів абстиненції, підтримку через наркотики соціальних контактів з ровесниками, умовну приємність від відчуття себе в ролі дорослого.

Психолог повинен знайти замісну поведінку, виникнення якої пов'язане з формуванням соціальних навичок, усуненням когнітивного дефіциту і спотворень.

2.4. Негативні наслідки – найбільш часта причина звернення до фахівця. Для підлітка такі критерії, як толерантність до хімічної речовини, наявність синдрому залежності, в силу невеликого наркотичного досвіду мають мінімальне значення. Велику роль відіграють синдроми, пов'язані з клініко-біографічним аналізом.

2.5. Передбачувані зміни: «Ви багато про це думали. Що можна зробити для зміни ситуації? »

2.6. Вірогідні шляхи подальшого дослідження: «Що, на вашу думку, необхідно з'ясувати й дослідити ще, щоб допомогти вам у вирішенні проблеми?»

2.7. Виявлення специфічних автоматичних думок, що передують дезадаптивній поведінці: «Людина повинна уникати неприємних ситуацій», «Легше уникнути певних труднощів, ніж зіткнутися з ними» і т.п.

Предиктором адиктивної поведінки є психопатологія, супутні психічні розлади. Антисоціальна та делінквентна поведінка передуює або поєднується з адиктивних.

Тому необхідна оцінка історії психічного розвитку дитини та її поточного психологічного статусу.

Цілями для психокорекційної роботи є риси незрілої особистості:

- У поведінковій сфері: егоцентризм, уникнення вирішення проблем, переважно однотипний спосіб реагування на фрустрацію і труднощі, невпевненість у собі, високий рівень домагань, низька самокритичність;
- В афективній сфері: емоційна лабільність, низька толерантність, швидке виникнення тривоги й депресії, знижена або нестабільна самооцінка, поява соціофобії, агресивність;
- Спотворення мотиваційно-потребової сфери: блокування потреби в захищеності, самоствердженні, свободи, приналежності, у часовій перспективі;
- Наявність когнітивних спотворень, що збільшують дисгармонію особистості, «афективна логіка»:
  - Довільне відображення – «Я - невдаха», «Я - супермен»;
  - Селективна вибірка – «Мене ніхто не любить, тому що я погано вчуся»;
  - «Надрозповсюдженість» (генералізація) – «Всі наркомани, оскільки всі приймають ліки»;
  - Абсолютне мислення – «Все або нічого.», «Світ чорний або кольоровий»;
  - Персоналізація – «Ця репліка не випадкова, вона ставиться до мене».

3. Сімейний анамнез

Середовищні (соціальні) чинники – найсильніші предиктори адиктивної поведінки у підлітків. Найбільше значення набуває порушення сімейного контексту. При зборі сімейного анамнезу слід звернути увагу на сімейне функціонування, історію вживання психоактивних речовин батьками, наявність поточної кризи, ранні дитячо-батьківські конфлікти, наявність дисфункції сім'ї. Все це надзвичайно важливо для психопрофілактики адиктивної поведінки та прогнозу результатів корекційної роботи.

Фактори, що сприяють адиктивній поведінці:

- Спотворення емоційних зв'язків та інтеракцій між батьками;

- Блокування потреб у безпеці, самоствердженні, приналежності часовій перспективі;
- Відсутність або спотворення батьківської моделі поведінки, з якою дитина ідентифікується;
- Наявність дисфункціональних стилів подолання стресу;
- Відсутність або надлишок дисциплінарних технік;
- Відсутність або порушення зовнішньої і внутрішньої комунікації.

Типові проблеми батьків даної когорти підлітків:

- Прагнення виконати більшість завдань за підлітків з дитинства і вимога самостійності в підлітковому віці;
- Страх передачі відповідальності підлітку, злиття кордонів «Я - інший»;
- Вимога поваги до себе, відмова в цьому підлітку;
- Проекція на дитину власних небажаних якостей, порівняння її розвитку зі своїм життєвим шляхом;
- Страх невідомого;
- Неусвідомлення основних прав особистості дитини;
- Стереотипне спілкування за типом «батько-дитина»;
- Прагнення реалізувати в дитині власні цілі;
- Відсутність у сім'ї системи правил;
- Формування почуття провини у підлітка за принесені заради нього жертви.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій. К.: МАУП, 2006. 88 С. URL: <https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/nw48.pdf>
2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12327/Volnova_profilatika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF;jsessionid=22E58E54B11F84815A27845B1A8AFC74?sequence=1
3. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. Ч. II. Практична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) / Е.В.Змановская. М.: Academia, 2003. 288 с.
5. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: Соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії: Навчальний посібник /Н.Ю.Максимова. К.: Либідь, 2006. 328 с.
6. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки /Н.Ю.Максимова. К.: Либідь, 2011 520 С.
7. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособие / В. Д. Менделевич. СПб.: Речь, 2005. 445 с.
8. Папуча М.В. Аномальна поведінка в ранній юності // *Папуча М.В. Психологія ранньої юності*: навч.-метод. посіб. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2001. С. 85-124.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Аутоагресивна поведінка підлітків [Текст]: монографія / О. В. Погорілко, А.М.Скрипніков, Л.О. Герасименко, Р.І.Ісаков. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 141 с. URL: <https://psychiatry.umsa.edu.ua/storage/resources/files/LUk8Z7IUdwbsTTphPXGve0wbEaF7pfbjHDrunoHu.pdf>
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия. СПб., 2002. 512 с.
3. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб.: Питер, 2001. 352 с.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2009. 608 с. URL: <http://lib.maupfib.kg/wp->

content/uploads/YUridicheskaya-psikhologiya_Vasilev-V.L_Uchebnik_2009-6-e-izd-608s.pdf

5. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологической зависимости от Интернета. URL: http://www.psy.msu.ru/science/public/voyskunskiy/voyskunskiy_2004.pdf

6. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением / Под ред. М.И.Рожкова. М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2003.

7. Говорун Т., Кікінежді О. Стаття та сексуальність: психологічний ракурс. Тернопіль, 1999. 384 с.

8. Головка Н. І. Соціальна профілактика правопорушень: навч. посіб. / Н. І. Головка. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 174 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/prof_pravopor.pdf

9. Грідковець Л. Деструктивний вплив культового мислення на духовно-психологічні процеси особистості в період особистісних криз. URL: <https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/180/GrydkovecDestructive%20Influence.pdf>

10. Гура С.О. Психологія суїциду: навч. посіб. / С.О.Гура. Х.: НУЦЗУ, 2016. 129 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2140201/grant/>

11. Егоров А.Ю. Нехимические аддикции Речь 2007.190с

12. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. К.: ФОРМ Нічога С.О. 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-07/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D1%83_0.pdf

13. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: Учебное пособие / Е.В.Змановская, В.Ю.Рыбников. СПб: Питер, 2010. 352 с. (Серия «Учебное пособие»).

14. Ильин Е. П. Психология агрессивного поведения. СПб.: Питер, 2014. 368 с. URL: <https://docplayer.ru/27223248-Ilin-e-p-i46-psihologiya-agressivnogo-povedeniya-spb-piter-s-il.html>

15. Исцеление от рая: реабилитация и самопомощь при социальной зависимости / Под науч. ред. Е. Н. Волкова. СПб.: Речь, 2008. 196 с.

16. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. М.: Педагогика, 1991. 256 с.

17. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): Навчально- методичний посібник / Н.В.Квітковська. Миколаїв, 2010. 240 с. URL:

http://www.leonidpadrul.artphotoisrael.co.il/Nina_Kvitkovsky/Kvitkovska_Psychologiya.pdf

18. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебник и практикум для СПО / Ю.А.Клейберг. 5-е изд., переаб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019. 290 с.

19. Кон И.С. Девиантное поведение. Норма и патология. Девиантное поведение и личность. // *Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя*. М.: Просвещение, 1989. 255 с.

20. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: Социально-психологические и психиатрические аспекты / В.Т.Кондрашенко. Мн.: Беларусь, 1988. 207 с.

21. Корекція поведінки дітей, які перебувають на обліках (інформаційно-методичні матеріали та програма) / К. М.Муліка, Ж. С. Ахіджян, Н. В. Драч. Полтава : ПОІППО, КМСДУМВС України в Полтавській області, 2013. 90 с. URL: <http://inkluz-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/kmsd2013.pdf>

22. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе. Деструктивное поведение в современном мире. Новосибирск: Наука, 1990. 224 с.

23. Крукс Р., Баур К. Сексуальность. 9-е международное издание..— СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2005. – 480 с.

24. Кузьменко В.В. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. / В.В.Кузьменко, О.В.Диса, І.О.Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. 68 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://85.198.129.37/bitstream/123456789/3197/1/%d0%94%d1%8d%d0%b2%d0%b8%d0%b0%d0%bd%d1%82%d0%bd%d0%be%d0%b5%20%d0%bf%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5.pdf>

25. Кулаков С.А. На приеме у психолога – подросток: Пособие для практических психологов. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена; Союз, 2001. 350 с.

26. Лещук Н. О. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, О. А. Голоцван, Я. М. Сивохоп. К., 2014. 136 с. URL: <http://nmcps.sumy.sch.in.ua/Files/downloadcenter/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%C2%AB%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%B5%20%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B5%20%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%E2%80%99%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BA%D1%96%>

[D0%B2%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%C2%BB.pdf](http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5707/1/%D0%B2%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%96%C2%BB.pdf)

27. Лебедєв Д.В., Назаров О.О., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О. Психологія суїцидальної поведінки: Посібник / За заг. ред. проф. О.В.Тімченка. Харків, 2007. 129 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5707/1/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%81%D1%83%D1%97%D1%86%D0%B8%D0%B4%D1%83.pdf>

28. Ліщинська О.А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій // Практична психологія та соціальна робота. 2006. №3. С. 1–3.

29. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/1412>

30. Лоренц К. Агрессия (так называемое "зло"). СПб.: Питер, 2002. 349 с.

31. Макарычева Г.И. Коррекция девиантного поведения. Тренинги для подростков и их родителей. СПб.: Речь, 2007. 368 с.

32. Максимова Н.Ю., Милютина Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 576 с.

33. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: Учеб. пособ. М.: МЕДпресс, 2001. 432 с.

34. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів / Автори-упоряд.: Оксана Степанюк, Оксана Мельниченко. Київ, 2020. 132 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/7/471051.pdf>

35. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога в образовании. М: ТЦ «Сфера». 2000. 448 с.

36. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. СПб.: Питер, 2002. 288 с.

37. Папуча М.В. Психологія ранньої юності: навчально-методичний посібник / М.В.Папуча. Ніжин: Видавництво НДУ ім.М.Гоголя, 2000. 137 с.

38. Пилипенко А., Соловьева И. Зависимые, созависимые и другие трудные клиенты: психологический тренинг. М.: Психотерапия, 2011. 192 с.

39. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. / Богданов С.О. та ін.; заг. ред.: Чернобровкін В.М., Панок В.Г. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 208 с.

40. Практикум по девиантологии / Под ред. Ю. А. Клейберга. СПб.: Речь, 2007. 144 с.

41. Профілактика самогубств серед військовослужбовців Національної гвардії України: посібник / О.С.Колесніченко, Я.В.Мацегора, І.І.Приходькота ін. / За заг. ред. проф. І.І. Приходька. Х. : НА НГУ, 2016. 117 с. URL: http://books.ndcnangu.co.ua/knigi/posibnyk_suitsyd_2016.pdf

42. Психология зависимости: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. Мн.: Харвест, 2004. 592 с. (Библиотека практической психологии).

43. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І.Ф., Литвинчук Л.М., Рябовол Т.А., Філоненко Л.А., Максим О.В., Щербина-Прилука В.М.; за ред. Н. Ю. Максимової. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с. URL: <http://library.mdu.edu.ua/Documents/NAPN/institut%20psihologii/monograf/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B8.pdf>

44. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. URL: <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2019-10/31/3/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%20%D0%B4%D1%96%D1%82%D1%8C%D0%BC%D0%B8%2C%20%D1%81%D1%85%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%8F%D0%B2%D1%83%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%2C%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf>

45. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения. Психолого-педагогический аспект / Под. ред. В.А.Татенко, Г.М.Титаренко. К.: Рад. школа, 1989. 129 с.

46. Раттер М. Помощь трудным детям: Пер. с англ. / Общ. ред. А. С. Спиваковской; Предисл. О. В. Баженовой и А. Я. Варга М.: Прогресс, 1987. 424 с.

47. Рождественская Н. А. Девиантное поведение и основы его профилактики у подростков: 2-е изд. Москва: «Генезис», 2016. 216 с.
48. Ромек В.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. СПб.: Речь, 2004. 256 с.
49. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. К.: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с. URL: <http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%83%D0%BD-%D0%A1%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%85-%D0%94%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B2.%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BA-2019.pdf>
50. Сельченко К.В. Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестоматия. Мн.: Харвест, 2004. URL: www.koob.ru/selchenok/ks_16
51. Сирота Н.А., Ялтонский В.М., Хажиллина И.И., Видерман Н.С. Профилактика наркомании у подростков: от теории к практике. М.: Генезис, 2001. 216 с.
52. Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». Ростов н/Д: «Феникс», 2004. 160 с.
53. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: Учеб. пособ. М.: Изд. центр "Академия", 2001. 336 с.
54. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12407/1/Yankovych_Kikinezhdj_Kol_mon.pdf
55. Федоренко Р. П. Психологія суїциду: навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. 260с. (Посібники та підручники ВНУ ім. Лесі Українки). URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/6653/3/Suicide%20psychology.pdf>
56. Хаэр Р. Лишенные совести. Пугающий мир психопатов / Роберт Д. Хаэр: Изд-во «Вильямс»; 2014. 288 с. URL: <https://www.klex.ru/bsb>
57. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник / О. Л. Христюк. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/380/1/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA%20%D0%BF%D1%81%D0>

[%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf](https://cyberpsy.ru/docs/yurieva_bolbot%20computer_addiction.pdf)

58. Юрьева Л.Н, Болбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография. Днепропетровск: Пороги, 2006. 196 с. URL: [https://cyberpsy.ru/docs/yurieva_bolbot%20 computer_addiction.pdf](https://cyberpsy.ru/docs/yurieva_bolbot%20computer_addiction.pdf)

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ”

На сучасному етапі розвитку суспільства кількість проявів поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм, різко зросла. Це пов'язано з економічними проблемами, з кризою та змінами у світогляді нації тощо. Зростання кількості відхилень у поведінці особливо помітне серед дітей і молоді. Актуальність даної проблеми зумовила виникнення окремої галузі – психологія девіантної поведінки.

Важливість вивчення цієї дисципліни визначається:

- перспективністю дослідження різних форм поведінки, що відхиляється від норми, які можуть бути основою для розкриття механізмів “нормальної” поведінки;
- недостатнім науковим осмисленням проблеми, незважаючи на давню історію її вивчення і, як результат, недостатньою ефективністю її профілактики та корекції; високою соціальною значущістю проблеми.

Розвиток системи соціально-психологічної служби, відкриття закладів, що надають психологічну підтримку населенню, ставить перед їх працівниками, а також і перед студентами як майбутніми професіоналами, завдання гуманістичного характеру: надання допомоги у вирішенні особистісних проблем, подолання емоційного неблагополуччя, соціальної дезадаптації тощо. Вивчення даної дисципліни сприятиме формуванню наукового світогляду майбутніх професіоналів та засвоєнню ними практичних навичок роботи, надання соціально-психологічної допомоги особам з девіантною поведінкою.

Тому **метою** навчальної дисципліни є засвоєння студентами основних теоретичних положень, базових знань з проблем психології девіантної поведінки, вивчення причин девіантної поведінки, особливостей, основних видів і форм, психологічних механізмів та закономірностей її формування. Іншим важливим завданням є набуття навичок діагностики змісту та чинників девіантної поведінки, засвоєння знань про психологічну профілактику та корекцію девіантної поведінки у різних вікових та соціальних групах.

Навчальна дисципліна “Психологія девіантної поведінки” складається з таких розділів:

1. Поняття про девіантну поведінку.
2. Види девіантної поведінки.
3. Соціально-психологічний вплив та профілактика девіантної поведінки особистості.

Студенти повинні знати

- Поняття девіантної поведінки, основні концепції девіантної поведінки: біологічні, психологічні, соціальні;
- класифікації девіацій, ознаки та причини різних форм девіантної поведінки;
- основні види девіантної поведінки та їх психологічні особливості: адиктивна поведінка (залежна) та її різновиди (хімічна, харчова, ігрова, релігійна залежність тощо), делінквентна, агресивна, суїцидальна поведінка та ін.
- мотивацію та причини девіантної поведінки особистості;
- методи і напрямки профілактики девіантної поведінки,
- особливості соціально-психологічного впливу на девіантну поведінку.

Студенти повинні вміти

- Визначати види, форми девіантної поведінки, їх мотиви, причини та психологічні особливості, наслідки для особистості.
- Розробляти методи і форми профілактики та корекції девіантної поведінки.
- Діагностувати різні види девіацій, психологічні особливості девіантної особистості.
- Визначати “групи ризику” й планувати заходи профілактики та соціально-психологічного впливу з ними.

Студенти повинні навчитися:

- Проводити аналіз різних видів і форм девіантної поведінки, визначати їх причини, наслідки, психологічні особливості.
- Застосовувати теоретичні відомості у практичній роботі психолога.
- Обирати методи і форми роботи з профілактики та корекції девіантної поведінки з “групою ризику”.
- Проводити діагностику різних видів і форм девіантної поведінки.
- Оперувати понятійно-категоріальним апаратом.

РОЗДІЛ I. Поняття про девіантну поведінку

Загальні уявлення про девіантну поведінку. Визначення девіантної поведінки. Поняття "норма", види соціальних норм. Критерії девіантної поведінки. Класифікації поведінкових відхилень.

Концепції девіацій: біологічні (Ч.Ломброзо, К.Лоренц та інші); соціологічні концепції (Е.Дюркгейм, Р.Мертон та інші), психологічні теорії (психоаналіз, біхевіоризм, гуманістичний напрям та ін.) про причини девіантної поведінки. Єдність соціального, психологічного та природного у детермінації девіантної поведінки.

Особливості діагностики змісту та чинників девіантної поведінки.

Виховання в сім'ї як один із факторів виникнення девіантної поведінки та соціальної дезадаптації. Уявлення про дисфункціональну сім'ю. Важковиховуваність. Діагностика та аналіз стилів сімейного виховання.

РОЗДІЛ II. Види девіантної поведінки.

Визначення адиктивної / залежної поведінки. Об'єкти адикцій та форми залежної поведінки. Психологічні особливості адиктивної поведінки. Фактори виникнення та етапи розвитку адиктивної поведінки. Адиктивна поведінка неповнолітніх. Співзалежність.

Хімічні залежності. Поняття про психоактивні речовини (ПАР) та наркотичні речовини, їх властивості, механізм впливу на психіку людини та організм. Етапи розвитку залежності. Фактори, що впливають на виникнення потягу до психоактивних речовин. Психологічні особливості адикта. Загальні соціально-психологічні ознаки хімічних залежностей.

Алкоголь як психоактивна речовина. Психологічні особливості алкогольної залежності як форми адиктивної поведінки. Соціальні, біологічні та психологічні причини вживання алкоголю. Особливості пияцтва неповнолітніх. Зміни в особистості в зв'язку з уживанням алкоголю. Форми прояву та стадії розвитку алкогольної залежності та алкоголізму. Алкогольна співзалежність. Формування особистості дитини в сім'ї, обтяженій алкогольною залежністю. Роль психолога у профілактиці і корекції алкогольної залежності та співзалежності.

Вживання наркотичних речовин як форма адиктивної поведінки. Психоактивні та наркотичні речовини. Види наркотичних речовин (опіати, транквілізатори, галюциногени, психостимулятори тощо), ознаки їх вживання, вплив на організм. Причини, мотиви і наслідки вживання наркотичних речовин. Етапи розвитку наркотичної залежності та стадії захворювання на наркоманію. Запобігання наркотизації. Особливості наркоманій неповнолітніх. Токсикоманія як вид наркоманії.

Тютюнопаління як вид адиктивної поведінки. Причини розповсюдження паління та ознаки залежності. Медичні й соціальні наслідки паління. Роль психолога у профілактиці тютюнопаління.

Харчові адикції: загальні ознаки, причини появи. Окремі види харчових адикцій: нервова анорексія, невротична булімія. Психологічна допомога залежним.

Нехімічні залежності: загальні ознаки. Окремі різновиди нехімічних залежностей (трудоголізм, гемблінг, гейм-залежність, Інтернет-залежність, залежність від ідеологій): ознаки, причини появи, соціальні наслідки, психологічна допомога.

Делінквентна поведінка. Виникнення і розвиток делінквентної поведінки. Делінквентність як наслідок порушення соціалізації та соціальної дезадаптації. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників. Формування особистості правопорушника під впливом біологічних, психологічних і соціальних факторів. Сім'я як фактор

соціального ризику виникнення делінквентності. Неформальні підліткові групи: типологія, види діяльності, структура. Роль неформальних груп у десоціалізації неповнолітніх. Психопатологія та делінквентна поведінка особистості. Протиправна мотивація. Протиправна поведінка дорослих. Антисоціальна (соціопатична особистість).

Бродяжництво та жебракування як форми асоціальної поведінки. Причини втеч дітей з дому. Профілактика бездоглядності.

Психологія агресивної поведінки. Поняття про агресію, агресивність, агресивну поведінку. Класифікація видів та форм агресивної поведінки. Ознаки агресивної поведінки. Патологічні та непатологічні форми агресивної поведінки. Теорії агресивності. Причини агресивності у дітей та дорослих. Вікові, гендерні та індивідуальні особливості агресивної поведінки. Психологічні ознаки та наслідки агресивної поведінки. Жорстоке ставлення до дітей як фактор виникнення агресивності. Віктимність та віктимна поведінка особистості. Девіантна віктимність підлітків. Засоби масової інформації та агресивна поведінка. Агресія та делінквентна поведінка. Умови, що протидіють становленню та проявам агресивної поведінки особистості. Вандалізм та графіті як види агресивної поведінки: прояви, типологія, причини, профілактика. Взаємозв'язок агресивності з іншими видами девіантної поведінки. Діагностика агресивної поведінки та жорстокого ставлення. Поняття про корекцію агресивних проявів.

Суїцидальна поведінка. Суїцид як психологічний феномен. Аутоагресія і аутодеструктивність. Теорії суїцидальної поведінки: історична, патопсихологічна, психологічна, соціологічна. Концепція суїцидальної поведінки А.Г.Амбрумової. Типологія суїцидів. Проблема самогубств як соціальна проблема. Мотиви та чинники суїцидальної поведінки. Психологічна характеристики суїцидента. Вікові особливості суїцидальної поведінки. Фактори суїцидального ризику та антисуїцидальні фактори. Діагностика пресуїцидального стану. Превенція та інтервенція суїцидальної поведінки.

Відхилення сексуальної поведінки. Патологічні і непатологічні форми сексуальних девіацій та критерії їх визначення. Класифікація сексуальних девіацій: види та основні форми сексуальних девіацій. Загальна характеристика, причини появи окремих видів сексуальних девіацій: гіпермаскулінність та гіперфемінність, гомосексуальність, раннє статеве життя, транссексуалізм, ексгібіціонізм, візіонізм (вузаєризм) тощо. Психологічні особливості сексуальних девіацій неповнолітніх. Запобігання девіаціям сексуальної поведінки. Статеве виховання і статева просвіта.

РОЗДІЛ III. Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості та її профілактика

Психопрофілактика як вид роботи практичного психолога. Поняття про психологічне здоров'я, умови його збереження. Формування адаптивних форм поведінки. Профілактика девіантної поведінки. Рівні профілактики. Основні напрямки профілактичної роботи: інформаційний, поведінковий та ін. Форми профілактики.

Психологічна інтервенція девіантної поведінки: завдання, стратегічні цілі психологічної допомоги особистостям з девіантною поведінкою (формування конструктивної мотивації, позитивних цінностей, інтеграція індивідуального досвіду, удосконалення саморегуляції, вироблення життєво важливих умінь та ін.). Основні методи психологічного впливу (психотерапія, психологічний тренінг, організація терапевтичного саногенного середовища та ін.), умови їх ефективності.

Психологічна допомога при різних видах девіантної поведінки

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ З КУРСУ

1. Девіантна поведінка: визначення, критерії встановлення. Соціальні відхилення.
2. Соціальні норми: види, механізми функціонування норм. Соціальна норма та девіантна поведінка.
3. Класифікація поведінкових відхилень: соціально-правовий, педагогічний, психологічний та медичний підходи.
4. Теорії девіантної поведінки.
5. Соціологічні теорії про детермінацію девіантної поведінки.
6. Детермінація девіантної поведінки: біологічні передумови.
7. Психологічні теорії про детермінацію девіантної поведінки.
8. Сім'я як можливий фактор виникнення девіантної поведінки неповнолітніх.
9. Діагностика змісту та чинників девіантної поведінки особистості.
10. Адиктивна поведінка: визначення, об'єкти, форми, загальні ознаки.
11. Психологічна характеристика адикта.
12. Концептуальні моделі залежної поведінки. Чинники виникнення адиктивної поведінки.
13. Феномен співзалежності.
14. Хімічні залежності: основні поняття, механізм формування патологічної потреби у хімічних речовинах, мотивація вживання.
15. Етапи розвитку залежності від хімічних речовин та ознаки залежності.
16. Алкогольна залежність як вид хімічної залежності: психологічна характеристика.
17. Психоактивні та наркотичні речовини. Механізми впливу наркотичних речовин на організм і психіку людини. Ознаки вживання наркотичних речовин.
18. Психологічна характеристика наркотичної залежності: причини виникнення та розповсюдження наркоманій; особистість нарко-залежного, співзалежність.
19. Особливості наркотичної залежності неповнолітніх. Токсикоманії.
20. Тютюнопаління як вид адиктивної поведінки.
21. Порушення харчової поведінки (загальна характеристика). Нервова анорексія та булімія як форми харчової адикції: причини появи, ознаки, психологічна допомога.
22. Нехімічні залежності: загальна характеристика, ознаки, види, причини появи.
23. Гемблінг-адикція: ознаки, передумови виникнення, психологічний портрет гемблінг-залежного.
24. Інтернет-адикція та гейм-адикція: провідні характеристики, причини виникнення, психологічна допомога.
25. Залежність від ідеологій: психологічна характеристика.

26. Суїцид та суїцидальна поведінка: основні поняття, форми, типи, фактори ризику суїцидальної поведінки, антисуїцидальні фактори.
27. Концепції суїцидів. Соціально-психологічна концепція суїцидів А.Г.Амбрумової.
28. Чинники суїцидальної поведінки. Суїцидальна мотивація. Психологічні особливості суїцидента.
29. Вікові особливості суїцидальної поведінки. Агресія та агресивна поведінка. Види та форми, ознаки агресивної поведінки.
30. Теорії агресивності про умови формування агресивної поведінки. Діагностика агресивної поведінки.
31. Агресія та делінквентна поведінка.
32. Вікові та гендерні особливості агресивної поведінки.
33. Вандалізм та графіті як форми прояву агресії.
34. Віктимність та віктимна поведінка особистості.
35. Делінквентна поведінка: загальні поняття, класифікація, детермінація, особливості, етапи розвитку. Психологічні концепції делінквентності
36. Делінквентність неповнолітніх: формування поведінки та особистості.
37. Неформальні молодіжні угруповання та делінквентна поведінка.
38. Антисоціальна (соціопатична) особистість.
39. Соціальна дезадаптація як одне із можливих порушень девіантної поведінки особистості.
40. Бродяжництво та втечі з дому як форма асоціальної поведінки: соціально-психологічна характеристика.
41. Сексуальні девіації та форми сексуальної активності: загальна характеристика.
42. Статева просвіта та статеve виховання як форми профілактики статеvих девіацій
43. Профілактика девіантної поведінки: зміст, функції, рівні, принципи та форми.
44. Психологічна інтервенція поведінки, що відхиляється від норми.
45. Стратегії соціально-психологічного впливу на адиктивну поведінку.
46. Профілактика та поняття про корекцію агресивної поведінки.
47. Соціально-психологічний вплив на делінквентну поведінку.
48. Превенція та інтервенція суїцидальної поведінки.

Наукове видання

Кошова І. В., Кресан О. Д.

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Навчально-методичний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 21.09.2021 р.
Гарнітура Times New Roman
Замовлення № 355

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 10,50
Ум. друк. арк. 13,83

Папір офсетний
Ел. вид-ня

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, ¾
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.